

HISTOSOPHIA

ISSUE 2 • DECEMBER 2025

E-ISSN 3108-3854

www.journalhistosophia.com

Publisher**Yayımcı****Murat ÖZKAN**

murtozkan@hotmail.com

Department of History, Faculty of Arts and Sciences, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Managing Editor**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü****Ömer ERDEN**

omererden@odu.edu.tr

Department of History, Faculty of Arts and Sciences, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Editor in Chief**Baş Editör****Murat ÖZKAN**

editor@journalhistosophia.com

Department of History, Faculty of Arts and Sciences, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Secretary**Sekreter****Oğulcan Mert KEMALOĞLU**

Department of History, Ankara University, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

AIMS AND SCOPE

Histosophia is an open-access, peer-reviewed academic journal committed to the principles of independence, impartiality, and double-blind peer review. The journal is published electronically twice a year—in June and December—in Turkish, English, and Russian.

The journal is a history journal that aims to publish original, high-quality scholarly studies within the discipline of history. Histosophia publishes research articles, reviews, text analyses, critiques, and letters to the editor prepared in accordance with ethical publishing standards.

The scope of the journal includes the main and subfields of the discipline of history, such as political history, social and cultural history, economic history, intellectual and thought history, the history of science and technology, religious history, military history, and diplomatic history. In addition, it welcomes studies on conceptual and theoretical issues such as historical epistemology, historiography, historical methodology, and the relations between time, memory, and narrative. The journal also includes the presentation of newly discovered documents, source and text examinations, as well as regional and period-specific historical research.

The target audience of Histosophia consists of academics, researchers, and graduate-level specialists working in the field of history. Histosophia is a national peer-reviewed journal, and its editorial and publishing processes adhere to the guidelines of international organizations such as the Council of Science Editors (CSE), the Committee on Publication Ethics (COPE), the European Association of Science Editors (EASE), and the National Information Standards Organization (NISO). Furthermore, the journal follows the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (<https://doaj.org/bestpractice>), ensuring transparent and ethical editorial workflows.

Disclaimer

The views and opinions expressed in articles published in this journal are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the editors, editorial board, or publisher. The editors, editorial board, and publisher accept no responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Histosophia is an open-access scholarly journal that adheres to the principles of the Budapest Open Access Initiative (BOAI). All content is freely accessible without restrictions at:

<https://www.journalhistosophia.com/index.php/histosophia/index> All materials published in Histosophia are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License.

For up-to-date Author Guidelines and detailed submission instructions, please visit the official journal website: <https://www.journalhistosophia.com/index.php/histosophia/writingRules>

AMAÇ VE KAPSAM

Histosophia, bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı olarak yayın yapan, açık erişimli ve akademik ilkelere dayalı bilimsel bir dergidir. Dergi, Türkçe, İngilizce, Rusça dillerinde yılda iki kez— Haziran ve Aralık aylarında —elektronik ortamda yayımlanır. Dergi, tarih disiplini içinde yüksek bilimsel nitelikte özgün çalışmalar yayımlamayı amaçlayan bir tarih dergisidir. Histosophia, etik yayıncılık ilkelerine uygun olarak hazırlanmış araştırma makaleleri, derlemeler, metin analizleri, eleştiriler ve editöre mektupları yayımlar.

Derginin kapsamı; siyasi tarih, sosyal ve kültürel tarih, ekonomik tarih, düşünce ve entelektüel tarih, bilim ve teknoloji tarihi, din tarihi, askeri ve diplomasi tarihi gibi tarih disiplininin temel ve alt alanlarını içerir. Bunun yanında tarihsel epistemoloji, tarih yazımı, tarih metodolojisi, zaman, hafıza ve anlatı ilişkileri gibi kavramsal ve teorik sorunlara yönelik çalışmalara da yer verilir. Yeni belgelerin tanıtımı, metin ve kaynak incelemeleri ile bölgesel ve dönemsel tarih araştırmaları da kapsam dâhilindedir.

Histosophia'nın hedef kitlesi, tarih alanında çalışan akademisyenler, araştırmacılar ve lisansüstü düzeyde tarih eğitimi alan uzmanlardır.

Histosophia, ulusal hakemli bir dergi olup, editöryal ve yayın süreçlerini Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) gibi uluslararası kuruluşların yönergelerine uygun olarak yürütür. Ayrıca Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama ilkeleri (<https://doaj.org/bestpractice>) esas alınarak yayıncılık süreçleri şeffaf biçimde sürdürülür.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayımlanan makalelerde dile getirilen görüşler ve yorumlar, yalnızca yazar(lar)a aittir; bu görüşler editörleri, yayın kurulunu veya yayıncıyı bağlamaz. Editörler, kurul üyeleri ve yayıncı, bu içerikler nedeniyle herhangi bir sorumluluk kabul etmez.

Açık Erişim Bildirimi

Histosophia, yayın politikasında Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) ilkelerini benimseyen açık erişimli bir bilimsel dergidir. Derginin tüm içeriğine, herhangi bir kısıtlama olmaksızın, ücretsiz olarak <https://www.journalhistosophia.com/index.php/histosophia/index> adresinden erişilebilir. Dergide yayımlanan tüm içerikler, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmaktadır.

Yazarlara Yönelik Güncel Bilgilendirme ve Yazım Kuralları, derginin resmî sayfası olan: <https://www.journalhistosophia.com/index.php/histosophia/writingRules> adresinde yer almaktadır.

EDITOR-IN-CHIEF / BAŞ EDITÖR

Murat ÖZKAN

editor@journalhistohopia.com

Department of History, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

EDITORS / EDITÖRLER

Ömer ERDEN

omererden@odu.edu.tr

Department of History, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Kamil YAVUZ

Kamilyavuz_Turkey@hotmail.com

Department of History, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Ferhat TURANLI

ferhad.turanly@ukma.edu.ua

National University of Kyiv Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
Kiev Ulusal Üniversitesi Mohyla Akademisi, Kiev, Ukrayna

İbrahim TELİOĞLU

telliogluibrahim@gmail.com

Department of History, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Türkiye
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

İrade MEMMEDOVA

irade.mammadli@gmail.com

Department of History and Ethnology, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Tarih ve Etnoloji Bölümü, Bakü, Azərbaycan

Kayrat BELEK

kairat.belek@manas.edu.kg

Department of History, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan
Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Roin KAVRELISHVILI

roinkav@gmail.com

Department of History, Samtskhe-Javakheti State University, Tbilisi, Georgia
Samtskhe-Cavaheti Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tiflis, Gürcistan

SECTION EDITORS / ALAN EDITÖRLERİ

Remzi KUZUOĞLU

Ancient History / Eskiçağ Tarihi

Department of History, Aksaray University, Aksaray, Türkiye
Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü, Aksaray, Türkiye

Erkan GÖKSU

Middle Ages History / Ortaçağ Tarihi

Department of History, Dokuz Eylül University, İzmir, Türkiye
Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

İbrahim Etem ÇAKIR

Early Modern Ages History / Yeniçağ Tarihi

Department of History, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Serkan ACAR

General Turkish History / Genel Türk Tarihi

Department of History, Ege University, İzmir, Türkiye
Ege Üniversitesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

Hikmet ÖKSÜZ

Republic of Türkiye History / Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Department of History, Karadeniz Technical University, Trabzon, Türkiye
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye

ETHICS EDITOR / ETİK EDITÖRÜ

Muhammed Bilal ÇELİK

bcelik@sakarya.edu.tr

Department of History, Sakarya University, Sakarya, Türkiye
Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

TURKISH LANGUAGE AND SCRIPT EDITORS / TÜRKÇE DİL VE YAZI EDITÖRLERİ

Erdinç YEŞİLKAŞ

Turkish Language Editor / Türkçe Dil Editörü

Department of Turkish Language and Literature, Ordu
University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu, Türkiye

Hüseyin YILDIZ

*Historical Turkish Writing Languages
Tarihi Türk Yazı Dilleri*

Department of Turkish Language and Literature, Ordu
University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu, Türkiye

Abdulkadir ÖZTÜRK

*Modern Turkish Writing Languages
Modern Türk Yazı Dilleri*

Department of Turkish Language and Literature, Ordu
University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu, Türkiye

FOREIGN LANGUAGES EDITORS / YABANCI DİL EDITÖRLERİ

Hakan GÜNGÖR

English Language Editor / İngilizce Dil Editörü

Department of History, Ordu University, Ordu, Türkiye
Ordu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

Gülhanım Bihter GÜLER

Russian Language Editor / Rusça Dil Editörü

Department of Russian Language and Literature, Ordu
University, Ordu, Türkiye
*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu,
Türkiye*

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

İlyas KEMALOĞLU

Department of History, Marmara University, İstanbul, Türkiye
Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Murat KEÇİŞ

Department of History, Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla,
Türkiye
Muğla Sıtkı Koçan Üniversitesi, Tarih Bölümü, Muğla, Türkiye

Ensar MACİT

Department of History, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Tuba TONBULOĞLU

Department of History, Yıldırım Beyazıt University, Ankara,
Türkiye
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

SECRETARIAT / SEKRETARYA

Oğulcan Mert KEMALOĞLU

Department of History, Ankara University, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

CONTENTS
İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

 Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ana Hatlarıyla Türklerin Eski Dini <i>An Overview of the Ancient Religion of the Turks</i> DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17923135	1-24
 Ömer SUBAŞI	Haçlı ve Moğol Ordularında Kadınlar <i>Women in the Crusader and Mongol Armies</i> DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17923251	25-39
 Şadıman GÜVEN	Rahip Budrin'in Buhara Seyahati <i>The Bukhara Expedition of Priest Budrin</i> DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15746986	40-52
 Engin YILDIRIM	200. Yılında Bir İhtilal Girişimi: Dekabristler <i>A Revolutionary Attempt on Its Bicentennial: The Decembrists</i> DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17923973	53-68
 Öznur ATALAN	Sultan Abdülaziz Dönemi Ayrılıkçı İsyanlarından Biri: 1875 Hersek İsyanı <i>One of the Separatist Revolts of the Sultan Abdulaziz Period: 1875 Herzegovina Rebellion</i> DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17924382	69-81

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-06

Ana Hatlarıyla Türklerin Eski Dini

An Overview of the Ancient Religion of the Turks

Öz | Her dinde bir tapınılan Tanrı ve bu Tanrı'ya ulaşmak için de bazı ibadet şekillerinin olduğu bir gerçektir. Ayrıca eski Türk inanç sisteminde de herhalde Tanrı'nın birliğini kabul, namaz, kurban, oruç, hacc, ahirete iman, zekat ve sadaka gibi birtakım farzlar ile ona kulluk borcunu ödeme yolları var idi. Bununla beraber İslamiyetten evvel yollara çıkmış Hristiyanlık, Musevilik vs. Hâk dinlerin genel ilkeleri bile bugün ilk vahiy hallerinin çok dışında olduğu bir zamanda, elbette herhangi bir biçimde yazılarak günümüze ulaşmayan eski Türk dininin nasıl tatbik edildiğini tespit çok zordur. Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök (Ulu) Tengri inancı ya da dini olarak adlandırılan bu itikadın temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı'ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, öbür dünyada yiğitliklerin ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar ve Tanrı için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yatmaktadır. Buna bağlı olarak, mesela Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi ve burada çok şey borçlu oldukları atalarını (eçü-apa) andıkları gibi, Tanrı'ya da ilerideki günlerin bolluk ve bereket getirmesi için yakarırlardı. Bununla beraber Türklerin eski inancı Kök (Ulu) Tengri itikadında, Tanrı'nın sıfatı durumundaki "kök", yüceliği ve ululuğu ifade eder. Netice olarak; tek bir yaratıcı Tanrı'ya iman ve onun için kurban, öldükten sonra hayatın varlığı, yani ruhun yaşaması, cennet ve cehennem mefhumu ile ahirete iman, sevap ve günah anlayışı, ulu yaratana ibadet, ölmüş atalara saygı ve mezar geleneği gibi durumlar, eski Türk dininin ana vasıflarını meydana getirmekteydi.

Anahtar Kelimeler | Türkler, Kök Tengri, İnanç, Din, Türk Kültürü

Abstract | It is a fact that every religion has a God who is worshipped and certain forms of worship through which one seeks to reach this God. Likewise, in the ancient Turkish belief system there were presumably ways of fulfilling the duty of servitude to God through certain obligations such as the acceptance of the oneness of God, prayer, sacrifice, fasting, pilgrimage, belief in the afterlife, almsgiving, and charity. However, at a time when even the general principles of true religions such as Christianity and Judaism, which emerged before Islam, are today far removed from their original forms of revelation, it is naturally very difficult to determine how the ancient Turkish religion—of which no written form has survived to the present day—was actually practiced. The belief that may be called the religion of the Turks, for which no document concerning its specific name has yet been found, but which, based on inscriptions, is referred to as the belief or religion of Kök (Ulu) Tengri, is founded on principles such as belief in a single God who is the creator of all things and in the beginning of a new life after death; the rewarding of bravery and good deeds in the other world; respect for deceased ancestors; and the offering of sacrifices for them and for God. Accordingly, for example, the Asian Huns would offer sacrifices every year in mid-May at the Sacred Ancestors' Cemetery, where they commemorated their ancestors (eçü-apa), to whom they owed much, and prayed to God for abundance and prosperity in the days to come. Moreover, in the ancient Turkish belief of Kök (Ulu) Tengri, the term kök, which functions as an attribute of God, expresses loftiness and greatness. In conclusion, belief in a single creator God and the offering of sacrifices for Him; belief in life after death—that is, the survival of the soul; belief in the afterlife with the concepts of heaven and hell; the understanding of good deeds and sins; worship of the supreme creator; respect for deceased ancestors; and burial traditions constituted the main characteristics of the ancient Turkish religion.

Keywords | Turks, Kök Tengri, Belief, Religion, Turkish CultureSaadettin Yağmur GÖÇMEÇ

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

sgomec@ankara.edu.tr

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Department of History, Faculty of Language and History-Geography, Ankara University, Ankara, Türkiye

Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

AtıfGömeç, S. Y. (2025). Ana Hatlarıyla Türklerin Eski Dini. *Histosophia*, 2, 1-24.**Citation**Gömeç, S. Y. (2025). An Overview of the Ancient Religion of the Turks. *Histosophia*, 2, 1-24.

Giriş

Her insan şöyle veya böyle bir Tanrı'ya ya da dine inanır. Bu kişinin yaradılışıyla alâkalı bir şeydir. Dinsiz olduğunu veya Tanrı'ya inanmadığını söyleyenlerin (ateist) bile kendi kafalarında ya da düşünce dünyalarında meydana getirdikleri bir Tanrı inancı mutlaka olmuştur. Bir Altay Türk atasözünde: İnsan Tanrısız, kürk yakasız, Türk yarasız olmaz, der. Dolayısıyla din; insanları birtakım yüce fikirler etrafında toplayan, kanunlar çerçevesinde iyiliği öven, haksızlık, kargaşa ve adaletsizliği engelleyen bir kavram olmakla beraber haram-helal, cennet-cehennem düşüncesiyle de toplumu iyilik yapmaya sevk eder (Radlof, 1996, s. 6; Küçük vd., 2015, s. 32; Gömeç, 2020, s. 9). Bu mefhum etnik topluluklar ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başladığı için, bizim de her şeyden önce tarihin derinliklerine giderek, Türk milletinin gelenek ve görenekleriyle birlikte yazılı olmayan törelerini de incelememiz gerekir. Ancak böylesine geniş bir çalışma neticesinde eski Türk dininin çerçevesi belirlenebilir.

Din; belki takip edilen kutsal yol, inanç sistemi, bir itikadın uyulması gereken kaidelerinin bütünü şeklinde tanımlanabilir. Ancak bunun dışında din kelimesinin pek çok manası ve değişik dini inançlara göre de bir tarifinin bulunduğunu belirtmekte fayda var.

Bu kısa girişin ardından şöyle bir tespitte bulunabiliriz: Oldukça sık yer veya coğrafya değiştiren Türk milletinin gözden kaçmaması gereken bir vasfı da, çok farklı dinleri benimsemesidir. Elbette Türklerin dışındaki bazı milletlerin de ilk mensup oldukları itikatları terk etmeleri söz konusudur. Fakat Türklerde buna daha çok rastlandığı da ortadadır. Bu bir zaaf mıdır, değil midir tartışılır, ama hakikat olan Türk'ün tanıştığı her dinle çok iç-içe yaşamasıdır. Temel dinler noktasından baktığımızda Türk boylarının Yahudiliğe, bir kısmının Hristiyanlığa, bir bölümünün de İslamiyete inanmasının yanı-sıra Budizm ve Maniheizm gibi felsefi inançlar da Türk dini hayatında önemli rol oynadı.

İşte biz burada tarihteki Türklerin esas dini şeklinde gördüğümüz, ancak isminin ne olduğunu maalesef tespit edemediğimiz Kök (Ulu) Tengri itikadının temelinde nelerin yattığını belirlemeye çalışacağız.

Her dinde bir tapınılan Tanrı ve bu Tanrı'ya ulaşmak için de bazı ibadet şekillerinin olduğu bir gerçektir. Ayrıca tarihi kaynakları incelediğimizde eski Türk inanç sisteminde de herhalde Tanrı'nın birliğini kabul, namaz, kurban, oruç, hacc, ahirete iman, zekat ve sadaka gibi birtakım farzlar ile ona kulluk borcunu ödeme yollarının var olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber İslamiyetten evvel ortaya çıkmış Hristiyanlık, Musevilik vs. Hâk dinlerin genel ilkeleri bile bugün ilk vahiy hallerinin çok dışında olduğu bir zamanda, elbette herhangi bir biçimde yazılarak günümüze ulaşmayan eski Türk dininin nasıl tatbik edildiğini tespit çok zordur.

Bunun yanısıra yazılı ve sözlü kaynaklara baktığımızda, eski Türklerin tabiatta bazı gizli kuvvetlerin mevcudiyetine inandıklarına dair de bir takım bilgilere rastlamak mümkündür. Çünkü bunlar onlara göre kutsal (yani iduk) idiler. Tabiat güçleri ve varlıklarına itikat ile hürmet ise hemen hemen bütün halk dinlerinde karşımıza çıkar. Dolayısıyla fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, toprak, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekilleri ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur, ama bunların içinde tapınılan tek bir yüce Tanrı vardır. Yani insanlar bazan kendi yaptıkları nesneleri, bazan da yukarıda değindiğimiz üzere tabiat varlıklarını Tanrı yerine koymaya kalksalar da, onların arasında daima bir büyük yaratıcı veya koruyucuya inanmışlardır (Turan, 1969, s. 48; Çavuşoğlu, 1986, s. 30; Küçük vd., s. 42; Gömeç, 1998, s. 48). İşte buna binaen mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı halklarda ise zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulanması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. Netice itibarıyla tabiat ve felsefi dinlerin bu gibi yerel özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil hususiyetlerin olduğunu vurgulamak lazımdır.

Ölüm, Mezar, Kurban, Cennet, Cehennem, Kıyamet ve Ahiret

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız,

fakat Kök Türk harfli kitabeler ile Oğuz Kagan Destanı gibi Türk kültür ve tarihinin temel eserlerinden yola çıkarak Kök (Ulu) Tengri¹ inancı ya da dini olarak adlandırabileceğimiz bu itikatin temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı'ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, öbür dünyada yiğitlikler ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar ve Tanrı için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yatmaktadır². Buna bağlı olarak mesela Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi ve burada çok şey borçlu oldukları atalarını (eçü-apa) andıkları gibi, Tanrı'ya da ilerideki günlerin bolluk ve bereket getirmesi için yakarırlardı. İşte ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına ve ruhun ebediliğine inanan Türk insanı o yüzden atalarının ruhlarını incitmemeye özen gösterir. Belki mezar ziyaretleri, hatta buralara yiyecek-içecek bırakılması, topluca verilen ölü aşları onların aziz ruhlarını mutlu etmek içindir. Aslında bu özenin gerçek sebebi herhalde kişinin kendi öldükten sonra arkada kalanların da kendisine aynı şeyleri yapma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Dolayısıyla sözü geçen ata mezarlığı ve yapılan kurban törenlerine başka bir pencereden de bakılabilir. Çünkü eski Türklerin yukarıda da vurgulandığı gibi varlıklarının sebebi olan Ulu Tanrı'ya yılın belirli bir gününde, önlerinde halkın en büyük yöneticisi durumundaki kagan bulunmak üzere kutlu bir mekâna gidip kurban sunmaları bir nev'i Hacc ibadetini de çağrıştırmaktadır.

Bu hususla birlikte eski Türk itikadıyla, düşüncesinde din ve millet uğruna savaşmak en önde gelen erdemlerden birisi olduğundan, Türklerin geçmişlerinde bir "Alplık" ve daha sonraki çağlarda da "Alp Erenlik" mevcuttu. Bu ise Müslümanlıktaki Gaziliğe benziyordu. Bunun dışında eski Türk inancının din adamlarının fonksiyonel yönleri, mesela kamların keramet göstermeleri, dertlere deva olmaları, günümüzde İslamiyetle özdeşleşen "veli" kültürünün değişik bir tezahürü olsa gerek. Ancak Müslümanlıkla birlikte bu ölmüş atalara karşı duyulan aşırı saygının yerini Hz. Muhammed, Ehl-i Beyt, evliyalar, kutsal mekânlar ve emanetler almıştır ki, bunu da bilmekte fayda var (Koppers, 1941, s. 457; Turan, 1969, s. 151; Gömeç, 1992, s. 119; Erzurumlu, 2006, s. 112).

Ayrıca Anadolu babaları ve dedelerinin çoğunun büyü-sihirden anladığına kaynaklar vurgu yapıyor. Dolayısıyla onlar bir yerde eski kam özelliklerini yansıtmaktadır. Fakat burada bir konuya dikkat etmek lazımdır. Kam veya şamanın göklere yükselmesi ya da yeraltına inerek Bay Ülgen ile Erlik'in huzuruna çıkması durumunu, peygamberlerin göğe yükselmeleri, meleklerle görüşmeleri ve ölüleri diriltmeleri³ gibi birtakım mucizeler ile karıştırmamak gerekir. Burada üzerinde durulacak şey, mucize ile kerametın farklı olduğudur. Kamların mucizevî tarafları bulunmadığı gibi, onların Tanrı ve meleklerle konuşmaları Hâk din anlayışına göre mümkün değildir.

Din tarihi araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler kuzey ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü diye adlandırılan bir durumun bulunduğunu ortaya koymuştur ve bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Netice itibarıyla bu da bize eski Türk inanç sisteminde bir ahiret anlayışının mevcudiyetini gösterir. Ancak şu da gözden kaçırılmamalı ki, burada ölmüş olan atalar, Tanrı seviyesine çıkarılmıyordu. Onların hatırlanması ve sevilmesinin gerçek nedeni, varlıklarının sebebiydi. Üzerlerinde yaşadıkları vatani kanlarını döküp, canlarını vererek, kendilerine emanet etmişlerdi. İşte belki de bu dinin kader ve cennet anlayışına bağlı olarak, vatana hizmet ve onun için ölmek cennete girmenin kapılarını açtığından, Türkler Milattan önceki çağlardan itibaren ülkeleri için gözlerini kırpmadan ölüme atılmışlardır. Dolayısıyla şehit kanlarıyla sulanmış vatan toprakları da (ıduk yir-sub) bu yüzden

¹ Oğuz Kagan Destanı'nda Ulug Türk bir gün rüyasında altın bir yay ile üç gümüş ok görür ve bunu Oğuz'a yorumlarken "ay kaganum senge türük bolsıngıl tüzün. Negü Kök Tengri birdü tüşümde kültürsün" cümlesi vesilesi ile Kök Tengri'nin adını anarken 15. yüzyılda kayda geçirildiği sanılan Saltuk-nâme'de ve dolayısı ile Müslüman Türk camiasında "Kök Tengri" sözünün yüzlerce yıl sonra karşımıza yeniden çıkmasında derin bir anlam olmalıdır. Kanaatimizce burada kastedilen Tanrı'nın yüceliğinden başka bir şey değildir. Bkz. Gömeç, 2021, s. 50; Yüce, 1987, s. 351.

² Merhum Ali Rıza Yalın'ın tespitlerine göre Toroslardaki Ayaş aşiretinin Boz-oğlan ve Kara-oğlan diye iki atası vardır. Eskiden aşiret senede bir kere bunlara adak kurbanı keserdi. Bkz. Yalın, 1993, s. 204.

³ Allah Kur'an-ı Kerim, Maide Suresi 110. ayette Hz. İsa'ya; "anadan doğma körü, cüzzamlıyı benim iznimle iyileştirmiştin, hanı ölüleri benim müsaademle kabirden çıkarıyordun" der. Bkz. Yıldırım, 1982, s. 125.

Türklerce kutlu idi.

Eski Türkler bütün ölmüş atalarına ve onların mezarlarına saygı göstermekle birlikte, özellikle devlete ve millete emeği geçmiş han durumundaki yöneticilerin kabirlerinin yanındayken büyük bir ihtimamda bulunuyorlardı. Yaya iseler mezarın önünde eğilirler, atlıysalar aşağı inerler ve oradan uzaklaşana kadar da atlarına binmezlerdi. Bu sebepten Türkler ata ve ölmüşlerine öyle hürmetkârdılar ki, onların mezarlarına yapılan hakaretler en şiddetli biçimde cezalandırılıyordu. Tarihte bu durumla ilgili şöyle bir hadiseye şahitiz: M.Ö. 80’li yıllarda tarihi süreç içerisinde pek çok gelenekleri Türklerle benzeyen; belki de uzun yıllar Türk hâkimiyetinde kalmaları sebebiyle Türk kültürlü halklar arasına giren Proto-Mogol kavimlerinden Wu-huanlar, dedeleri Tung-huların güya intikamını almak için Hun hükümdarlarının kabirlerine zarar verince, buna çok kızan Hun kaganı 20.000 kişilik bir ordu ile bu Wu-huanların üzerine yürümüştür. Aynı şekilde Attila’nın (Ata İllig) Balkan seferi de (442), Hun hakan ve beylerine ait mezarların Hristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir (Watson, 1968, s. 164; Kafesoğlu, 1983, s. 75; Buluç, 1988, s. 33; Ögel, 1981, s. 253; Katanov, 2004, s. 55; Gömeç, 2002, ss. 42-53; Artamonov, 2004, ss. 525, 535-536). Kısacası devlet ve millet hayatındaki önemli kişilerin her şeyi mukaddestir ve korunması gerektiği inancı Türklerde daha sonraki çağlarda da sürdü. Nerde olursa-olsun Türk hükümdarlarının mezarlarının ziyaret edilmesi, gayr-i Müslim Türk camiasında kam yahut diğer din görevlilerinin ölülerine ve kabirlerine saygı gösterilmesi, İslam coğrafyasında ise yine evliya benzeri din ulularının mezar veya türbelerine gidilerek dualar okunup, dileklerde bulunulması bunun bir işaretidir.⁴

Esasında burada şu ince noktayı da kaçırmamak gerekir. Türk toplumunda mezarları tahrip etmek, ölünün ardından kötü sözler söylemek pek hoş karşılanan şeyler değildir. Böyle bir durum zuhur ettiğinde insanların birbirini “yerin kulağı vardır” diye ikazları, hem ölen kişilerin ruhunu incitmemek, hem de söylenen çirkin sözlerin bir süre sonra insanın kendisine zarar verebileceği içindir.

Bu konuyla alâkalı şu öz eleştiriyi yapmakta fayda olduğuna da inanıyoruz. Elbette halis duygularla gerçekleştirilen dualar Tanrı katında makbuldür. Ancak bugün Türk insanı hangi dine inanırsa-inansın hakikatten ve o dinin kitabında buyrulanlardan uzaklaşmış durumdadır. İslam dinine göre alan da veren de Allah’tır. Bu takdirde peygamberler hariç, yaratan ile kulun arasında ikinci bir kişiye ihtiyaç olmadığı gibi, Allah Kur’an-ı Kerim’in Zuhur Suresi 3. ayetinde insanlara “akıllarını kullanmalarını” buyurur (Yıldırım, 1982, s. 490). Fakat gün geçtikçe yobazlaşıp, ilim ve fenni terk eden Türkler neredeyse peygamber, evliya hatta Tanrı ile pazarlığa girip, birtakım dileklerinin gerçekleşmesi için adeta sahtekârlık peşinde koşmaktadır. Ayrıca mücadele edip, kazanmak yerine “Müslüman dünya malına düşmez” deyip toplum fakirlik ve miskinliğe mahkûm edilmektedir. Bu da muhakkak ki, insanların cahilliğinden faydalananların işine geliyor.

Yukarıdaki bu izah bir yana dünyadaki bütün toplumlarda ölüm sonrası yapılan birtakım törenler vardır. Yer yer açıklamaya çalıştığımız gibi bu merasimler özetle cesedin yakılması, yıkanıp tütsülenmesi, mumyalanması, çenesinin ve zaman zaman ellerinin bağlanması, bazan kefenlenip, bazan çıplak veya elbiseleri ile gömülmesi, mezarına tek başına ya da en sevdiği insan veya hayvan ile konulması, bazı halklarda görüldüğü üzere kabrine değerli eşyaları ve sevdiği yiyeceklerle defnedilmesi, bazan tabut ile zaman zaman da tabutsuz gömülmesi (Gömeç, 2024, ss. 3-10.) şeklinde olmuştur.

Biz konuyu yine Türkler noktasından incelersek; önceki kısımlarda da belirtildiği şekliyle onlar öbür dünyaya, ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına, yani bir tür ahirete de (sakış künü) inanıyorlardı. O bakımdan ölüyle beraber bazı özel eşyaları ve altın, gümüş gibi değerli nesneler, tabiki bu kabirlere konuyordu. İçerisinde kuvvetli bir İslami tesir gözükmemesine rağmen, Manas Destanı’nda ölen yiğitlerin altın ve gümüşten yapılmış giyim-kuşamları ve atlarının da eyer

⁴ Mezara saygı geleneğine biz İskitlerde de rastlıyoruz. M. önce 6. asrın başlarında (513’ler) Perslerle bir muharebe içine giren İskitler onlara; “bizim ne şehirlerimiz, ne de ekili tarlalarımız var. Bunlar yakılıp, yıkılacak diye savaştan korkmamıza gerek yok. Mutlaka harp etmek niyetindeyseniz, atalarımızın mezarlarına bir saygısızlık yapın da, o zaman başınıza neler gelecek, görün” diyorlardı, Bkz. Herodotos, 1991, s. 226.

takımları olduğu halde kendileriyle beraber gömüldüğünü, iç içe tabutlara konulma usulünün kahraman Manas'ın cenazesinde de tekrarlandığını gördüğümüz gibi, Manas Han vefat ettiğinde ona iki mezar yapıldığı ve cesedin hangisinde olduğunun gizli tutulduğu söylenir.⁵ Bunun bir benzeri olarak, birtakım İslam kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hazar ve Oğuz gibi Türk halkları önemli kişilerin mezarlarının bulunmaması için ölüyü ulu dağ eteklerine veya ırmak yataklarına gömmekteydiler. Bu yüzden onlar ilk önce ırmağın yatağını değiştiriyorlar, sonra buraya bir mezar inşa ederek, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı.

Bununla birlikte Çin ve bazı İslam kaynaklarına bakarak, araştırmacılar 7. asırdan önce değişik Türk boylarında muhtemelen cesedi yakarak kişinin öbür dünyaya günahlarından arınarak gitmesi ya da cehennemde yanıp, ıstırap çekmemesi için ölüyü yakma⁶ âdetinin olduğunu, 7. asırdan sonra ise artık bu uygulamanın değişmeye başladığını, ayrıca kendisini cennete götüreceğini ya da yine öbür tarafta üstüne bineceğini düşündüğü atıyla beraber gömme⁷ geleneğinin yaygınlaştığını söylüyorlarsa da böyle bir genelleme yapmak mümkün değildir. Ancak W. Radloff tarafından Öskömen bölgesindeki Berel vadisinde 1860'larda açılan bir kurganda başları doğuya dönük, koşumları altınlarla süslü onaltı tane ata rastlanılması gibi birtakım istisnai durumlar olabilir (Radloff, II/I, 1956, s.111). At bozkırlı Türk'ün her türlü ihtiyacını karşılayan bir canlı olduğundan belki de hakan veya çok yüksek derecedeki devlet görevlileri atlarıyla birlikte defnedilmekteydi. Üstelik öyle kolayca büyüyüp, yetişmediğinden her zaman at eti yenmesi ya da her sıradan törende at kesilmesi mantık harici olduğu gibi, sadece hakan veya çok yüksek derecedeki devlet görevlileri belki de atlarıyla birlikte gömülmekteydi (Cüzcanî, 2016, s. 137; Mau-tsai, 1957, s. 197; Savinov, 1972, ss. 342-343; İbn Fazlan, 1975, s. 77; Tryiarski, 2012, ss. 232-234; Sağır, 2006, s.36).

Her insan topluluğunda olduğu gibi Türkler de ölümden hiç şüphesiz etkilenmiştir. İnsanın yaşarken birden bire vefat etmesi, sonra ne olduğu, ikinci bir hayat var mı, yok mu; bütün bunlar insanların dikkatini çekmiş, dolayısıyla bu duruma kafa yormuştur. Bununla beraber hiç şüphesiz sadece her şeyin yaratıcısı Tanrı'nın ebedi olduğunu da biliyorlardı ki, işte bu yüzden zamanı Tanrı'nın belirlediğini (*Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 10-11. satır: "Öd Tengri yasar") söylüyorlardı.

Ayrıca eski Türkçede "ruh, can, öz" manasına gelen bir "tin/ten" kelimesinin mevcudiyetinden haberdarız (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 339; Abû Hayyan, 1931, s. 104; Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3934). Bu aynı zamanda "nefes" demekti. Tin ile beraber bir de "sakış" adı verilen düşünce, yani aklın da varlığına inanıyorlardı. Onlar ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde algılıyorlar, bazan öldü yerine "uçtu" diyorlardı.⁸ Esasında ölüm bütün inançlarda olduğu üzere eski Türk dininde de hayatın farklı bir âlemde yeniden başlaması idi. Ancak insan ölümle ebedi âleme göçüp, bedeninin dünyayla ilgisi kalmasa da, Türkler ruhun hâlâ yaşadığını düşünüyorlardı. Belki de bazı mezar taşlarının üzerinde kuş motiflerinin bulunması, onların kuş olup cennete gittiklerinin bir işareti idi.

Son zamanlara kadar Kazakistan'ın Sır Derya ve Turgay bölgelerinde ölen erkeğin mezarının üstüne en sevdiği atının kafatası mızrak veya bir sırık üzerine saplandığından bahis olunuyor. Ölüm

⁵ Bu arada Kırgız Türklerinin kahramanı Manas da içi altın, dışı gümüş bir tabuta konulmuştur. Bkz. Dıykanbayeva, 2009, s. 80; Radloff, 1995, s. 93; Yusupov, 1995, ss. 99, 272.

⁶ Bazı İslam kaynaklarında, Yafes'in oğlu Hazar'ın çocuklarından birinin öldüğünden ve ne yapacağını bilemediğinden, Yafes'in suda boğulması sebebiyle bu nesnenin zıddı olan ateşte çocuğu yakmaya karar verdiklerinden, Hazar'ın insanları toplattığından, sekiz telli bir çalgı ile şarkılar söyleyip, eğlenildikten sonra çocuğun cesedinin yakıldığından ve bunun adetleştikten bahsedilmektedir. Bkz. Mirhand, 2019, s. 69; Şeşen, 1985, s. 31.

⁷ Bazı arkeolojik kazılarda kadın ve çocuk mezarlarında da ata rastlanıldığına değinilmektedir (Tabaldiyev, 1999, s. 310).

⁸ Prof.Dr. Saadettin Yağmur Gömeç'in ekibi tarafından 2003 yılında, Moğolistan'da Bilge Kagan'ın Anıt Mezarlığında bulunan resimli kiremitin üzerinde de muhtemelen bir yas töreni resmedilmiş olabilir. Burada atlarının kuyrukları bağlanmış, bir daire şeklinde at koşturan suvarilerin ok attıklarını da görüyoruz ki, belki de büyük âlim Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in dediği gibi, bu suretle Bilge Kagan'ın ruhu göğe, yani cennete uçuruluyordu. Ayrıca Kırgız Türklerinin ünlü Manas Destanı'nda, Köketey Han öldüğünde; "ağzından gök rengi duman çıktı, gözünün nuru sönerek, bu dünyadan göçtü", denmesi de ilginçtir. Bkz. Gömeç, 2003, s. 30; Ögel, 2006, s. 286; Yusupov, 1995, s. 169.

yıldönümlerinde mevtanın yakınları en güzel giysileriyle mezarı ziyaret ettikleri gibi⁹, ölen için yerine getirilmesi lazım gelen adetler bir yıl içerisinde tamamlandıktan sonra yayını ve mızrağını kırıyorlardı. Bu parçalar da mezarın üzerine saplanıyor ve böylece onların parçalarından ölenin ruhu göklere uçuyordu.

İzah etmeye çalıştığımız bu durum bir yana, eski Türk harfli kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta ölmek ve cennet yerine, “uçmak” terimiyle karşılaştık. Misal olarak 13. yüzyılda kaleme alınan Fahreddin Mübarek Şah’ın, eserinde de eski Türklerin “Cennet” manasına kullandıkları “Uçmak” teriminin varlığını onlar Anadolu’ya geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. 14. yüzyıl Alevi-Bektaşî ozanlarından Abdal Musa bir nefesinde şöyle diyor: “Yedi tamu bize nevbahar oldu – Sekiz uçmak ilindeki köydenüz”. Ayrıca 14-16. yüzyıllarda Hacı Bektaş’a ait Makalat’ın çevirilerinde, Yusuf ile Züleyha Hikâyesi ve Yunus Emre’nin şiirlerinde de cennet yerine uçmak kullanıldığı gibi, 14. yüzyılın başlarında kaleme alınan Codex Cumanicus’ta “uçmak yolın bizge açting” (cennetin yolunu bize açtın) diye bir cümle ile karşılaşmaktayız (Velî, 1971, ss.1-111; Tarama Sözlüğü, 1972, s. 3891; Grönbech, 1992, s. 2; F. Mübarek Şah, 2023, s. 29). Mesela bazı Çingiz-nâmelerde Tanrı tarafından Çingiz Han’ın hayatının sona erdirilmesi “şunkar bolıp, uçtı” diye verilmektedir. Bunun dışında Hindistan Türk hükümdarlarından Hümayun’un (1530-1556) anısına kardeşi Gülbeden Begüm tarafından yazılan Hümayunnâme’de Temürlü hâkimi Sultan Hüseyin Baykara (1438-1506) öldüğünde “şunkar” oldu dendiği gibi, Er Manas da bu şekilde dünyadan ayrılmıştır. İlhanlı hükümdarı Abaka Han’ın ölümüyle ilgili olarak kaynaklarda, hasta yatağındaiken “bir kuş benim üzerime doğru yürüyor. Okumu ve yayımı getirin” dedikten sonra canını teslim ettiği söylenir. Bilindiği üzere şunkar da (sungur) bir kuştur ve yine Temürlü yöneticilerinden Ömer Şeyh Mirza’nın (1456-1494) ölümü vesilesiyle Tarih-i Reşidî’de, onun da şahin (ya da sungur) haline geldiğine değinilmektedir (Kaya, 2019, s. 83; Devletşah, 1977, s. 224; Gülbeden, 1944, s. 118; Yusupov, 1995, s. 271; Duğlat, 2006, s. 344; Erzurumlu, 2007, s.128).

Dolayısıyla bugün Anadolu’da da ölmek zaman zaman uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı “kuş gibi uçtu” veya “uçtu gitti” diye anlatılır. Bunun en görünür delillerinden birisi, bugün Niğde ilinde bulunan ve IV. Kılıç Arslan’ın (1249-1266) kızının yaptırdığı söylenen Hüdavend Hatun Türbesi’nin üstündeki kuştur ki, bu belki Kut Kuşu (veya Türk Kuşu/Tugrul Kuşu) (Belki de Türkistan ve Sibirya Türklerinin Umay Kuşu’dur) ya da kişinin ruhunu Uçmak’a götüren kutlu varlıktır.

Bu söylediklerimizin hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinleri benimsedikten sonra da Türklerin dini hayatlarında süre-gelmiştir ki, Saha Türkleri ölümü, insanın ruhunu kötü cinlerin kapıp, yemesi ile de açıklar. Ölünün ruhu için “gezer” (Derleme Sözlüğü, 1972, s. 2022) de diyen Türkler, ölüm halinde ruhun bir kuş şeklinde uçup gittiğini düşünmüşlerdi ve bunun da aslı eski Türklerdeki “uçmağa barmak” (cennete gitmek) fikriyle alâkalıdır.

Cennet konusuyla bağlantılı olarak mesela Kur’an’ı-Kerim’in Tur Suresi, 17-20 ile 22-24, İnsan Suresi, 13 ile 21 ve Muhammed Suresi 15. ayetlerinde; “şüphesiz ki, Allah’tan korkup, fenalıklardan sakınan mü’minler cennetlerde nimet içindedir. Rablarının kendilerine verdikleriyle neşelenip, zevk ve sefa sürmektedirler. Orada ne güneşi, ne de dondurucu soğuk görürler. Rabları onları çok yakıcı cehennem azabından korumuştur. İşlediklerinize karşı afiyetle, gönül huzuru içinde yeyiniz, içiniz. Bunlar birer dizi halinde sıralanan tahtlara yaslanırlar ve kendilerini iri kara gözlü eşlerle evlendiririz. Cennettekiler canlarının çektiği meyveler ve etten sunarız. Çevrelerinde gümüşten kaplar, billurdan küpler dolaştırılır. Orada kadeh tokuştururlar ama bunda ne anlamsız saçmalama, ne de günaha sokma vardır. Tadı bozulmayan sütten ve baldan ırmaklar akar. Rabları onlara tertemiz bir içecek içirmiştir. Orada nereye baksan hep nimet ve büyük bir mülk görürsün. Kendilerine ait hizmetçiler, sanki her biri sedefteki saklı inciler gibi etraflarında dönüp, dolaşırlar” şeklindeki açıklamalara rastlıyoruz (Yıldırım, 1982, ss. 508, 525, 580). Fakat İslamiyet ve diğer dinlerin kitaplarında anlatıldığı gibi, eski Türk dinindeki bu cennetin (ya da uçmağın) nasıl olduğu

⁹ Bu cenaze törenlerinde rastladığımız ilginç bir adet de; buraya gelen bekârların kendilerine münasip eş bakmalarıdır. Bkz. Kırilen, 2015, s. 223.

hakkında maalesef bir bilgimiz yoktur.

Bu durum bir yana herhalde eski Türklerde ölümün işareti baykuş (ükü/puku) idi ve eski Türk kitabelerine baktığımızda ölmek yerine “adrılmak” ile “kergek bolmak” fiiline de yer verildiğini görürüz (Cahun, 1896, s. 59; Mustafina, 1992, s. 97; Artamonov, 2004, ss. 524, 536; Hegaard, 1976, ss. 89-113; Klyashtorniy & Sultanov, 2003, s. 62; Khomushku, 2009, ss. 96-97).

Yine bütün Türkler ölümü Tanrı'nın bir takdiri olarak karşılarken, İlahi yaratıcının mekânı şeklinde düşündüğü gökte, her canlıyı temsil eden bir yıldızın olduğuna inanmış ve ölen bir kişinin ardından söylenen “yıldızı kaydı” ya da “yıldızı düştü” cümlesine her Türk boyunda aşağı-yukarı rastlanılmıştır¹⁰. Ayrıca ölüm hiçbir vakit hoş karşılanmadığından dolayı ölmek fiilinin kullanılmasından mümkün olduğunca uzak durulmaya çalışılmıştır.

Bunun yanı sıra tarihi kaynaklara baktığımızda, bazan eski Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden tözlere (kugurçak, korçak) rastlanılmıştır. Mesela 13. yüzyılın ikinci yarısında Mogolistan'a giden elçi William Rubruquis, bir Uygur mabedinde puta benzeyen birtakım tözler görmüş ve putlar nedir diye, onlara sormuştur. Uygurlar da bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, şeklinde cevaplamışlardır. Günümüzde dahi Kırgız-Kazak Türklerinde bu tür figürlere rastlanmakta olup, onlar bunlara “tul” demektedirler (Rubruk, 2001, s. 34; Ebilgazi, 1992, s. 13; Abulgoziy, 1992, s. 15; Dıykanbayeva, 2009, ss. 77-79). Bu durumun ne totemcilikle, ne de şamanlıkla bir alâkası yoktur. Ancak ölümün ardından bazı diğer kavimler, ölen kudretli insanları sonradan ilahlaştırıp, yarı tanrı haline sokacak kadar ileri götürüp, onların tanrı-heykellerini dahi yapmışlardır.

Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise; din tarihçileri her ne kadar totemizm, animizm, naturizm vs. bir şekilde dinde evreler ortaya koyuyorlarsa da, Semavi bir itikadın insanlığın yaradılışından itibaren varlığı zaten bugünkü kutsal kitaplar neticesinde anlaşılıyor. Her şeyden önce ilk insan kabul edilen Adem bir peygamberdir. Dolayısı ile Tanrı, vücuda getirdiği insanı cemiyet hayatına alıştırırken, ona uyması gereken kuralları da vazetmiştir. Bu durumda ilkel din düşüncesinden mükemmele gitme gibi bir şey söz konusu olamaz. Totemizm, animizm, naturizm biçiminde sıralanan bu itikatlar herhalde Tanrı buyruğunun unutulması veya insanların yoldan çıkmaları (azmaları) sebebiyle meydana gelmiştir.

Netice itibarıyla bu açıklamayı özetlemek gerekirse; insanoğlunun yaradılışı ve cemiyet haline gelişi esnasında tek bir Tanrı inancı vardı. Ancak daha sonraları kişinin korku ve sevinçlerine bağlı olarak tanrılar veya değişik suretlerdeki Tanrı düşünceleri ortaya çıktı.

Bunların dışında başka bir örnek de, ölenin daha mutlu yaşayacağına inanılan birtakım Hint-Avrupa topluluklarında mevtanın mezarına eşyalarının konması, hatta önemli kişilerin akrabalarının da öldürülerek yanına gömülmesi âdetidir¹¹. Türk tarihinde böyle bir hadiseye rastlamak pek mümkün değildir ve bazı kaynakların zorlanmasıyla ortaya atılan iddialar da ispatlanamamıştır¹². Belki böyle bir durum Mogol geleneğinde söz konusu ise de (Çingiz ve onun soyundan bazı kişilerin vefatının ardından hizmetçilerinin de onlarla birlikte öldürüldüğünden bahis olunuyor), bu vaziyeti doğrudan doğruya Türklerle ilişkilendirmek ne dereceye kadar ilmidir, bilemiyoruz.

Bu arada Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri söyleniyor. Mesela Çin tarihindeki ilk sülalelerden birisi olan Shanglar devrinde (M.Ö. 1450-1050) mahsulün bereketli olması için toprağa ve sel baskınlarını engellemek amacıyla sulara kurban vermek gerektiği sanılıyordu. Bu yüzden Shang devletinde pek çok insan kurban etme

¹⁰ Türkler arasında yıldız kaymasına, “yıldız çavmak” veya “şeytan taşlama” da denmektedir. Bkz. Derleme Sözlüğü, 1965, s. 1095; 1972, s. 3767.

¹¹ Bazan mezarlara erkeklerin uzatılmış, kadınların da ayakları hafifçe karnına çekilmiş şekilde gömülmeleri yanı sıra, zaman zaman da başlarının altına herhalde saman dolu yastık konuluyordu. Bu şekilde gömülmenin örneğini Moğolistan'ın Altanbulak ilçesinin Selenge Müzesindeki, ülkede rastlanan Hun dönemine ait ve atıyla birlikte defnedilen en uzun insan cesedinde görmek mümkündür. Bkz. Balint, 1988, ss. 38-39.

¹² Çince vesikalarda “Hunlarda ölen bir kişinin peşinden onlarca kişi takip ederdi” cümlesi, sonraki zamanlarda “defin esnasında yüzlerce kişi öldürülerek gömülürdü” şekline dönüşmüştür. Bkz. Kafesoğlu, 1983, s. 292.

usulü ortaya çıkmıştır. Bazı bölgelerde ilkbaharda başka köylerden adamlar avlanır, toprağa kurban olarak sunulup, öldürülür ve parçaları tarla sahiplerine dağıtılır, onlar da bunları gömerlerdi. Daha sonraları Türk tesiriyle insan kurbanı yasaklandığı halde, M.S. 11. asra kadar Çin'in çeşitli yerlerinde gizlice bu âdetin sürdüğü görülmüştür. Eski Kitanlar¹³, savaş bittikten sonra düşmanlarından birini getirerek, ruhunu kurban olarak sunuyorlardı ve insan kurbanı esasen Sami kavimlerinde de ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak tabiatı yöneten tanrılara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için Cahiliye devri Araplarınca en kıymetli evlat olan erkek çocuk sunuluyordu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in kurban olması hikâyesidir.

Dolayısıyla yukarıda üzerinde durulan insan kurbanı bozkır kültürünün değil, ziraatçı toplulukların bir geleneğidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W. Eberhard, Türklerde böyle bir âdet mevcut bulunmamış ve hatta Türkler kendi hâkimiyeti altında yer alan bazı kavimlere insan kurbanını yasak etmiştir, diyor (Eberhard, 1987, s. 29; Eberhard, 1943, s. 21; Tihrani, 2001, s. 120; Gumilev, 2003, s. 49; Kiragos 2018, s. 76; Grousset, 2023, ss. 14-18).

Tarihi kaynaklardan öğrendiğimize göre eski Türklerde en önemli kurban, bozkırlı Türk'ün ençok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok ilginçtir ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramında dahi atı kurban kestikleri söylenmektedir. Kurban olarak seçtikleri atın etinin yenmesi de Türkler tarafından sakıncalı görülmemiştir. İslamiyete geçtikten sonra bile bu durumun sürdüğü anlaşılmaktadır.

Netice olarak; eski Türk dininin bir diğer şartı da tek yaratıcı ve ölümsüz Tanrı'ya ulaşmak için kurban kesmektir. Bu kurban ayinleri ise toplu veya bireysel şekillerde olabilirdi.

Bu arada eski Türkler ölüm halinde yas törenleri düzenler, bu sırada acılarını dile getirmek için bağrışarak yüzlerini, gözlerini çizerler; adeta gözyaşları kanlarına karışırdı. Herhalde bu zamanda saçlarını kesiyor, cenazenin ardından başları açık gidiyor ve kafalarına da toprak atıyorlardı. Kaynakların yazdığına göre Emir Temür'ün cenaze merasimi sırasında da aynı hadiselerin yaşanması ilginçtir. Türk-Hun devrinden beridir süregelen bu gelenekler, muhtemelen Hunların batı sınırlarındaki bir kabilesi olan İskitleri¹⁴ anlatan Herodotos'un tarihinde de zikredilir. Geç dönemlere ait başta Kök Türk Yazıtları (*Bilge Kagan Yazıtı*, Güney tarafı, 12. satır: “Bunça bodun saçın kulakkın...biçti”) olmak üzere, diğer kaynaklarda da bunlar hakkında bahisler vardır. Bu törenlerde sığıtçı denilen özel ağlayıcı ve yas tutucular da görev alıyordu. Bunlar bilhassa kadındır ve bu âdetin izleri hâlâ Türkiye Türkleri folklorunda yaşamaktadır. Fakat bu geleneklerin günümüzde artık biraz değiştiklerine şahit oluyoruz. Belki de bulundukları coğrafya ve kültürlerin bunda tesiri var ki, mesela Tuvalıların bir kısmı Mogolların yaptıkları gibi cenazeyi dağlara bırakıyorlar. Onlar herhalde bu şekilde öbür dünyaya daha çabuk gidip, Tanrı'ya ulaşacaklarına

¹³ Kök Türkçe kitabelerde “Kıtany” şeklinde geçen kavim adı, Çin yıllıklarında “K'i-tan” diye transkripsiyon edilmiştir. Kitanların Mogol ve Hsien-pilerden olduğu yolunda görüşler varsa da, araştırmacılar onların kuvvetli bir Türk tesirinde olduklarını, özellikle Uygur devlet teşkilatını örnek aldıklarını bildirmişlerdir. Kök Türkçe yazıtların Kıtany ismi daha sonra Kıtay'a dönüşerek, özellikle Mogol, Rus ve Müslümanlarca Çin karşılığında bugün dahi kullanılmaktadır. Bkz. Gömeç, 2011, s. 41.

¹⁴ Özellikle Batı'da yaygın olan bir kanaat; Asya ve Sibiry'a da bulunan bütün Milattan önceki kurgan ve sanat eserlerinin İskit-Saka dönemine ait olduğudur. Dolayısıyla zamanı tam belirlenemeyen ne varsa İskitlere mâl edilmektedir ki, kimliği üzerinde tartışmaların hâlâ sürdüğü bu topluluğun da Türklüğü yolunda az da olsa iddiada bulunanlar mevcuttur. Bizim araştırmalarımız ve tahminlerimize göre, İskit-Saka diye anılan bu halk Türk-Hun birliğinin bir üyesi olup, tıpkı Kök Türkler çağında Hazarlar nasıl bu devletin batıdaki uç beyliğini yapmışlarsa, onlar da Türk-Hun Devletinin hudut bekçileridir. Kök Türk Kağanlığının zayıflamasıyla beraber Hazarların kendilerini göstermeleri gibi, İskit-Sakalar da belki ortaya çıkan otorite boşluğu sebebiyle Türk-Hun siyasi teşekkülünün batısında faaliyetlerde bulunmuşlar, Grek-Yunan kaynakları da yeterince tanıyamadıkları Türk devlet yapısı yüzünden onları ayrı birer devlet olarak algılamışlardır. Bir başka husus ise, başta Herodot olmak üzere neredeyse bütün Yunan kaynakları onların yurdunu Ural Dağlarının batısı, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyi şeklinde gösterirken, İskitleri Güney Sibiry, Moğolistan ve Çin'in kuzeyinde aramak fazlasıyla zorlamadır. Bunun yanı sıra Latin-Bizans tarihlerinin hepsinde Türk soylu halklara Hun ya da İskit denmesinin mutlaka bir sebebi olmalıdır.

inanmaktadırlar.

Geçmişte ölen kişi için bir çadır hazırlanır, üstüne kara veya gök bez bağlanırdı. Günümüz Kazak-Kırgızlarında olduğu üzere evin yahut çadırın dışına kilim asıldığı gibi, şehir hayatının yaşandığı yerlerde evlerin bir odası veya bölümü mevta için ayrılmaktadır. Bazı Türk gruplarında ölünün mezarı başında ateş yakılmasına benzer bir şekilde, belirli bir müddet bu cenaze evi ya da çadırının içerisinde ışık olursa da, ocak yakılarak yiyecek-içecek hazırlanması makbul karşılanmaz (Orkun, 1932, s. 136; Yalçın, ss. 60-61; Demir, 2010, s. 15). Bu yüzden bütün Türk Dünyasında ölü evine komşular yemek getirir. Çünkü bir yakını kaybetmiş bulunan kederli insanların bu sırada yemek pişirecek halleri yoktur. Herhalde cesedin olduğu yerde ışık yakılmasının sebebi de oradaki insanların korkmamalarına yönelik bir şeydir.

Bu defin merasiminin tarihteki bazı uygulamalarıyla alâkalı Çin yıllıklarına baktığımızda cenazenin çadırda bir müddet bekletildiğini görürüz. Mevtanın oğulları, torunları ve yakın akrabaları kurban keserek, bunları ölü çadırının önüne bırakırlardı. Bunun ardından birtakım akrabaları atlara binerek sanki bir cenaze ibadeti (namaz) gibi yedi veya dokuz¹⁵ kez çadırın etrafında dönüp, sonra içlerinden biri yüzünü bıçakla çizerek yas törenini başlatıyordu¹⁶. Sibirya ve Anadolu'da definin ardından mezarın etrafında dönme ve yeme-içme âdeti ile feryat-figan ederek, ağıt, çoklav, koşuk, sagu yakmak gelenekleri Türkler tarafından hâlâ sürdürülmektedir¹⁷. Bu durum, herhalde geçmişteki ölü gömme törenlerinin, yani ağlayıp, sızlayarak insanların bazı yerlerini çizmelerinin yumuşamış bir yansımasıdır. Belgeler ölünün gömülmesi esnasında da bunların tekrarlandığını ve bu kişi bir alp ise sağlığında öldürdüğü insanlar kadar kabrinin önüne balbal dikildiğini söyler. Kurban kesilen atlardan birinin başı da bir sırık veya bu balballardan bir tanesinin üstüne konuyordu (Eröz, 1991, s. 30; Gan, 2000, s. 363).

Müslüman veya başka dinden bütün Türklerde erkek ölüyü erkekler, kadını da kadınlar yıkar ve mezarı genellikle aileden biri kazmaz. Daha çok komşu veya köyden birileri bu işi üstlenir¹⁸. Eskiden bazı yüksek dereceli kişilerin cesetleri iç organları ile beyni boşaltıldıktan sonra mumyalanarak, ipeğe sarılır ve çok güzel elbiseleriyle gömülürdü. Günümüzde mumyalama âdetine pek tesadüf edilmiyorsa da, İdil-Ural ve Sibirya'nın birtakım bölgelerinde hâlâ elbise ile defin durumu yer yer devam etmektedir. Mesela Altay Dağları havâlisinde içerisinde çeşitli süs eşyaları, giyim-kuşam parçaları ve değişik madenlerden imal aletler ele geçen Milattan önceki çağlara ait Tüyekta Kurganında (M.Ö. 600-100) bulunan bir erkek cesedinin üzerinde üç kat elbiseye rastlanılmıştır. Üstte kırmızı, ortada yeşil ve içte sarı renkte olan bu giysiler hiç şüphesiz Türk düşünce ve devlet anlayışının da sembolleridir (İnan, 1987, ss. 497-499; Suleymanov, 2013, s. 144). İlginçtir ki, yakın zamanlara kadar Müslüman Türkler arasında da giysi ile kabire konulma geleneğinin yaşadığına rastlanılmaktadır. Mezarlarda bazan madeni para çıkmasının sebebi de, bunların mevtanın gözlerini kapatmak için olsa gerekir¹⁹.

¹⁵ Belki hayat ağacının dokuz dallı, aşağıdaki ve yukarıdaki dünyanın dokuz kat olması ya da güneş sisteminin sekiz gezegen ve güneşten ibaret bulunmasına binaen Türk kültüründe dokuz sayısına büyük bir önem atfedilmiştir. Bilindiği gibi devlet olmanın şartlarından birisi de kagan otagının önünde bir tugun dikilmesidir. Eğer bu tugun parçaları dokuz tane ise, artık o siyasi yapı en yüksek dereceye çıkmış ve bir cihan devleti olmuş demektir. Ayrıca birtakım şark kaynaklarına baktığımızda şöyle ilginç bir bilgi ile karşılaşmaktayız: Orta Doğu bölgesine gelen yetmiş Türk boyunun beyi kendilerine baş seçerken yere bir daire çizmişlerdir. Sonra ellerindeki çubukları (veya kargı) göğe doğru atmışlar ve onlardan dokuz tanesi dairenin içerisine düşmüştür. Bunların arasında da sadece biri dikine durmuş ve bu dokuz bey onun sahibini kendilerine önder seçerek, dokuz parçalı bir hükümet kurmuşlardır. Bkz. Gömeç, 2020, ss. 46-47; Gömeç, 2023, ss. 226-227; Gömeç, 2024b, s. 116; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 1944, s. 14.

¹⁶ Bugün bile bütün Türk Dünyasında ölene karşı saygı ve acıyı göstermek için saç yolup, yüz yırtma geleneği sürmektedir ve yakın zamanlara kadar Kazak Türkleri ölenin hatrasına, vefattan aşağı-yukarı bir yıl geçtikten sonra "bayge" denilen at yarışları düzenlemişlerdir (Radloff, I/I, 1954, s.131; Devrişeva, 2016, s. 126).

¹⁷ Bununla birlikte söz konusu geleneğe İskitlerde de rastlanılması ilginçtir. Bkz. Artamonov, 2020, ss. 88-89; Herodotos, 1991, s. 211; Şahin, 2011, ss. 179-194; Şerefüddin Ali Yezdi, 2013, s. 450; Tarama Sözlüğü, 1971, ss. 3245-3246; Yağlı, 2014, s. 85.

¹⁸ Ancak günümüzde kasaba ve şehirlerde artık bu işleri belediyeler üstlenmiş vaziyettedir.

¹⁹ Ölen için bir de gözlerinin açık gitmemesi inancı vardır ki; vefat eden kişinin çenesinin bağlanıp, gözlerinin kapatılmadığı takdirde beraberinde başkalarını götüreceğine yorulmuştur. Herhalde bu da henüz soğumamış cesedin kaslarının gevşemesi ile dişlerin ses çıkarmasını engellemek ve birtakım zararlı maddeler ile haşaratın ağıza ve göze

Ayrıca Anadolu'nun bazı yerlerinde hâlâ ölenle beraber yatak-yorgani ve ziynet eşyalarıyla, en sevdiği yiyeceğinin mezara konulması ve cenazeye güzel kokulu otlar veya esanslar sürülmesi âdeti yaşamakla beraber, hem Asya hem de Avrupa'da yapılan arkeolojik incelemeler bize bu durumu ispatlıyor. Yazılı belgelerde de buna dair kayıtlar mevcuttur ki, İbn Fazlan ölen Oğuz beylerinin ellerinde bir kâse içkiyle gömüldüklerini belirtir. O böyle bir töreni özetle şu şekilde anlatır: Aralarından birisi ölürse onun için ev şeklinde büyük bir kurgan kazarlar. Cesede elbise giydirir, kuşak bağlar, yayını da koluna asarlar. Ölünün yanına bütün şahsi eşyalarını koydukları gibi, eline içinde kırmızı²⁰ olan ağaçtan bir ayak (sagrak/kadeh) verip, önüne kaplar içinde yiyecek ve içeceklerle, bazan kaşık bırakırlar. Hunlar ve onların batıdaki sınır beyliği durumundaki İskitlerde de şahit olduğumuz gibi kurganın üzerini kapatıp, üstüne tümsek yaparlar. Arkasından eğer mevta zengin ise yüzlerce hayvanı kesip, ölü aşını yerler. Mesela Dede Korkut'ta; Kazan Beg'in Oğlu Uruz Beg'in Tutsak Olması ve Uşun Koca-oglu Segrek Hikâyelerinde, ölüm sonrası yemeği için "aygır atın kesilip, aş verilmesine" (Gömeç, 2021, ss. 398, 459-460) değinilir. Bu arada hayvanların derileri kurganın (mezar) etrafındaki ağaçlara asılır. Onlar mevta cennete giderken bineceği hayvandır²¹. Ayrıca bu kişi sağlığında yiğitlik edip adam öldürmüş ise, bunların suretleri ağaç veya taştan yontularak, kabirin önüne dizilirler ki, onlar cennette ölene hizmet ederler. Bununla birlikte mezara gömülen eşyaların çoğunun kırılması veya ezilip-büzülerek konması ilginçtir. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 senesinde yürütülen kazılar sırasında ele geçen hazine buluntularının da vaziyeti böyle idi (Gömeç, 2019, ss. 197-212; Fazlan, s. 36; Parzinger, 2023, s. 105).

Bugün dahi Kıpçak sahası Türkleri ölünün defni için "söyüğü koyuntu" derler. Birtakım Türkmen-Oğuzlar genç yaşta vefat eden adamın atını süslerler, üstünden çıkan elbiseyi de bir ağaca giydirirler. Aşiretin kadınları bunların önüne geçip ağıt yakar (Bailey, 1978, s. 473; Ayda, 1992, s. 197; Yalgın, 1993, s. 61; Moldabayev, 1993, ss. 220-221; Çıblak, 2002, ss. 605-614; Erdenbat, 2011, ss. 91-92). Bu feryatlarda daha çok ölen kişinin iyi yönleri ve kahramanlığı ya da iş bilirliği övülürdü.

Kaynaklara baktığımızda yas töreni sadece erkeklere yapılmamaktadır. Bazı destan ve halk hikâyelerinde ölen kadınlar için eşlerinin yas tuttuklarına şahit oluyoruz. Mesela Oğuz Kagan Destanı'nda Bugra Han vefat eden eşi Bayır Katun uğruna üç yıl yas tutmuş idi (Gömeç, ss. 117-118).

Bu durum bir yana ölen adamın atının kuyruğu kesilerek, bozkıra atılırdı ki, eski Türkler buna "tullama" diyorlardı ve "dul kalmak" da bununla alâkalıdır²². Mesela 1920'lerde Altaylarda açılan Pazırık Kurganında bulunan on atın da kuyruk, yele ve toynaklarındaki kılların kesilmiş olduğu görüldüğü gibi, Noyon Ula Kurganında da kesik insan saçlarına rastlanmıştır. Bu durum bir yana söz konusu kelimenin aslı bugün de Türkçemizde kullandığımız "tol/tul/dul" sözüyle ve belki de kismetin bağlanmasıyla alâkalı "tolamak/tolanmak", yani bağlanmak fiiliyle ilgili olabilir. Ancak bunu tol-, dol- yani dolmak veya birşeyin içinin doldurulmasıyla da ilişkindirmeler söz konusudur. Mesela Dede Korkut Destanlarından, İç Oğuz'a Dış Oğuz'un İsyan Etmesi, Beyrek'in Ölümü Hikâyesi'nde Beyrek yoldaşlarına; "yiğitlerim yerinizden kalkın, ak-boz atımın kuyruğunu kesin" der. Atını da bir eş gibi gören Türk, çarpışma esnasında öldüğünde atının ve evdeşinin ersiz

girmemesi için olacağı gibi, gözü açık ölüyü gören insanlar ve bilhassa çocukların ondan korkmaması yüzündendir. Bkz. Eröz, 1985, ss. 56-68; Güngör & Argunşah, 2002, s. 96; Örnek, 1971, s. 44; Tryjarski, 2012, s. 172.

²⁰ Kırmızı tarihte olduğu üzere günümüzde de Türk ve Mogollarca rağbet edilen, törenlerde misafirlere özenle sunulan bir içecektir. 14. asırda Türk yurtlarını da gezmiş olan seyyah İbn Battuta, Altun Orda topraklarında gördüğü bir kırmızı merasimini şöyle anlatıyor: "Biraz sonra yanıma bir kırmızı tulumu geldi. Hatun bundan bir kadeh doldurup, iki dizi üzerine çökerek beye sundu. Bey bunu içtikten sonra, aynı şekilde o da kayın biraderine takdim etti". Bu arada Türklerin en fazla sevdiği içecek olan kırmızı öylesine değerlidir ki, Manas Destanı'nda Köketey Han ölüm döşeginde iken kendisinin kırmızı ile yıkanmasını vasiyet etmiştir. Bkz. İbn Battuta, 1981, s. 75; İnan, 1972, s. 181. Yakın zamanlara kadar Anadolu'da çobanların sıcak taş ile pıhtılaştırdıkları süt ve iyi tutmamış yoğurda kırmızı dendiğine dair bilgilere sahip olduğumuz gibi, Türkiye Yörükleri bazan kırmızı "yepinti/yapıntı" da demişlerdir. Bkz. Derleme Sözlüğü, 1993, s. 2083; Yalgın, 1993, s. 462.

²¹ İslami inanışta da kurban kesilen hayvan Sırat Köprüsünden geçerken insana yardımcı olur.

²² Ayrıca durup-dururken herhangi birinin atının kuyruğunu kesmek, kişinin namusunu lekelemek anlamına da gelmektedir.

kalacağını bildiğinden, savaş öncesi böyle bir tören icra ediyordu²³. Artık o kişi, vatan ve millet için kendini fedaya ve şehitliğe hazırlamış demektir.

Bunun dışında ölen bir kişinin atının kuyruğunun kesilmesi âdetine yakın zamanlara kadar Anadolu’da da rastlanırken, hâlâ Türklerin yaşadığı pek çok yerde yastık, taş veya bir ağaç manken üzerine ölen kişinin elbise ve şapkası giydirilerek yapılan surete “tul” dendiğini görüyoruz. Hatta dul kalan kadınlar bunların yanında eşleri için ağıt yakarlardı. Ayrıca Türk Dünyasının çeşitli yerlerinde yavrusu ölen hayvanların sütünü kolay sağmak için buzağı derisinin içine saman doldurulup yavruya benzetildiğini, buna “tulup” adı verildiği söylenmektedir. Mesela bugün hâlâ Hazar ötesi Türklerinde ölünün atının üzerine elbise, şapka ve eyerinin ters konulmasına rastladığımız gibi, onlar bu atı mevtanın evinin ya da çadırının önüne bağladıktan sonra ağıtlar eşliğinde hayvanın kuyruğu keserler ve buna “tuldagan at” derler. Yine bir Kazak veya Kırgız yolculuk esnasında vefat etmiş ise atı ters çevrilmiş eyerle eve geri getirilir, sonra yelesi ve kuyruğu kesilir. Bazan başta Anadolu olmak üzere Türk Dünyasının değişik bölgelerinde eşini kaybeden kadınlar saçlarının ucunu keserler ki, bu da bir yas ve bir nev’i tul alametidir. Mesela Selçuklu döneminden haber veren kaynaklar, ölen hanedan üyelerinin eşlerinin ya da kadın akrabalarının saçlarını kestiklerini, Aydınoglu Mehmed vefat edince oğlu Umur Beg’in de aynı şeyi yaptığını söyler (Radloff, I/II, 1954, s. 460; Rudenko, 1970, ss.1-328; Diyarbakirli, 1972, ss.110-111; Yalgın, s. 450; Eröz, ss. 33-34; Eroğlu, 2017, s. 8; Ünal, 2017, s. 28; Yoloğlu, 2013, s. 91; Abramzon, 2021, s. 306). Orta Asya’daki bazı kurganlarda çıkan saç örgüleri herhalde bu yüzdendir.

Bir başka yas göstergesi de herhalde varlık dünyasının zıttı olan ruhlar âlemine ya da eski Türklerin “Mengü Acun” dedikleri öbür dünyaya göçüşü simgelemek üzere eyerin atın sırtına ters konulması gibi, Çin yıllıklarında onların elbiselerini de zaman zaman ters giydiklerine dair atıflar vardır. Bu âdeti İslami dönemde de görmekteyiz. Mesela kaynaklar Sultan Tugrul ve Melikşah’ın bir oğlunun vefatı ile IV. Murad’ın cenazelerinde bunların yaşandığını haber verirler (Ahmed Bin Mahmud, 1977, s. 140; Mahmud, s. 378; Diyarbakirli, 1972, s.75-76; Ünal, 2008, ss.113-115; İnan, 2017, s. 134; Kapusuzoğlu, 2015, s. 511). Ayrıca önceden de söylediğimiz üzere ölen kişi eğer bey ise yayı ve mızrağı kırılıp, mezarının üstüne konuluyordu. Geride kalanların korkmaması, ölenin gözünün arkada kalmaması ve bunlara öbür dünyada da ihtiyaç duyabileceği düşüncesiyle mevtanın giysilerinin gömüldüğüne rastlamak mümkünse de, ölünün elbiselerini almak öncelikli olarak yakınlarının hakkıdır. Ama bunlar bazan muhtaç şahıslara da verilir ve mevtadan çıkan bu giysilere Türkler “soyka” derler (Orkun, 1932, s.135; Golomshtok & Griaaznov, 1933, s. 43; İnan, C. II, 1991, s. 261; Yalgın, C.II, s. 382; Gömeç, s. 420; Demir, 2010, ss. 13-14; Erzurumlu, s. 128; Uygur, 2015, ss. 187-200; Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3669; Yeni Tarama Sözlüğü, 1983, s. 191). Bunun haricinde Kaşgarlı Mahmud, Divan’da “eşük” denilen bir kumaştan söz etmektedir. Bu nesne ölen beyin mezarının üstüne seriliyor, sonra parçalanarak yoksullara dağıtılıyordu (Mahmud, 1988, s.72). Belki bu uygulama cenaze için de yapılıyordu. Çünkü Güney Sibirya’da Minusinsk Müzesi’nde korunan ve Bay Bulun I diye bilinen mezar taşında, sanki bir kefen gibi ölen kişinin bir kumaşa sarıldığına veya bununla gömüldüğüne (Bay Bulun I Yazıtı, 3. Yüz, 1. Satır: “Kadaşıma eren eşkiyü yogladınghız”) dair ip-uçları olduğu gibi; Karay Türklerinin cenaze evden çıkarken, tanıdıkların tabutun üstüne değişik türden dokumalar koydukları ve bunların sonradan ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığına değinilmektedir.

Zamana ve mekâna göre yas renkleri kara, ak yahut gök olsa da, herhalde en çok kara idi ki, buna Dede Korkut Hikâyelerinde sıkça rastlamaktayız. Kam Börü Beg-oğlu Bamsı Beyrek Destanı’nda, “güçlü Oğuz beyleri Beyrek’ten ümit kesince akları çıkarıp, kara giydiler. Kaza benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi” ve “Ak otağı bırakıp, kara otağa giren kızlar, ak çıkarıp, kara giydiler” denmektedir. Kazan Beg’in Oğlu Uruz Beg’in Tutsak Olması Hikâyesinde ise Kazan Han oğlu için; “seni bilen bey oğulları, ak çıkardı, kara giydi” (Gömeç, ss. 340-343, 371; Suleymanov, 2013, ss. 145-145.) diyor. Bu durumla ilgili Türk dilinde “kara çadır, kara bağlamak, kara giymek, kara yere batmak” ve sair şeklinde pek çok misal vardır. Hatta Kazak-Kırgız ve umum Azerbaycan

²³ Kırgız Türklerinin Manas Destanı’nda, yiğit Manas girdiği son savaşında atı Ak Kula’yı yitirir. Destanın bu kısmında söz konusu at için inanılmaz övgüler düzüldüğünü görmekteyiz. Bkz. Yusupov, 1995, s. 255.

Türkleri hâlâ yas evine kara bir bez bağlarken, bazı yerlerde bele ak bir kuşak sarılır. Kırgız Türklerinin yiğidi Manas öldüğünde ise ak otağlar siyaha bürünmüş, halk karalar giyinmişti. Yukarıdaki izah bir yana Selçuklu, Temürlü ve bazı diğer Türk hanedanları devrinde gök ve beyaz giymenin de bir yas alameti olduğunu bildirmek gerekir.

Bundan sonra ölü için yemek verilirdi. Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra da bu gelenek sürmüştür. İslami kılıfa uydurularak Kur'an, dua ve mevlit gibi unsurlarla süslenerek, bu günlere kadar gelmiştir. Belki bu da bir tür sadaka idi. Bu sırada karnı doyurulan fakir-fukaranın dualarıyla sevap kazanılmak istendiğini neden düşünmeyelim? Herhalde Türk insanı bu ölü aşlarına, ölenin ruhunun da katıldığına inanıyordu. Çünkü bu pişirilenlerin kokusuyla mevtanın karnının doyduğunu sanırlar. Öyle ki, Türkler arasında bu tür yemeklerden sonra “geçmişlerin canına değsin” sözü bunu çok güzel vurgulamaktadır²⁴; ama bizim çoğu meseleyi açıklarken başvurduğumuz şekliyle, ölü yemeğinin sosyolojik temelleri de olsa gerekir. Bugün İslamiyetteki işlevi zaten buna yöneliktir.

Bu durumu biraz daha açmak için tarihin derinliklerine de gidebiliriz. Eski devirlerde bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan veya yığlamak (ağlamak) fiilinden gelen “yog” merasimleri tertip edilirdi (Mau-tsai, 1958, s. 9; Fazlan, s. 63; Sümer, s.17, 1961, ss. 447-448; Grousset, 1980, ss. 40-99; Battuta, s. 61; Radloff, 1976, s. 181; Rasonyi, 1988, s. 27; Altınmakas, 1984, s. 128; Ögel, 1988, s. 758; Buharalı, 1990, ss. 152-153; Katanov, 2004, ss. 56-72; Heredotos, 1991, s. 211; Duğlat, 2006, s. 210; Yusupov, 1995, s. 271; Küçükmehtetoğlu, 2007, ss.79-82; Marco Polo, C. I, tarihsiz, s. 39; Yürekli, 2009, s. 222; Kolesnikov, 2010, s.126; Kalafat, 2012, s.120). Bugün Hazar ötesi Türklerinde hâlâ “cokto” şeklinde yaşayan “yog” teriminin Kaşgarlı'ya göre “matem, yas” manasının yanında, “ölü aş” anlamı da var idi. O, ayrıca “ölü gömüldükten sonra yenen yemek” diye açıkladığı bir de “yog basan” sözüne değinmektedir (Mahmud, C.I, s.398; Mahmud, C.III, s.106). Günümüzde dahi Müslüman Türklerde cenaze mezara konunca, ardından kabristanda ekmek dağıtılması, ölümün üçünde, yedisinde, kırkında, elli ikisinde, yılında²⁵ aş verilmesi herhalde bu geçmişteki geleneğin devamından başka bir şey olmasa gerekir ki, Türklerin buna “ölü konukluğu” ve “can aş” dediklerini de görüyoruz. Yine tarihte meşhur Tonga Tigin, Köl Tigin ve Bilge için yapılan bu törenleri hepimiz bilmekteyiz. Bu yog merasimleri sırasında karşılaştığımız bir başka usul ise gürültü ile ağıtın şiddeti artsın diye, herhalde tören alanına hayvanların da getirilmesidir²⁶. Belki de ölen kişinin arkasından bazan kopuz ve defler eşliğinde böyle büyük bir merasim ve hengâme ile yakılan ağıt, ona verilen değer de işareti idi. Her ne kadar Türk Aleviler içerisinde hâlâ yas sırasında sazlar eşliğinde bir nev'i ağıt sayılabilecek feryat-figan gülbank çekmelere rastlanırsa da (Aktaş, 2015, s. 12) İslamiyetle beraber bu durum genellikle değişmiş, yerini ölünün ardından okunan Yasin ve diğer Kur'an sureleri ile mevlit ve gazeller almıştır.

Ölülerin gömüldüğü veya yanında törenlerin yapıldığı, Türklerin sin, kara yer, kara delik, ölümlük ve yerçü (Mahmud, 1988, s. 30; Derleme Sözlüğü, 1975, s. 2655; Derleme Sözlüğü, 1977, s. 3333; Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3637; Zamaşari, 1988, s. 175) gibi terimleri kullandığı bu mekânlar, zaman zaman yazılı abideleri de olmak üzere anıt mezarlıklar biçiminde, bazan da

²⁴ Ölmüşlerin bu şekilde anılması, mezarların içine ölüyle beraber yiyecek, içecek ve elbise, ok, yay, kılıç, zırh gibi özel eşyalarının konulması, aynı zamanda ahiret inancının bir göstergesidir.

²⁵ Derleme Sözlüğü'nde Romanya Türklerinin ölümlerin ruhu için 3 veya 7. gün verilen yemeğe “ataş”, Anadolu'nun bazı yerlerinde de “ölü yoklatma” dendiğine dair bir bilgiye rastlamaktayız. Bkz. Aşkun, 2006, s. 240; Derleme Sözlüğü, 1963, s. 367; Dıykanbayeva, 2009, s. 246.

²⁶ Kök Türkçe yazıtlarda yog adetiyle alakalı olan pek çok ibareye rastlamaktayız. Mesela Kök Türk hükümdarı ve Bilge ile Köl Tigin'in amcası Kapgan Kagan'ın büyük oğlu Tonga Tigin 714 yılındaki Beş Balık seferi sırasında Çinli askerlerce tuzağa düşürülerek öldürülünce, ona bir yog töreninin yapıldığı Köl Tigin ve Bilge Kagan kitabelerinde anlatılmaktadır (Gömeç, 1995, ss. 63-64; Gömeç, 2001, ss. 58-61). Yine Çin kaynakları Türklerin cenaze törenlerinden söz ederken; ölen kimsenin çocukları, torunları, bütün akrabaları bir koyun ya da atı kurban olarak kesip, mevtanın çadırının önüne koyduklarını anlatırlar. Hatta bu cenaze törenleri sırasında tanışan gençlerin izdivaçlara karar verdiklerini bile vurguluyorlar. Bkz. Derleme Sözlüğü, 1968, s. 854; Mau-tsai, 1958, ss. 9-10; Tarama Sözlüğü, 1971, s. 3082.

önünde geyikli taşların²⁷ bulunduğu dört köşe veya dikdörtgen şeklindeki kabirlerdi. Bunların içerisinde her türlü kılık-kıyafet ile madeni ve kilden araç-gereçlerin yanı sıra, süs eşyaları, savaş araç ve gereçleri ile at ve koyun iskeletlerine de rastlanılıyordu. Hatta bazan koyun kemikleri insan cesedinin üstüne de konmuştur. Kazakistan, Mogolistan ve Sibirya’da gezdiğimiz kurgan yerleri ile müzelerde yaptığımız tespitlere ve araştırma eserlerine göre cesetler bazan sırt üstü, bazan sol, bazan sağ omzuna yatırılmış ve başının altına birşey konulmuş vaziyette, zaman zaman ayakları karnına kadar çekilmiş olduğu halde, bazan doğu-batı, bazan da kuzey-güney istikametinde gömülmüşlerdir. Ayrıca erkek iskeletlerinin yanında mutlaka bir bıçak, ok uçları, zaman zaman bele asılan kılıçlar ile at koşumlarına tesadüf edilmektedir.

Konu ile alakalı olarak anıt mezarlara “bark” (veya eb-bark) denilmesi de söz konusudur. Çünkü ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanan Türkler, öbür dünyada bu barklarda yaşayacaklarını düşündüklerinden bunlara da önem vermişlerdir. O yüzden de Bilge Kagan kardeşi Köl Tigin için onun anıt mezarlığına bir bark inşa ettirdiğini (Köl Tigin Yazıtı, Güney tarafı, 12. satır: “Angar adınçig bark yaraturttım”) söyler.

Bu durum bir yana fazla olmasa da Doğu Avrupa ve Asya’da aile mezarlarına ya da Ukrayna’nın Harkov bölgesindeki Saltovo kurganlarında olduğu gibi toplu kabirlere rastlanması da ilginçtir. Mesela W. Radloff’un Baraba bozkırlarında açtığı mezarlardan birinde kadın ve erkeğin birlikte gömüldüğü görülmektedir (Ögel, 1984, ss. 230-231; Gömeç, 2022, ss. 8-11; Radloff, II/I, 1956, ss. 110-120). Dolayısıyla bu coğrafyaların çeşitli yerlerinde sıra sıra uzayan, belki “korumak, korunmak, gizlemek, saklanmak, kurmak, kurulmak” gibi fiillerle alakalı kurganlarla (korgan) karşılaşırız ki, insan nerede ölürse ölsün herhalde atalarının bu kabristanına getirilip, gömülüyordu (Golomshtok & Griaznov, 1933, s. 31; Gömeç, 2019, s. 103). Kaşgarlı Mahmud’un “ükek” (Mahmud, 1988, s.78) dediği tabut ile defin hadisesine tek-tük Güney Sibirya-Alтай kurganlarında, yazılı belge olarak da Asya’daki Türk-Hunları anlatan Çin kaynakları ile bilhassa Attila’nın (Ata İllig) cenazesinin aktarıldığı eserlerde karşılaşmaktayız²⁸. Yine ölen hükümdarlar veya kahramanlar için mezarlarının başına evvelce de andığımız üzere hayatta iken savaşp öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi. Bu bu balbalların ölen şahsa öbür dünyada hizmet edeceğine inanıldığı ya da cenazeye katılanları temsil ettiği vurgulanmakla beraber, herhalde anıt mezarların önüne dikilen bu nesneler dostu güven, düşmana korku salmak için de yontuluyordu. Muhtemelen bu taş balbalları ilk gören müttefik kuvvetler veya kişilerin pekçok beye ve hükümdara baş eğdirmiş bir kaganın ya da halkın topraklarına geldiği için güven ve sevinç hissedecekleri; o ülke ve milletin hakkında kötü düşünen şahısların da kendi başlarına aynı akıbetin geleceğinden dolayı korkacakları sanılmıştır (Onat vd., 2004, s. 9; Mau-tsai, s. 9; Gömeç, 2001, ss. 14-43; Butanayev & Butanayeva, 2001, s. 87; Küçükmehtetoğlu, 2007, ss. 79-82).

Ayrıca eski Türk dini hayatında cennetin karşıtı, yani cehennem ise bilhassa Budist metinlerde

²⁷ Geyik hem Türk coğrafyasında, hem de buna bağlı olarak folklorunda önemli bir yere sahiptir. Eski Türkler mezarlarının önü veya etrafına geyikli taşlar koydukları gibi kurganlarda ölümüne savaşa giden erlerin atlarının başına takılmış geyik maskeleri ya da geyik boynuzlarına da rastlıyoruz. Çünkü geyik de tıpkı at benzeri onları ölümlü dünyadan cennete götüren bir vasıta idi. Ayrıca kam davulu ve tokmağı zaman zaman geyik derisinden yapıldığı gibi, üstüne de bazan onun resimleri çizilmekteydi. Mesela Çinli casus rahip Hsüan Tsang, yedinci yüzyılda Issık Köl’ün kuzey taraflarındaki Bing Bulak’ta pek çok geyik olduğundan, büyük bir bölümünün boynuna çanlar ve boncuklar takıldığından, bunların Kök Türk beyi Tonga Yabgu tarafından avlanmalarının kesinlikle yasaklandığından söz eder. Herhalde onlar Tanrı’ya adanmış ıduk kurban olmuşlardı. İşte bu hayvanlar bir nev’i Tanrı’ya kurban edildikleri için onlara herhangi bir şekilde zarar vermek haram sayılmaktadır. Hsüan Tsang’ın hatıralarında gördüğümüz bir başka husus ise, Buda’nın geyik donuna girmesiyle ilgilidir ki, bunu da belirtmekte fayda vardır. Ayrıca Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar uzanan topraklarda, geyikleri ile beraber dolaşan ya da yolculuklarını geyiğine binerek yapan, onların aracılığı ile Tanrı’dan eş, çocuk, sağlık vs. dilekte bulunulan Geyikli Babalar ve bunların makamlarına sıklıkla rastlanıldığını da söyleyelim. Bkz. Gömeç, 2025, ss. 3-15.

²⁸ Bilindiği üzere Attila altın, gümüş ve demirden iç içe üç tabuta gömülmüştür. Ancak cesedin üç tabuta konduğuna dair muammalar henüz çözülebilmemiş değildir. Belki altın gökyüzünü, demir yeryüzünü, bakır da yeraltını temsil etmektedir. Kanaatimizce bu durum yine cihan hâkimiyeti ile alakalı bir düşüncedir. Bunun altında herhalde doğuya, batıya ve bütün dünyaya ya da denizlere, karalara ve gökyüzüne egemen olma anlayışı yatıyordu. Bkz. Gömeç, 2023, s. 367; Parzinger, 2023, ss. 47-48.

sıkça rastladığımız “tamu” idi²⁹. Bu terim İslamiyetten sonra da Türklerin dilinde yaşamaya devam etti. Çünkü onu Divanü Lûgat-it-Türk’te, Kutadgu Bilig’te, Yusuf ile Züleyha hikâyesinde, Yunus Emre’de, XIV. yüzyıl sırasında kaleme alınan İşknâme ve XV. yüzyıla ait Miftah-ül-Cenne (Dua) çevirisi gibi manzum eserler ile bazı Türk bölgelerinde de görmekteyiz (Hacib, 1979, ss. 44,109,147,267,328,337,367,368,485; Mahmud, 1988, s. 234; Buluç, 1988, s. 330; Klyastorniy, 1981, s. 125; Tarama Sözlüğü, 1971, ss. 3711-3716; Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3818; İbni-Mühennâ Lûgati, 1988, s. 68). Eğer Türklerde açıklamaya çalıştığımız şekilde, bir cennet ve cehennem mefhumu söz konusuysa demek ki, Kök (Ulu) Tengri inancında, Türkler tarafından bazan “Yarın” (Tarama Sözlüğü, 1972, s. 4349) diye de adlandırılan ve sıklıkla tekrarladığımız üzere bir “Ahiret” düşüncesi de bulunmaktadır. Bu da eski Türk dininin şartlarından veya Tanrı’ya iman kaidelerinden biridir.

Buna bağlı olarak kıyamete de inanan eski Türklerin bu düşünceleri Kök Türk yazıtlarında; “üze tengri basmasar, asra yir telinmeser” (*Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 22. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 19. satır), yani yukarıda göğün çökmesi, aşağıda da yerin delinmesi şeklinde ve yer ile göğün birbirine karışmasını ifade eden “tengri, yir bulgakın için” (*Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 30. satır: “Gök ile yer birbirine karıştığı için”) biçiminde algılanmaktadır. Dolayısıyla bu durum Semavi dinlerdeki kıyamet anlayışıyla benzer ki, Kur’an da Mearic Suresi 8-10. ayetler ile İnfitar Suresi 1-4. ayetlerde, kıyamet günü hususunda; gök yarılr, erimiş maden gibi olur, yıldızlar parçalanır, dağlar atılmış renk renk yüne benzer, denizler birbirine karışır (Yıldırım, 1982, ss. 569, 588), denmektedir.

Müslümanlıkta kıyametin alâmetleri olarak; fitne, fesat ve cahilliğin artması, ahlaksızlığın çoğalması, dürüst insanların azalması, iyinin kötü, kötünün iyi görünmesi vs. şeyler sayılır. O yüzden eski Türk inancında sevap ve günahın da karşılığı vardır ve sevap için onlar “muyan”, günah için “yazuk/yazık”³⁰, günahkâra ise “yazuklu/yazıklı” (veya yamanlu) (Mahmud, 1982, ss.19, 172; Hacib, ss. 328,345,515,622; Turan, 1969, s.51; Tarama Sözlüğü, 1971, s. 3518; Tarama Sözlüğü, 1972, s. 4464; Grönbech, 1992, ss. 217, 224; Zamanşari, 1988, s. 206) diyorlardı. Bu durumda insanoğlu da sevabına veyahut günahına göre öbür dünyada ceza ya da mükâfat görür.

Tanrı Kavramı

Esasında somut manadaki gök ilkel çağlardan itibaren insanoğlunun fikir dünyasında enginliği, yükseği, ulaşılmazı, kudreti ve güzelliği çağrıştırdığından, her şeyin en yücesi Tanrı’nın mekânı olarak düşünülmüştür. Ancak Türk dini itikadında gökyüzünün Tanrı yerine konması gibi bir durum söz konusu değildir. Türklerin eski inancı Kök (Ulu) Tengri itikadında, Tanrı’nın sıfatı durumundaki “kök” ise, yüceliği ve ululuğu ifade eder. Bu yüzden Allah mefhumu yerine kullanılan Kök (Ulu) Tengri bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak görünmekte³¹ ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. O sebepten Tengri teg’dir. Bir başka deyişle “Tanrı sadece kendine benzer” (Ögel, 2006, s.74) ve bu söz herhalde eski Türk dininin besmelesidir³². Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık da Kök (Ulu) Tengri’dir. Yine Türklerdeki tek Tanrı inancının bir göstergesi ve Tanrı’nın şekli-şemalinin bilinemeyeceği düşüncesinin en güzel ifadelerinden birisi herhalde Dede Korkut’taki; “yücelerden yücesin, kimse bilmez nicesin, aziz Tanrı” cümlesidir (Koppers, 1941, s. 448; Gömeç, s. 402).

Buna bağlı olarak Bizans kaynakları “Türkler tek bir Tanrı’ya inanır ve buna at, inek, koyun gibi hayvanları kurban ederlerdi”, demektedir. İşte bu yüzden Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda

²⁹ Kıpçak Türkçesinde cehennem manasına gelen bir “tutkm” sözü vardır. Bkz. Grönbech, 1992, s. 176; Kırgız Sözlüğü, 1988, s. 201.

³⁰ Divanü Lûgat-it-Türk’te günah yerine kullanılan bir de “arınçu/erinçü” sözü ile karşılaşmaktayız (Kaşgarlı Mahmud, 1988, s. 134).

³¹ Türklerin Allah yerine 12. yüzyıla ait bazı kaynaklarda, hâlâ Kök Tengri dediklerine dair bilgilere rastlamaktayız. Bkz. Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 1944, s. 11.

³² Elbette İslami inançtaki gibi bir besmele olup-olmadığını söylemek çok uç bir iddiadır. Fakat Kök (Ulu) Tengri itikadı da semavi bir din ise, onun da duaya bir girişi olmalıdır. Bu da herhalde “Tengri teg” ya da “Tengri’nin atı bile” idi.

semavi mahiyeti olduğu için Kök (Ulu) Tengri adı ile anılmıştır (Gömeç, 1992, s. 20; Mangaltepe, 2009, s. 157; Mackerras, 2005, s. 119) ve bu sebepten ilim adamları Kök (Ulu) Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır.

Mesela Uygur kaganı Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan) (Yıldırım, 2010, s. 335) Terhin Yazıtında: “Yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yağız yer beslediği için devlet ve yasa sahibi oldum”³³, der. Bu cümlede aynı zamanda Türk düşüncesindeki egemenlik ve evren anlayışı da yatmaktadır. Eski Türkler uzayı (gök) ve dünyayı (yer) bir bütün olarak görmüşler; onları kontrol eden Tanrı’nın iradesi ve dengeli yapısıyla canlıların yaşadığına inanmışlardır. Netice itibarıyla üstte Tanrı’nın koruyuculuğu, aşağıda da vatanın bereketi sayesinde ancak hayatlar sürebilmektedir. Dolayısıyla eski Türk dini üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki, bu inanış tek Tanrılı bir yapıya sahip olup, Türklerin komşusu Mogolları da etkilemiştir. Çünkü başta Moğolların Gizli Tarihi ve diğer Çingiz-nâmelere baktığımızda, Çingiz Han’ın da bir Tanrı’ya inandığıyla karşılaşırız. Ayrıca evrenin hâkimi diye Tanrı’yı, dünyanın efendisi olarak da kendisini gören Çingiz Han; “Tanrı’nın ve vatanın yardımıyla kuvvetinin arttığını, Kadir Tanrı sayesinde ün aldığını” söylemektedir. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserin daha girişinde, Çingiz Han’ın besmelesi diye de çevrilen “Mengü Tanrı’nın gücüne” atıf yapılmaktadır. Bu hususu pekiştiren bir ifadeyi Korykoslu Hayton’un eserinde; Çingiz Han’ın tek ölümsüz Tanrı’ya bağlı olduğu, Moğolların yazışmalarda Tanrı’nın adını andığı (Moğolların Gizli Tarihi, 1986, s. 51; Hayton, 2015, s. 76; Grousset, ss. 215-243; Eliade, 2003, s. 84) biçiminde görüyoruz.

Yukarıdaki izah bir tarafa, geç Sibiry Şamanizmi üzerine 19 ve 20. yüzyılın başlarında yapılan bir takım maksatlı araştırmalar ve eski Türk dininin, tek Tanrı inancına dayanmadığını ispat yolundaki yanlış çalışmalar neticesinde, Türklerdeki “yer” ve “su” kavramları ile Çince belgelerdeki Türklerle ait Binbir Gece Masallarına benzeyen bazı uydurma hikâyelerden yola çıkarak, eski Türk dininde çok tanrılı bir durum varmış gibi düşüncelerin ortaya atıldığını da görmekteyiz (Köprülü, 2005, s. 40; Çağatay, 1974, s. 281; İnan, 1998, s. 636). Hâlbuki Kök Türk yazıtlarında şimdiye kadar bir yanlış anlama neticesi olarak, “yer-su ruhları” şeklinde çevrilen “yir” ve “yir-sub” deyimini özellikle “ülke, toprak parçası” manasında kullanılmıştır. Kök Türkçe kitabeleri dikkatlice tedkik edecek olursak yir ve yir-sub deyimine sıkça rastlanılacaktır. Fakat ne kadar zorlanırsa zorlansın yir-subun, yer-su ruhları olduğuna dair bir iz bulmak mümkün değildir.

Ayrıca kaynakların içinde yazılan her bilgi doğrudur diye bir kural yoktur. Buna binaen birtakım efsane ve halk hikâyelerini ele alıp, biraz önce vurguladığımız gibi Türkler çok tanrılı idiler diyemeyiz. Nitekim Chou Shu adlı Çin yıllığında Türklerin çoğalmasıyla alakalı bir efsanede, Türk beylerinden birinin yaz ve kış tanrısının kızlarıyla evli olduğu söylenir. Yine Yu-yang Tsa-tsu isimli herhalde 9. yüzyıl sıralarına ait bir Çince masal kitabında, Kök Türklerin atalarından birisinin sık sık bir mağaraya giderek içindeki gölün tanrıçasıyla birlikte olduğundan bahsedilir (Eberhard, 1942, s. 86; Gömeç, ss. 174-175; Ögel, 1971, ss. 569-570). Günümüzde olduğu gibi geçmişte de kadınlar deniz ya da göllere açılıp, balıkçılık yapabilmekteydiler. Muhtemelen burada anlatılan bir aşk hikâyesinin fantastik unsurlara bürünmüş halidir. Dolayısıyla bize göre bu metnin çevirisinde de hata yapılmaktadır. Masalda zikredilen söz konusu kadın, tanrıça veya ilahe şeklinde değil “gölün iyesi”, yani sahibi ya da bekçisi biçiminde okunmalıdır. Tersine olduğu takdirde ister-istemez eski Türk dini ve kültürünü bilmeyen insanların kafasında bir karışıklık doğmaktadır. Adı üstünde bir kere bu efsanedir ve tarihi hakikat yerine geçmez. O yüzden buradan yola çıkıp Türklerde her şeyin bir tanrısı vardı denmeyeceği gibi, Chou Shu adlı Çin yıllığındaki hikâyede olduğu üzere yaz ve kış tanrısı ³⁴şeklinde gösterilen mefhumun neyi ifade ettiğini iyi incelememiz lazım.

³³ Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 3. satır: “Üze Kök Tengri yarlıkaduk üçün, asra yağız yir igittük üçün elimin, törümin etintim”.

³⁴ Tabiatın bu harikulade işleri, yani rüzgâr, yağmur, kar, fırtına, şimşek, yıldırım vs. hadiseler insanın kendisinin yapamayacağı şeyler olduğundan, bunlara hayranlık duyması veya onların ardında gizli birtakım güç araması gayet normaldir ki, eski Türkler de zaten bunları Tanrı ile ilişkilendirmekte idiler. Çünkü yıldırım ve şimşek gibi tabiat hadiseleri Tanrı’nın iradesine ve buyurmasına, yani “ol” demesine bağlıydı. Tanrı’nın emri ya da buyruğu için de eski Türkler “İdi Yarlığı” demekteydiler. İşte bu yüzden büyük âlim Kaşgarlı Mahmud, Divan’ında “Tengri yaşın yaşnattı”, yani Tanrı şimşek çaktırdı, diyor. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, 1988, C. I, s. 87; C. II, s. 356; C. III, s. 42.

Bir diğer husus bilindiği üzere bazı destanlarda Türklerin bir erkek çocuk ile bir dişi kurttan çoğalmasa rivayeti söz konusudur. Kaynakta yazıyor diye böyle bir durumun doğru olduğunu kabul etmek mümkün müdür? Her şeyden önce bu akla, mantığa ve insanın yaradılışı ile antropolojisine aykırıdır. O yüzden bazı konularda fikir yürütür veya yazıya dökerken, sanki kesinmiş gibi belge böyle söylüyor deyip, sonuca giderek insanları yanlış yönlendiremeyiz. Pek tabiki destanlarda karşımıza çıkan dişi kurt ile geyiği, aile ve toplumu çekip-çevirenin kadın olduğu şeklinde de düşünebiliriz. Herhalde böyle bir izah daha ilmidir ve bazı çevrelerde kadının toprağa ve ağaca benzetilmesi üçünün de üretken veya doğurgan olmasından başka bir şey değildir.

Kök (Ulu) Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun Yazıtlarından yola çıkarak belirlemek mümkündür. Bu kitabelerde kagan ve beyler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı Tanrı'yı büyük bir minnet ve teşekkürle anmaktadır. Buna binaen Türk kaganlarına siyasi hâkimiyetin temeli olan kutun Tanrı tarafından verildiğini görürüz (Gömeç, 2024, ss. 93-95). İşte bu yüzden Tanrı'nın müsaadesiyle, düşmanlar perişan edilmiş ve devlet sahibi olunmuştur.

Efsanevi Türk hükümdarı Tengri Kut Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun), Tanrı tarafından kendine insanları idare etme vazifesinin verildiğini söylerken; onun torunlarından biri olan, 4. asrın sonlarıyla, 5. asrın başlarında bugünkü Çin'in Ordos (Ordus) bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet kuran ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk da (He-lien P'o Po); ben Tanrı tarafından kagan yapılarak, çaresiz insanları kurtarmak üzere görevlendirildim, demektedir. İşte bu Türk dinini incelediğimizde Börülülerin (A-shih-na/Aşina/Çina/Çona) hanedanlık kurmaları da Tanrı'nın eliyle olmuştur. Bunun ile İstemi'yi Tanrı tahtta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye, İl-teriş ile İl Bilge Katun'u halk içerisinden çekip, yükselten O'dur. Halk kaganı terk ettiği zaman Tanrı onları cezalandırmıştır. Savaşlar onun sayesinde kazanılır. Tanrı Kut'a (siyasi hâkimiyet yetkisi) ve Ülüg'e (kader-kısmet) layık olmayanların elinden de bunları almıştır (Schmidt, 1966, s. 69; Onat, 1977, s. 94; Gömeç, 1996, ss.113-115; Günaltay, 1939, s. 20; Zamanşari, 1988, s. 207). Yani Tanrı Türk milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır. Dolayısıyla bu dinin birinci şartı Tanrı'ya imandır ve bu itikatın kökleri de binlerce yıl evveline gider.

Kaynaklarda gördüğümüz bütün bu yazılanlar Tanrı'nın eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların mevcudiyetlerine hükmeden bir Ulu Yaratıcı olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla akıl ve düşünce kabiliyetine sahip Türk insanı eski çağlarda Tanrı'dan başka bir şeye ehemmiyet vermemiştir. Zaten sonradan girdiği İslamiyet de bunu emreder. Çünkü Kur'an'da Nisa Suresi, 171. ayette; “vekil olarak Allah yeter” sözü kesin hükümdür (*Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, s.106). Bu durum bir yana belki de Tanrı ve peygamberin varlığı ya da bunların olduğuna dair şahadet için eski Türklerin “kırtınmek”³⁵ fiilini kullanmaları da sırf İslamiyetle zuhur etmiş bir şey olmasa gerekir. Bu semavi Tanrı inancının Şamanik düşüncelerle hiçbir alâkasının bulunmadığı açıkça görülüyor. Şurası da bir gerçektir ki, ne Budizm ve Maniheizm gibi felsefi itikatlar³⁶, ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

Onuncu yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan İbn Fazlan, Oğuzların içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse başını semaya kaldırıp “bir Tanrı” dediklerini söylemektedir. Yine onlar tövbe ve dua yaparken “ökünmek” ve “alkış” terimlerini kullanmışlar, herhangi birine bedduada bulunuyorlarken de “kargış” kelimesini tercih etmişlerdir. Bu sözcük Dede Korkut ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin dillerinde de mevcuttu (Tarama Sözlüğü, 1969, ss. 2292-2293); Derleme Sözlüğü, 1963, s. 223; Mahmud, 1988, ss. 211,203,461; Mahmud, 1988, s.450; Yusuf Has Hacib, 1979, s. 40; Grönbech, 1992, s. 9; Hayyan, 1931, s.3).

Evvelce de değinildiği üzere eski Türk dininde Tanrı'ya oruç, namaz, dua, kurban, hacc vs. şekilde bir ibadet var, ancak bunların tam anlamıyla nasıl olduğunu bilmek mümkün değildir. Kök (Ulu) Tengri inancına ait terminolojide de bir nev'i ibadet manasına gelen “yükünmek”, “tapınmak”

³⁵ Tengrike kırtınmek, Tanrı'ya inanmak demektir. Bkz. Mahmud, C. I, s. 416.

³⁶ Uygur Türkçesi ile kaleme alınmış 10. yüzyıl sıralarında yazıldığını düşündüğümüz Budist eser Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi'nde bile Kök Tengri inancı kendini muhafaza edebilmiştir. Bkz. Yavuz, 2011, ss. 67-68.

ve “yinçgelenmek” gibi tabirler olduğuna göre, Türkler Tanrı’ya ibadet veya dilekte bulunup (ötünmek/niyaz), dua (alkış) ederken, belki tam secde (bükelmek) mahiyetinde olmasa da varlığına inandıkları Tanrı karşısında şöyle veya böyle eğilerek bir tür namaz ibadetlerini yerine getiriyorlardı. Bu durumun somut bir örneğine İh Asgat (İhe Ashete) Yazıtında rastlamaktayız ki, bir Türk beyi adına dikilen bu mezar taşının ibadet gününde (*İh Asgat Yazıtı*, Ön taraf, 2. satır: Yükünür kün bedizmiş) hazırlandığı vurgulanmaktadır. Dolayısı ile İslamiyette cuma, Yahudilikte cumartesi ve Hristiyanlıkta pazar gibi eski Türk dininde de herhalde topluca ibadet icra edilen bir mübarek gün vardı. Ayrıca Çin kaynakları Türk-Tölöslerin dini törenlerinde kurt ulumasına benzeyen terennümlerine işaret eder (Ögel, 1971, s. 17; Gömeç, 2024, ss. 5-6). Bu herhalde onların Tanrı’ya birlikte yaptıkları dua veya belki bir değişik ilahi söyleme biçimiydi.

Bununla birlikte sekizinci yüzyılda Hazar Türklerinin “bir yaratıcı Tanrı” tanıdıkları, belki eski Yunan’daki Zeus ve onun oğlu Dionysus’tan etkilenme ihtimali hesaba katılan Hristiyanların “üçlü inancına” karşılık, onların tek Tanrı’ya taptıkları kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: “Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh’a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı’nın hizmetindeyiz” demektedir. Sanki onlar Kur’an’daki Mu’minun Suresi 91. ayette “Allah hiçbir çocuk edinmemiştir” ve Meryem Suresi 35 ile 88-93. ayetlerde “Allah’ın çocuk edinmesi olacak şey değildir. Rahman’a çocuk edinmek yakışmaz. Göklerde ve yerde her kim varsa mutlaka Rahman’a kul olarak gelirler” (Zajaczkowski, 1961, ss. 302-306; Tümer&Küçük, 2015, s.109; Suleymanov, 2019, ss. 8-9, 24-25; Yıldırım, 1982, ss. 308, 312, 349) sözünden haberdar gibidirler.

Bu arada yine konuyla alâkasına binaen, değişik Türk boyları arasında 6. asırdan itibaren Hristiyanlığın olduğunu biliyoruz. Bunlara örnek vermek gerekirse; 6. asrın başlarında (520’lerde) bir Hun beyi olan Kurt’un İstanbul’a gelerek vaftiz edilmesi ve Kök Türk idarecilerinden Tonga Yabgu’nun, Bizans imparatorunun kızı Eudoksia ile evlenme işi münasebeti yüzünden Türkistan’a Nasturi mezhebinin girmesine değinilebilir. Bu sırada bazı Türklerin de Ortodoks Hristiyan oldukları anlaşıyor. Bu da herhalde 11-12. asırlarda Kuman-Kıpçak, Peçenek ve Oğuz gibi kabilelerin aracılığıyla (Barthold, 1975, ss. 140-141; Psalty, 1943; Zajaczkowski, 1961, s. 302; Fazlan, 1975, s. 31; Haisg, 1997, s. 262; Artamonov, 2004, ss. 120-121; Findley, 2005, s. 51).

Dini itikadın temeli olarak varlığının M.Ö. 12-11. asra kadar indiğini sandığımız Kök (Ulu) Tengri’nin, Asya Hunları arasında bile tek bir ulu yaratıcıyı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki nesnelerin büyük rol oynadığı eski felsefi dinlerde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğü bir bütün (uzay) şeklinde sembolleştirmişlerdir. Ayrıca geç Şamanizmdeki gibi eski Türk dininde de gök dokuz veya yedi kattan ibaretti. İslamiyette “Nebe Suresi” 12. ayette: “Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik” (Yıldırım, 1982, s. 583) cümlesi ilginçtir ve Kur’an-ı Kerim’in Talâk Suresi 12, Mu’minun Suresi 86 ile Mülk Suresi 3. ayetlerinde de göğün yedi kat olduğu belirtilir (Yıldırım, 1982, ss. 348, 560, 563). Dolayısıyla Kök (Ulu) Tengri yalnızca kendisine tapınılması gereken koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildi. Mesela Bizans kaynaklarında Türk ülkesinde Kök (Ulu) Tengri’nin tek yaratıcı varlık olduğuna; Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık yüklemelerine rağmen ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı’ya taptıkları yazılıdır³⁷.

Dinler tarihinde tespit edilen bir hususa göre, hiçbir itikat saf halde kalmamış ve Tanrı her zaman kutsal sayılan ikinci derecede yan varlıklar ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en büyük dinlerinde bile durum böyledir. Hristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden başka, Meryem Ana, melekler,

³⁷ Bizans’tan Kök Türk ülkesine hareket eden bir elçilik heyetini 576 yılında Aral Gölü bölgesinde, muhtemelen İstemi’nin çocuklarından birisi olan Türk Şad karşılamıştı. Bu seyahatı anlatan kaynaklara göre, gelen Bizanslıların içerisindeki kötülüklerden sıyrılmalrı için ateşten atlatıldığı, ellerindeki ateş dallarıyla Türklerin bunların etraflarında döndükleri biliniyor. Yine Doğu Türkistanlı Türkler, aralarına birini kabul etmeden önce kırkbir defa ateşten atlatıyorlardı. Bkz. Gömeç, 2011, ss. 59-60; Katanov, 2004, s. 116. Elbette ki, bu hareketin yapılmasındaki gaye ateşin temizleyiciliğine inanılmasıdır. Günümüzde nasıl birtakım mikrobik hastalık ve salgınlardan kurtulmak için çevrenin yakılması söz konusu ve bazı yaraların tedavisinde dağlama usulü uygulanıyorsa, geçmişte de insanlar bu tür tedavileri bildiklerinden ateşten yararlanmışlardır.

azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyette İhlas Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları çarpıcı bir şekilde belirtilmiş"³⁸ olduğu halde, Bakara Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklerle (Yıldırım, 1982, s. 28) iman vardır. Ama eski Türk dininde kesinlikle tek bir Tanrı mevcut olup, O'nun yanında ikinci bir öge yoktur. En azından buna eldeki tarihi kaynaklarda rastlanılmıyor.

Bir diğer konu, Semavi dinlerde Tanrı her şeye muktedir (kadir-i mutlak) olup, bütün dilekler ondan istenir. Hatta peygamberlerden bile insanların beklenti içerisinde bulunması doğru karşılanmaz. Fakat zaman zaman bu dinlerde dahi Allah'ın peygamberleri neredeyse onun seviyesine çıkartılacak kadar ileri gidilmektedir. Hâlbuki kutsal kitap Kuran-ı Kerim'de peygamberin bile yapabileceklerinin sınırlı olduğuna: "Ey peygamber hakikatte sen, sevdiğin kimseyi doğru yola eristiremezsin. Ama Allah dilediğini doğru yola eristirir ve o doğru yola erişecekleri daha iyi bilir" (Yıldırım, 1982, s. 393) ve "sen körleri sapıklıktan doğru yola çevirecek de değilsin. Sen ancak ayetlerimizi inananlara duyurabilirsin" (Yıldırım, 1982, s. 411) şeklinde vurgu yapılmaktadır. İşte Divanü Lûgat-it-Türk'e baktığımızda bütün bu İlâhi ve yüksek düşünceye bağlı olan Türklerin her şeyi Tanrı'dan beklediklerini "umunç Tengri'ge" (Mahmud, 1988, s. 450) diye ifade ettiklerini görürüz.

Kök (Ulu) Tengri dininin Türklerle mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılır. Bu söz bütün Türk lehçelerinde yer aldığı gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri terimi, günümüzün değişik Türk boylarında her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, taggra, ture, turi şekillerinde söylenir (Czaplicka, 1918, s. 31; Feher, 1943, s. 301; Beşevliyev, 1945, s. 237; Alp, 1987, s. 255; Tas, 1998, s. 454). Türkçenin asli kelimesi olan Tanrı'ya (Tengri/T'ien) en eski M.Ö. 5. yüzyıl olaylarını anlatan Çince kaynaklarda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel başta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok tanrının bulunduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmadıklarından, Türklerle birçok yakıştırmalar yapmışlardır³⁹.

Dolayısı ile yukarıda da söylediğimiz üzere Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda "T'ien" şeklinde, Tanrı manasına M.Ö. 5. asırdan beri kullanılmıştır ki, bunu daha iyi anlayabilmek noktasında Çin yıllıklarında karşılaştığımız bir hadiseyi aktarmakta fayda görmekteyiz. M. evvel 2. asrın 30'lu yıllarındaki küçük çaplı bir savaşta Hun yabgusu Çinli bir kumandanı esir olarak ele geçirdi. Bu asker sorgulanınca aslında bunun bir tuzak olduğu, büyük Çin ordusunun kucağına düşmek üzere bulunduklarını öğrendiler. Hun hükümdarı hemen adamlarına geri dönmeyi emretti. Ülkesinin sınırına varınca; başını göğe kaldırıp, kurtuluşunun Tanrı tarafından sağlandığını söyledikten sonra esiri serbest bıraktığını Çin vesikaları anlatmaktadır. Yani Türkler, Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak binlerce yıldan beri tanırırlar (Guignes, 1924, ss. 231-233; Kafesoğlu, 1980, ss. 22-66; Watson, 1968, ss. 176-177; Tanyu, 1980, ss. 15-19; Çavuşoğlu, s.28; Gumilev, 2003, s. 118; Artamanov, 2004, s. 250; Yurevna, 2017, ss. 607-614). Altaylı kamlar Tanrı'ya dua ederken "yüksekte bulunan büyük tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" derler.

Eski Türkçede "gök" (sema) ve "en büyük yaratıcı" mefhumları için tek bir kelime, yani Tengri kullanılmıştı. İslam dinini seçen Türkler gök kelimesini sema, tengri kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis ettiler. Ayrıca eski Türkçede hava anlamına gelen "kalıg", İslamdan sonra "gök-sema" manasının yerine konmak istenmişse de tutunamayarak sonraları büsbütün unutulmuştur. Çünkü o "Kök (Ulu) Tengri" gibi hiçbir zaman mukaddes algılanmadı. Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandığı "çalap" terimi de yaşama imkânı bulamadı. Bunun yanı sıra, özellikle Divanü Lûgat-it-Türk ve bazı eski sözlüklerde Tanrı'nın sıfatları arasında "Ugan" (kudretli), "Bayat" (nimetli), "Bir", "İdi" (sahip), "Yaratgan" (yaratan), "Mengü" (ebedi), "Tiritken" (diriltlen),

³⁸ Mutlak varlık olan Allah tektir. Kendisine her şeyin muhtaç olduğu Allah, ne doğurdu, ne de doğuruldu. O'nun hiçbir ortağı da yoktur.

³⁹ Eski Yunan'da Zeus, Apollon, Mars, Hera vs. varlıklar aynı zamanda yarı tanrı olarak da kabul edilmekteydiler. Aslında bu inançta kim ölümlü, kim ölümsüz belli olmadığı gibi, kimin yaratıcı, kimin de yaratılan olduğu hususu da karışıktır. Hatta 5. asrın ilk yarılarında (448) Bizans'tan Attila'nın (Ata İllig) yanına gelen elçilerden birinin Bizans imparatorunu Tanrı olarak anmasına Türkler tepki göstermişler idi. Bkz. Bury, 1889, s. 214.

“Türütken” (yoktan var eden) gibi yazılışları da görmekteyiz (Tarama Sözlüğü., 1965, s. 804; Mahmud, 1988, ss. 77, 87; Mahmud, 1988, s. 52; Ögel, 2006, s. 153; İnan, s. 30; İbni-Mühennâ Lûgati, 1988, ss. 7-97; Hayyan, 1931, ss.1-131; Zamanşari, 1988, s.128) ki, bunlara artık sadece tarihi metinlerde rastlanılmaktadır. Tabi bu sıfatlar Türklerin Kök (Ulu) Tengri inançlarında da olan veya onların İslamiyeti kendi terminolojileriyle karşılamalarından başka bir şey değildir.

Bu hâl bir yana kitabelerin bazı yerlerinde “Türk Tengrisi” (*Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 10-11. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 10. satır.) tabirine de rastlanır ki, o zaman bu inancın milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Konuyla alakalı olarak Çince belgelerin Sha-to Türkleri hakkında aktardığı bir bilgide; onların Türk Tanrısı’na kurban kestiklerinin söylenmesi son derece ilginçtir (Eberhard, 1947, s. 17). Herhalde bütün dinler gibi başlangıçta bu da insanlık için indi, ama sonradan yalnızca Türklerin inancı oldu. Mesela İsrailoğulları da Yahudiliği sadece kendilerinin dini diye benimsemişlerdir.

Netice olarak; tek bir yaratıcı Tanrı’ya iman ve onun için kurban, öldükten sonra hayatın varlığı, yani ruhun yaşaması, cennet ve cehennem mefhumu ile ahirete iman, sevap ve günah anlayışı, ulu yaratana ibadet, ölmüş atalara saygı ve mezar geleneği gibi durumlar, eski Türk dininin ana vasıflarını meydana getirmekteydi.

Türklerin eski diniyle alakalı bu temel yaklaşım bir yana, mukaddes kitap ve dinlerin sonuncusu Kur’an ile İslamiyet, kitap ve din noktasında Allah tarafından tekmil edilerek, nihayete erdirilmiştir. Buna dair Al-i İmran Suresi 19. ayette; “Allah katında din ancak İslamdır” şeklinde kesin hüküm vardır (Yıldırım, 1982, s. 53). Dolayısıyla insanlığın başlangıcından itibaren karşılaşılan bütün dinler, her şeye muktedir bir yaratıcı Tanrı inancına dayalı iken, sonradan bunların içine değişik unsurlar ile tanrı ve tanrıçalar sokulmuştur. İşte bu yüzden de Allah zaman zaman kendinin ortaya koyduğu ve bir yerde toplum düzenin şartı olan dinin bozulması üzerine peygamberler vasıtasıyla bunların ıslahı yoluna gitmiştir. Bütün bunlardan çıkan sonuca baktığımızda bugün Şamanizm diye adlandırılan bir dinin bulunmadığını, bunun sadece geçmişteki bazı ayin, gelenek ve göreneklerin unutulmayarak toplum içinde yaşamasından başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz.

Özetle şunu da belirtmek istiyoruz: Eğer bugün eski Türklerin inandığı bir Semavi dinden bahsediyorsak, bunun Tanrı tarafından ne zaman indirildiği meselesi söz konusudur. Bununla beraber Budizm, Zerdüşizm, Yahudilik, Hristiyanlık, Maniheizm, İslamiyet gibi dinlerin zuhur vakitleri üç aşağı-beş yukarı malûmdur. Ama Türklerin bu kadim Tanrı anlayışının temeli durumundaki itikadın zamanı ile peygamberinin isminin ne olduğu bilinmediğine göre, yukarıda bir kısmını andığımız dinlerin ortaya çıkmasından daha önceki bir vakitte insanlara tebliğ edildiğini ve Türklerin de buna inanarak, birtakım ilkelerini günümüze kadar getirdiklerini düşünmekteyiz.

Günümüzde Şamanizm bir din olmaktan çıkmıştır. Sibirya ve Afrika’nın en uzak köşelerine kadar gidebilen teknoloji ve basın-yayın araçlarıyla beraber, dünyanın her tarafında dolaşan çeşitli dinlere mensup misyonerler kendi dinlerini en ince ayrıntılarına kadar anlatıp, bu Şamanik itikatlara bağlı insanların da büyük bir kısmını döndürmüşlerdir. Dolayısıyla bugün toplulukların içerisinde folklorik ve eğlencelik bir unsur olarak uygulanan Şamanizm konusunda misyonerlik faaliyetlerine de dikkat edilmelidir. Dünyanın her tarafında, arkalarındaki resmi ya da sosyal yardım kuruluşlarının desteğiyle gezen birtakım kişi veya dini propaganda merkezleri milliyetçi Türk gençlerini Şamanizm yoluyla kazanma peşindeler. Onlar “sizin eski dininiz Şamanizm idi” diyerek, gençlerimizi günümüzde hiçbir hükmü olmayan bu ilkel inanışlara özendirerek, İslamiyetten uzaklaştırma gayreti içindedirler.

Kaynaklar

- Abramzon, S. M. (2021). *Kırgız ve Kırgızistan tarihine ilişkin seçme eserler* (A. Ünal, Çev.). Ankara.
- Abû Hayyan. (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk* (A. Caferoğlu, Haz.). İstanbul.
- Ahmed Bin Mahmud. (1977). *Selçuk-nâme* (E. Merçil, Haziran, C. 1). İstanbul.

- Aktaş, A. (2015). Alevilerde ölüm, cenaze, yas, ilgili inanış ve ritüeller. *Alevilik – Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 52 (17-66).
- Alp, İ. (1987). Bulgar Türk devleti. *Tarihte Türk devletleri içinde* (C. 1). Ankara.
- Altınmakas, L. (1984). Kazak Türklerinin gelenekleri ve İslamiyetin etkisi. *Türk Kültürü*, 22(250).
- Artamonov, M. I. (2004). *Hazar tarihi* (A. Batur, Çev.). İstanbul.
- Aşkun, V. C. (2006). *Sivas folkloru* (C. 2). Sivas.
- Ayda, A. (1992). *Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler*. Ankara.
- Bailey, K. Y. (1978). Funeral archeology and Avar culture: Old excavations yield serial data. *Journal of Field Archaeology*, 5(4).
- Balint, C. (1988). Hazarlara ilişkin arkeolojik araştırma. *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan*, 26(1).
- Barthold, V. (1975). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler* (İ. Aka & K. Y. Koprman, Haz.). Ankara.
- Beşevliyev, V. (1945). Proto Bulgar dini (T. Acaroğlu, Çev.). *Belleten*, 9.
- Buharalı, E. (1990). Türklerde matem alametleri. *Türk Dünyası Araştırmaları: Prof. Dr. B. Ögel'e Armağan* (Sayı 65).
- Buluç, S. (1979). Şaman. *İslam Ansiklopedisi içinde* (2. Baskı, C. 11). İstanbul.
- Bury, J. B. (1889). *A history of later Roman Empire from Arcadius to Irene* (Vol. 1). London.
- Butanayev, V. Y., & Butanayeva, I. I. (2001). *Hakaskiy istoriçeskiy folklor*. Abakan.
- Cahun, L. (1896). *Introduction à l'histoire de l'Asie*. Paris.
- Czaplicka, M. A. (1918). *The Turk of Central Asia in history and the present day*. Oxford.
- Çağatay, S. (1974). İl, ulus ve yönetenler. *DTCF Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı* içinde. Ankara.
- Çavuşoğlu, Y. (1986). Eski Türk dini. *Tanıtım*, 7(79).
- Çıblak, N. (2002). Anadolu'da ölüm sonrası mezarlıklar çevresinde oluşan inanç ve pratikler. *Türk Kültürü*, 40(474).
- De Guignes, J. M. (1924). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların tarih-i umumisi* (C. 1). İstanbul.
- Demir, G. (2010). *Isparta-Gelendost yöresinde eski Türk inançlarının izleri* [Lisans Bitirme Tezi]. Ankara Üniversitesi DTFC.
- Türk Dil Kurumu. (1963). *Derleme sözlüğü* (C. 1). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1965). *Derleme sözlüğü* (C. 2). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1965). *Tarama sözlüğü* (C. 2). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1968). *Derleme sözlüğü* (C. 3). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1971). *Tarama sözlüğü* (C. 5). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1972). *Derleme sözlüğü* (C. 5). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1972). *Derleme sözlüğü* (C. 6). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1972). *Tarama sözlüğü* (C. 6). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1975). *Derleme sözlüğü* (C. 8). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1977). *Derleme sözlüğü* (C. 9). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1978). *Derleme sözlüğü* (C. 10). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. 1969). *Tarama sözlüğü* (C. 4). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devrişeva, H. (2016). *Seyahatnamelere göre XIX. yüzyılda Kazakların sosyal ve kültürel hayatı* [Doktora Tezi]. Ankara.
- Diyanet İşleri, N. (1972). *Hun sanatı*. Ankara.
- Eberhard, W. (1942). *Çin'in şimal komşuları* (N. Uluğtuğ, Çev.). Ankara.
- Eberhard, W. (1943). Eski Çin kültürü ve Türkler. *DTCF Dergisi*, 1(4).
- Eberhard, W. (1947). Şato Türklerinin kültür ve tarihine dair notlar. *Belleten*, 11(41).
- Eberhard, W. (1987). *Çin tarihi* (2. Baskı). Ankara.
- Ebu Bekr-i Tihrani. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (M. Öztürk, Çev.). Ankara.
- Erdenbat, U. (2011). Har Balgas, Olon Dovd yabuulj buy arheologiyın sudalgaa. *Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa* içinde. Ulaanbaatar.

- Eroğlu, E. F. (2017). *Beşkaza yöresi Yörük-Türkmen mezar taşları ve damgaları* [Yüksek Lisans Tezi]. Muğla.
- Eröz, M. (1985). Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme. *Türk Dünyası Araştırmaları* (35).
- Eröz, M. (1991). *Yörükler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Erzurumlu, K. (2006). *Türklüğe bakış*. İstanbul.
- Erzurumlu, K. (2007). *Gerçeğe hu diyelim* (2. Baskı). Ankara.
- Fahredden Mübarek Şah. (2023). *Tarih-i Fahreddin Mübarek Şah* (A. Yelgar, Çev.). Ankara.
- Feher, G. (1943). Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü. *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri* içinde. Ankara.
- Findley, C. V. (2005). *The Turks in world history*. New York.
- Gan, L. (2000). Göktürklerde gelenekler ve dini inançlar (E. Sarıtaş, Çev.). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (4).
- Genceli Kiragos. (2018). *Moğol istilası* (M. Kemal Bey, Ter.; F. Hacısalıhoğlu & İ. Aslan, Haz.). İstanbul.
- Golomshtok, E. A. & Griaznov, M. P. (1933). The Pazirik burial of Altai. *American Journal of Archaeology*, 37(1).
- Gömeç, S. Y. (1992). *Kök Türkçe yazılı metinlerin Türk tarihi ve kültürü açısından değerlendirilmesi* [Doktora Tezi]. Ankara.
- Gömeç, S. Y. (1992b). Drevnyaya religiya tyurok. *Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsii* içinde. Yakutsk.
- Gömeç, S. Y. (1995). Atsız bir kahraman: Tonga Tigin. *Türk Kültürü*, 33(390).
- Gömeç, S. Y. (1996). Eski Türklerde siyasi hâkimiyet. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (100).
- Gömeç, S. Y. (1998). Şamanizm ve eski Türk dini. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (4-5).
- Gömeç, S. Y. (2001). Balbalların peşinden. *Orkun*, (43).
- Gömeç, S. Y. (2001b). Tonga Tigin'in kimliği üzerine. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, (170).
- Gömeç, S. Y. (2002). Türk tarihinin kahramanları: 4- Attila. *Orkun*, (52).
- Gömeç, S. Y. (2003). Moğolistan'daki Türk anıtları projesi çalışmaları. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (202).
- Gömeç, S. Y. (2011). *Kök Türk tarihi* (4. Baskı). Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2018). *Türk-Hun tarihi* (2. Baskı). Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2019). Moğolistan'daki Türk eserlerindeki arkeoloji çalışmalarının tarihçesi. *Türk-Moğol Dil, Tarih, Kültür Araştırmaları* içinde. İzmir.
- Gömeç, S. Y. (2020). *Şamanizm ve eski Türk dini* (5. Baskı). Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2021). *Türk destanlarına giriş* (4. Baskı). Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2023). *Türk tarihinde Çingizliler* (3. Baskı). Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2024). Bazı Türk gelenekleri ve bunların arkasında yatan gerçekler. *Düşünce ve Tarih*, 10(116).
- Gömeç, S. Y. (2024b). *Türk kültürünün ana hatları* (6. Baskı). Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2024c). Türk'ün atası kurt. *Düşünce ve Tarih*, 10(119).
- Gömeç, S. Y. (2025). Türk kültüründe geyik, *Düşünce ve Tarih*, 11(124).
- Grousset, R. (1980). *Bozkır imparatorluğu* (R. Uzman, Çev.). İstanbul.
- Grousset, R. (2023). *Çin tarihi* (İ. Aslan, Çev.). İstanbul.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman lehçesi sözlüğü* (K. Aytaç, Çev.). Ankara.
- Gumilev, L. N. (2003). *Hunlar* (A. Batur, Çev., 3. Baskı). İstanbul.
- Gülbeden. (1944). *Hümayunnâme* (A. Yelgar, Çev.). Ankara.
- Günaltay, Ş. (1339). *Mufasssal Türk tarihi* (C. 3). İstanbul.
- Hacı Bektaş-ı Veli. (1971). *Makalat* (E. Coşan, Haz.). Ankara.
- Haussig, W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya kültür tarihi* (M. Kayayerli, Çev.). Kayseri.
- Hayton, K. (2015). *Doğu ülkeleri tarihinin altın çağı* (A. T. Özcan, Haz.). İstanbul.

- Hegaard, S. E. (1976). Some expression pertaining to death in the Kök-Turkic inscriptions. *Ural-Altaische Jahrbücher* (Band 48). Wiesbaden.
- Herodotos. (1991). *Herodot tarihi* (M. Ökmen, Ter.). İstanbul.
- İbn Batuta. (1981). *İbn Batuta seyahatn  mesi'nden seçmeler* (İ. Parmaksızoğlu, Haz.). Ankara.
- İbn Fazlan. (1975). *İbn Fazlan seyahatnamesinden seçmeler* (R.     en, Haz.). İstanbul.
- İbni-Mühennâ l  gati* (A. Battal, Haz., 2. Baskı). (1988). Ankara.
- İnan, A. (1972). *Tarihte ve bugün   amanizm* (2. Baskı). Ankara.
- İnan, A. (1987). *Makaleler ve incelemeler* (2. Baskı). Ankara.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler* (C. 2, 2. Baskı). Ankara.
- İnan, A. (2017). *Eski Türk dini tarihi*. Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk milli kültürü* (2. Baskı). İstanbul.
- Kalafat, Y. (2012). *Altaylardan Anadolu'ya inanç g     *. Ankara.
- Kapusuzoğlu, G. (2015). Çin kaynaklarına göre Türk kültür çevresinde evlenme ve cenaze gelenekleri. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34(58).
- Kaşgarlı Mahmud. (1988). *Divan   l  gat-it-Türk tercümesi* (B. Atalay,   ev., C. 1-3, 2. Baskı). Ankara.
- Katanov, N. F. (2004). *Türk kabileleri arasında* (A. Ba  cı,   ev.). Konya.
- Khomushku, O. M. (2009). Shamanism as a worldview basis of ethnocultural traditions of the peoples of the Sayan-Altai in present-day society. *Humanities & Social Sciences*, 1(3).
- Kırilen, G. (2015). *Eski Çin'in   tekisi Türkler*. Ankara.
- Klyashorniy, S. G. (1981). Mifologi  eskiye syujeti v drevnetyurskih pamyatnikah. *Tyurkologi  eskiy Sbornik 1977 içinde*. Moskva.
- Klyashorniy, S. G. & Sultanov, T. (2003). *Türk'  n     bin yılı* (A. Batur,   ev.). İstanbul.
- Kolesnikov, A. (2010). *Rus seyyahların gözüyle Kaşgar* (R. Abdieva,   ev.). Ankara.
- Koppers, W. (1941). Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve İndo-Germenlik. *Belleten*, 5(20).
- Köprülü, F. (2005). *Türk tarih-i dinisi* (M. Ergun, Haz.). Ankara.
- Kur'an-ı Kerim ve me  li* (C. Yıldıırım, Meal ve Tefsir). (1982). İstanbul.
- Kuzgun,   . (1985). *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara.
- Küçük, A. Tümer, G., & Küçük, M. A. (2015). *Dinler tarihi* (6. Baskı). Ankara.
- K    kmehmeto  lu,   . (2007). Bir Kırgız cenazesinde müşahade ettiklerim. *Kardeş Kalemler*, 1(7).
- Mackerras, C. (2005). The role of ancient Turkic states in world history. *Second International Congress on Turkic Civilization içinde*. Bishkek.
- Mangaltepe, İ. (2009). *Bizans kaynaklarında Türkler*. İstanbul.
- Marco Polo. (t.y.). *Marko Polo seyahatnamesi* (F. Dokuman,   ev., C. 1). İstanbul.
- Mau-tsai, L. (1957). Kulturelle beziehungungen zwischen Ost-Türken und China. *The Central Asiatic Journal* (Vol. 1). Wiesbaden.
- Mau-tsai, L. (1958). *Die chinesischen nachrichten zur geschichte der Ost-Türken (T'u-k  e)* (Buch 1). Wiesbaden.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcani. (2016). *Tabakat-ı Nasiri* (M. Uyar,   ev.). İstanbul.
- Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Re  id  * (O. Karatay,   ev.). İstanbul.
- Moğolların gizli tarihi (A. Temir,   ev., 2. Baskı). (1986). Ankara.
- Moldabayev, İ. B. (1993). Sibiry   halklarının folklorunda Kırgızlar   zerine destan ve rivayetler. *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan*, 30(1-2).
- Mustafina, R. M. (1992). *Predstavleniya, kulti, obryadı u Kazakov*. Alma-Ata.
- Ocak, A. Y. (1984). *Türk halk inançlarında ve edebiyatında evliya menkabeleri*. Ankara.
- Odbaatar, Ts. (2011). Braids of human hair in Xiongnu tombs. *Treasures of Xiongnu içinde*. Ulaanbaatar.
- Onat, A. (1977). *5. Asırda Kuzey Çin'de kurulan Hsia Hun devleti (M.S. 407-431)* [Doçentlik Tezi]. Ankara.
- Onat, A. Orsoy, S. & Ercilasun, K. (2004). *Han hanedanlığı tarihi*. Ankara.

- Orkun, H. N. (1932). *Türk dünyası*. İstanbul.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun imparatorluğu tarihi* (C. 1). Ankara.
- Ögel, B. (1988). *Türk kültürünün gelişme çağları* (3. Baskı). İstanbul.
- Ögel, B. (2006). *Türk mitolojisi* (C. 2, 3. Baskı). Ankara.
- Parzinger, H. (2023). *İskitler* (E. Ayan, Çev.). İstanbul.
- Psalty, F. (1943). Türkelide Hristiyanlık. *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri* içinde. İstanbul.
- Radloff, W. (1954). *Sibirya'dan*, I/I-II, (A. Temir, Çev.), İstanbul.
- Radloff, W. (1956). *Sibirya'dan*, II/I, (A. Temir, Çev.), İstanbul.
- Radloff, W. (1976). *Sibirya'dan seçmeler* (A. Temir, Çev.). Ankara.
- Radloff, W. (1995). *Manas destanı* (E. G. Naskali, Haz.). Ankara.
- Radloff, W. (1999). *Türklerin kökleri* (A. Ekinci & Y. Ünlü, Çev., C. 1). Ankara.
- Rasonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük* (2. Baskı). Ankara.
- Rudenko, S. I. (1970). *Frozen tombs of Siberia*. Berkeley.
- Savinov, D. G. (1973). Etnokulturniye svyazi naseleniya Sayano-Altaya v drevnetyurkskoye vremya. *Tyurkologičeskiy Sbornik 1972* içinde. Moskva.
- Schmidt, P. W. (1966). Tukuelerin dini (D. Arık, Çev.). *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 14.
- Suleymanov, S. (2013). *Kırım Karayları*. Bursa.
- Sümer, F. (1961). Oğuzlara ait destani mahiyette eserler. *DTCF Dergisi*, (17).
- Süryani Patrik Mihailin vakainamesi: *II. Kısım (1042-1195)* (H. D. Andreasyan, Çev.). (1944). Ankara (Basılmamış Metin).
- Şahin, H. İ. (2011). Balıkesir Çepnilerinde ağıt geleneği ve ağıtçı kadınlar. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1(2).
- Tabaldiyev, K. (1999). Tanrı Dağı göçebe Türklerinde ölü gömme gelenekleri. *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* içinde (C. 2). Ankara.
- Tanuğur, E. (2019). *Telfikü'l-ahbâr ve telkihü'l-âsâr fî vakıy'ı Kazan ve Bulgar ve mülûki't-Tatar adlı eserin latinizesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara.
- Tarama sözlüğü* (C. 2). (1965). Ankara. *Tarama sözlüğü* (C. 4). (1969). Ankara. *Tarama sözlüğü* (C. 5). (1971). Ankara. *Tarama sözlüğü* (C. 6). (1972). Ankara.
- Tas, A. R. (1998). Çuvaşların dini (D. Arık, Çev.). *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38.
- Tryjarski, E. (2011). *Türkler ve ölüm* (H. Er, Çev.). İstanbul.
- Turan, O. (1969). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi* (C. 1). İstanbul.
- Uygur, C. V. (2015). Dul (tul) kelimesine dair. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri* içinde (C. 1). İstanbul.
- Ünal, A. (2017). Kırgız halk inanışlarında yas tutma motifine dair tespitler. *Altay Communities: Religion and Belief Rituals* içinde. İstanbul.
- Ünal, F. (2008). Kazak Türklerinde defin merasimi ve aş verme geleneği. *Bilig*, (45).
- Watson, B. (1968). *Record of the grand historian of China* (Vol. 2, 3rd ed.). New York.
- Yağlı, A. (2014). *Timurlu devleti teşkilatında vezirlik kurumu* [Doktora Tezi]. Ankara.
- Yalgın, A. R. (1993). *Cenupta Türkmen oymakları* (C. 1-2, 2. Baskı). Ankara.
- Yavuz, D. (2011). *Uygurca prens kalyanamkara papamkara hikâyesi, metin (çeviriyazı ve aktarım), dil incelemeleri (cümle bilgisi ve sözcük yapımı), indeks, yüksek lisans tezi*, İstanbul
- Yeni tarama sözlüğü. (1983). Ankara.
- Yıldırım, K. (2010). *Türk tarihi için eski Çince-Türkçe sözlük*. İstanbul.
- Yoloğlu, G. (2013). Türk halklarının mevsim merasimleri. *Türk Kültürü* içinde (S. Şimşir, Haz., C. 2). İstanbul.
- Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız sözlüğü* (A. B. Taymas, Çev.; Cilt I-II). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Yusuf Has Hacib. (1979). *Kutadgu bilig I: Metin* (R. R. Arat, Haz., 2. Baskı). Ankara.
- Yusupov, K. (1995). *Manas destanı* (F. Türkmen & A. İnayet, Akt.). Ankara.
- Yürekli, T. (2009). *XI-XV. YY'lar arası El-Cezire bölgesinin tarihi coğrafyası* [Doktora Tezi]. Ankara.

Zajackowski, A. (1961). Khazarian culture and inheritors. *Acta Orientalia* (Tom. 12). Budapest.
Zamahşari. (1988). *Mukaddimetü'l-edeb* (N. Yüce, Haz.). Ankara.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-07

Haçlı ve Moğol Ordularında Kadınlar

Women in the Crusader and Mongol Armies

Öz | İnsanlık tarihinin en karanlık çağlarından günümüze kadar gelen bir kavram olan savaş ve mücadele olgusu zamanla yöntem ve strateji yönüyle değişikliklere uğramış, toplumlar şehir devletlerinden büyük imparatorluklara dönüşürken savaşlarda yeni bir çehreye bürünmüştür. Artık uzun diyarlara düzenlenen seferler zorluklarını da kendisiyle beraber getirmiş, orduların iş ve ihtiyaçları, kat etmeleri gereken yollara ve karşılaşılabilecekleri düşmanların büyüklüklerine göre değişiklikler göstermiş ve bunlara yönelik yapılan stratejik ve lojistik planlamalar mücadelenin kazanımı belirler hale gelmişti. Artık savaş teknolojilerinin büyük imparatorlukların öncülüğünde gelişmesi yöneticilerin kazanma ve ganimet arzusunu körüklüyordu. Dönem ve idari yapılar değişse de yöneticiler hırslarını dizginleyemiyor ve bu durum sayısız insanın canına mal olan kaotik ortamlar yaratıyordu. Orta Çağ'a damgasını vuran Haçlı Seferleri ve Moğol istilaları belki de dünya tarihinde derin izler bırakan olayların başında gelir. Seferler baştan sona bir erkek organizasyonu gibi görünse de kadınların bu süreçteki varlığı ve rolleri göz ardı edilemez. Hareket merkezi değişik coğrafyalar olan bu iki güç arasındaki kültürel farklılıkların yanı sıra ortak yönelimlerin de olduğunu seferler sürecinde görmek mümkündür. Askerlerin yanında ordulara eşlik eden kadınların iş desteği sağlaması, farklı hizmetlerde bulunmaları ve ordu içerisinde sergilemiş oldukları askeri başarılar kadınların toplumsal, siyasî ve kültürel etkilerini görünür kılması açısından oldukça kıymetlidir. Yaşanan hadiselerden de anlaşılacağı üzere Haçlı ve Moğol seferleri bağlamında kadınların varlığı, Orta Çağ toplumsal cinsiyet ilişkilerinin tek boyutlu olmadığını ve savaş tarihinin daha kapsayıcı bir şekilde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Tarihi veriler ve çağdaş kaynaklar ışığında hazırlanan bu çalışmanın amacı; kadınların Orta Çağ dünyasında yalnızca ikincil rollerde var olmadıklarını ispatlamakla kalmayıp, Haçlı Seferleri ve Moğol akınlarına katılan savaşçı kadınların siyasî ve askeri olaylara derinlemesine nüfuz ettiklerini, ayrıca zamanın çok ötesinde belirleyici bir rol üstlenerek toplumsal hafızada ne denli iz bıraktıklarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler | Haçlılar, Moğollar, Savaş, Kadınlar

Abstract | The concept of war and struggle, a phenomenon that has existed since the earliest days of human history, has undergone significant transformations in terms of methods and strategies over time. As societies underwent transformations from city-states to great empires, warfare underwent a significant shift in form. Long expeditions to distant lands inevitably entailed a variety of challenges, including the variability of the armies' provisions and necessities based on the distances traversed and the size of the opposing forces encountered. The strategic and logistical planning that was implemented for these factors proved to be a decisive element in determining the outcome of the struggle. The evolution of warfare technology, driven by prominent empires, fueled the rulers' ambition for triumph and conquest. Despite the transitions in eras and administrative structures, rulers found themselves unable to temper their ambitions, thereby engendering chaotic environments that resulted in the loss of innumerable lives. The Crusades and Mongol invasions, which profoundly impacted the Middle Ages, are arguably among the events that have left the most indelible marks on world history. Despite the fact that the expeditions appeared to be an exclusively male-run organization from inception to conclusion, the presence and roles of women in this process cannot be disregarded. During the campaigns, it became evident that, in addition to the cultural differences between these two powers with disparate centers of activity, there were also common orientations. The provision of logistical support by women accompanying the armies, their involvement in various services, and their military achievements within the army were highly valuable in terms of making women's social, political, and cultural influence visible. The analysis of the events that transpired during the Crusades and Mongol campaigns demonstrates that gender relations in the Middle Ages were not monolithic. This suggests that the history of war must be approached in a more inclusive manner.

This study is prepared in light of historical data and contemporary sources. Its aim is twofold: first, to prove that women did not merely occupy secondary roles in the medieval world; and second, to demonstrate that female warriors who participated in the Crusades and Mongol invasions had a profound influence on political and military events. This study will also demonstrate that these female warriors played a decisive role far beyond their time, leaving a significant mark on social memory.

Keywords | Crusaders, Mongols, War, Women

Ömer SUBAŞI

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

omer.subasi@atauni.edu.tr

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of History, Faculty of Letters, Atatürk University, Erzurum, Türkiye

Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Atıf

Subaşı, Ö. (2025). Haçlı ve Moğol Ordularında Kadınlar. *Histosophia*, 2, 25-39.

Citation

Subaşı, Ö. (2025). Women in the Crusader and Mongol Armies. *Histosophia*, 2, 25-39.

Giriş

Orta Çağ toplumsal yapılarında kadının konumu, dinî inançlar, ekonomik koşullar ve siyasî ihtiyaçlarla yakından ilişkilidir. Kadın hem aile kurumu içerisinde hem de siyasî ittifakların vazgeçilmez unsuru olarak çoğu toplumda önemli roller üstlenmiştir. Aslında Orta Çağ, yalnızca askerî ve siyasî dönüşümlerin yanı sıra toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden tanımlandığı bir dönemdir. Bu çağın en önemli askerî hareketlerinden olan Haçlı Seferleri ve Moğol akınları, farklı coğrafyalarda ortaya çıkmış olsa da savaşın toplumsal dokuyu dönüştürücü niteliğini benzer biçimde ortaya koymuştur. Her iki hareket de geniş insan kitlelerini içine almış; din, ideoloji, ekonomi ve güç rekabeti gibi etkenlerle şekillenmiş; kadınların bu çalkantılı süreçlerde üstlendikleri roller ise uzun süre tarih yazımında ikincil bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Oysa hem Haçlı ordularında hem de Moğol seferlerinde kadınların yalnızca askerlere eşlik eden ya da sembolik figürler değil, savaşın lojistik, toplumsal ve hatta askerî boyutlarında etkin aktörler olduğu dönemin kaynaklarında gözler önüne serilmiştir. Yalnız Haçlı ordularında değil, Orta Çağ'ın en mühim askerî hareketlerinden birisi olan Türklerin Anadolu içlerine doğru akınlarında ve İslâm ordularının düzenlediği pek çok seferde kadınları destek hizmetlerinde görmek mümkündür.

Batı Hristiyan dünyasında Haçlı Seferlerine katılan kadınlar, toplumsal statülerine, dindarlık düzeylerine ve savaşın gerektirdiği koşullara göre farklı görevler üstlenmişlerdir. Hac niyetiyle yola çıkan kadınlar arasında hemşirelik ve hizmetçilik yapanlar, gerektiğinde silah kuşanarak çarpışmalara katılanlar, bu çeşitliliğin başlıca örnekleridir. Haçlı kronikleri kimi zaman teşvik, kimi zaman ise ahlâk ve disiplin kaygıları nedeniyle kadınların varlığını sınırlamaya çalışan bir söylemi yansıtır. Özellikle hayat kadınları ve zina tartışmaları üzerinden kadınların varlığının askerî başarısızlıklarla ilişkilendirilmesi, Haçlı Seferlerinde toplumsal cinsiyetin ideolojik bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir.

Moğol toplumu ise, bozkırın sert yaşam koşullarına bağlı olarak, kadınlara daha pragmatik ve çoğu zaman eşitlikçi bir işlev yüklemiştir. Cengiz Han yasaları, kadınların seferlere katılımını ve ordu içindeki rollerini düzenleyen hükümler içermektedir. Kaynakların aktardığına göre, Moğol kadınları çadırların ve hayvanların idaresinden, iâşe ve lojistiğin sağlanmasına; okçuluk, at binme ve savaş alanında fiilen çarpışmaya kadar geniş bir görev yelpazesi içinde yer almışlardır. Bu durum ise Moğol toplumunda cinsiyetle ilişkili kuralların karmaşık bir düzen içinde işlediğini göstermektedir.

Seferler Sırasında Kadınlar

Orta Çağ'da ordu saflarına farklı görev ve vazifelerle iştirak eden kadınları daha çok Haçlı Seferleri ve sonrasındaki Moğol akınları gibi uzun mesafeli seferlerde görüyoruz. Bu seferler ordu mensuplarının uzun ve yorucu yolculuklar akabinde hedeflerine ulaşmak için çaba sarf ettikleri önemli organizasyonlardır. Haçlı Seferleri döneminde Avrupa'dan Doğu'ya gelen Hristiyan dünyasının kadına bakışı ile Asya bozkırlarından doğup geniş bir imparatorluk kuran Moğolların kadına bakışı birbirinden çok farklı olsa da nihayetinde kadınların seferlere katılması günün şartlarında topyekûn bir savaş stratejisine dönüşmüştü. Bu hareket tarzı sefere çıkanların gittikleri yerlerde kalacakları veya oralarda kendilerine yurt arayacakları gibi bir düşüncenin olgunlaşmasına yol açıyordu. Seferler sırasında gördüğümüz kadınlar bu süreçte birkaç görevde aktif olarak bulunurlardı. Bununla birlikte uzak coğrafyalarda hayatlarını idame eden birbirinden çok farklı bu iki kültürde kadınlara atfedilen değer ve sorumlulukların çeşitliliği anlayabilmek için sefer ve akınların iç yüzünü bilmemiz gerekir.

Bu genel çerçeveden sonra Haçlı Seferlerinde kadınların konumunu anlayabilmek için Papa Urban'ın çağrısına ve dönemin zihniyetine bakmak gerekir. XI. yüzyılın sonlarına doğru düzenlenen Haçlı Seferlerinin sebepleri sıralanırken daha çok dinî kaygılar öne çıkarılmaya çalışılsa da zaman zaman başka sebepler de etkili olmuştur. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) Türklerin amansız akınlarından korkarak başta Papa olmak üzere birçok önemli devlet adamından yardım talep ediyordu. Bu amaçla çeşitli zamanlarda gönderdiği iddia edilen mektuplarda doğuda yaşananları anlatıyordu. Bilhassa Türklerin kadın ve kızlara karşı işlediğini iddia ettiği günahlara ve

zulme vurgu yapıyordu (Levine, 1997, ss. 36-37; Sweetenham, 2005, ss. 215-219; Hagenmeyer, 1901, ss. 129-136; Joranson, 1950, ss. 813-815). Papa Urban doğudan gelen yardım çağrılarına kayıtsız kalmadığı gibi Bizans İmparatorluğu'nun Türkler karşısında zor durumda olduğuna gönülden inanıyordu. Cesaret verici ifadelerle tüm Hristiyanları savaşa teşvik ediyor onları Türklerin hâkimiyetindeki kutsal mekânlar için harekete geçirmeye gayret ediyordu Papa, yaşlıları ve savaşa uygun olmayanları bu hac yolculuğunu üstlenmeye zorlamıyor ya da ikna etmeye çalışmıyordu. Ayrıca bir kadının kocası, erkek kardeşi ya da başka bir meşru kefil olmadan hiçbir koşulda yola çıkmaması gerektiğini belirtiyordu. Çünkü özellikle kadınlardan oluşan bu tür hacıların yardımdan çok engel, faydadan çok yük olacaklarını düşünüyordu (Sweetenham, 2005, ss. 80-81; Levine, 1997, ss. 45-47). Fakat söz konusu uyarılar dönemin toplumsal gerçekliği karşısında etkisiz kalmış ve pek çok kadın Papa'nın ikaz ve engellemelerine rağmen sefer için hazırlanmıştır. Anneler oğullarını, kızlar babalarını, kız kardeşler erkek kardeşlerini; kadınlar bebeklerini feryad figan kucaklayıp, ayrılırken onlara son bir defa daha hüznü gözlerle bakıp ağlayarak yollara düşmüşlerdir. Fulcherius Carnotensis, 2009, ss. 58-59; Willermus Tyrensis, 2016, s. 57)

Her ne kadar Papa sefere katılacakları belirleyip kadınların ordulara yük olacağını iddia ederek onların seferlere iştirakini engellemeye çalışmış olsa da pek de başarılı olamamıştı. Aslında Papa'nın bu tavrı dönemin Hristiyan dünyasının kadına bakışını anlamamıza yardımcı olmuştur. Haçlı Seferlerinin genelinde tebarüz eden bu yaklaşımın Moğol toplumunun kadınlara bakışıyla belirgin bir karşıtlık oluşturduğunu görmekteyiz. Dönem içerisinde Papa ve onun gibi düşünenlerin kadını fizikî olarak zayıf ve ordulara yük olarak görmesi Moğollar içerisinde rastladığımız bir düşünce tarzı değildir. Batılı kaynaklarda mahir, cesur, bilge, yetenekli, güzel, ilkeli ve yazgılı gibi sıfatlarla (Subaşı, 2021, ss. 39-40), övülen Moğol kadınları Cengiz Han da övgü dolu sözler sarf etmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2010, s. 25; Moğolların Gizli Tarihçesi, 2018, ss. 54-55). Han'ın bazı ifadeleri, kurduğu devletin amaçlarının kadınlara hizmet etmeyi de içerdiği izlenimini vermektedir.

Eşlerim, gelinlerim ve kızlarım kızıl ateş kadar renkli ve parlaktır. Ağızlarını şeker gibi tatlı hale getirmek, onları altınla donatılmış giysiler ile giydirmek, hızlı koşan atlara bindirmek, tatlı ve temiz su içmelerini sağlamak, hayvanlarına otlak ve çayırlar bulmak, seyahat ettikleri yollardan ve patikalardan onlara zarar verecek dikenleri temizlemek, yabancı otların ve dikenlerin otlaklarında büyümesine mâni olmak benim tek amacımdır. (Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, 1983, C. I., ss. 439-440; Reşideddin Fazlullah, 1998, C. II., ss. 298-299; Weatherford, 2016, s. 53) ¹

Sözlerinden de anlaşılacağı üzere kendisini kadınlarına adanmış olan Cengiz Han, onların seferlere iştirak hakkını yasalarla güvence altına almak suretiyle kadınlara verdiğini değeri açıkça göstermiştir. Yasanın bu gereği zamanla Moğollar arasında gelenek olarak yaşamaya devam etmiştir (Ricoldus de Monte Crucis, 2018, ss. 46-48).

İki farklı coğrafyada hayatlarını idame ettiren ve farklı kültürden insanların meydana getirdiği ordunun saflarındaki kadınlara dair düşünceler birbirlerinden çok farklı olmakla birlikte Haçlı Seferleri sırasında birçok kadının, hemcinslerine mahsus vazifeleri Haçlılar lehine üstlenmesi Papa'nın düşünceleriyle ters düşmekteydi. Papa Urban bir takvim belirlemiş olsa da Pierre l'Hermite buna uymayı hiçbir zaman düşünmedi. 12 Nisan 1096 Cumartesi günü etrafına toplanan muazzam kalabalığı tek bir gaye etrafında galeyana getirmiş ve onlara hararetli birer savaşçı oldukları hissini vermişti. Üstelik bu kalabalık sadece erkeklerden oluşmuyordu. Savaş tutkusuna kapılan erkekler beraberinde kadınları hatta savaşamayacak kadar küçük çocukları dahi getirmişlerdi. Bu durum birlikleri disiplinli bir ordu görünümünden uzaklaştırmıştı. Yine de Pierre l'Hermite savaş tecrübesi olmayan bu güruhu savaş meydanına sürmekte kararlıydı (Vitry, 2008, s. 165). Gerçekten de Pierre l'Hermite Kudüs'e varma hedefini taraftarlarına o derece tesirli işlemişti ki iki tekerlekli sığır arabalarında birkaç eşyayla maceraya dâhil olan küçük çocuklar bile vardıkları her kale ve şehirde geldikleri yerin Kudüs olup olmadığını soruyorlardı (Levine, 1997, ss. 47).

¹ Han'a göre Onon ve Kerulen bölgesinde doğmuş her Moğol kız çocuğu süssüz, pembe yanaklı, latif ve güzel yüzlü olur, ciltleri ve yüzleri son derece güzeldir. Bu kızlar tarak veya allık olmadan da çekici ve güzel olmanın yanında olağanüstü bir şekilde çevik, dinç ve beceriklidir.

Halk nezdindeki şöhreti bir tarafa daha çok vaazlarıyla insanları etkilemeyi başaran Pierre l'Hermite artık binlerce kişinin kendisine katılımının verdiği güç ve güvenle Macar topraklarına doğru yola çıkmıştı. Ne var ki bu düzensiz kalabalık yol boyunca ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalacaktı. Macar topraklarında yaşananlar bunun ilk örneğidir. Gerçekten de Macar coğrafyasında yaşanan mücadeleler sonrası Macarlar yaşlı, hasta, kadın, kız ve çocuk kim varsa yakalayıp esir aldılar (Albert of Aachen, 2007, s. 21; Willermus Tyrensis, 2016, s. 63). Aynı vaziyet Niş önlerinde de yaşandı ve Vali Niketas ile Bulgarlar, Pierre'in kontrolündeki Haçlılardan on binin üzerinde kişiyi hiç acımadan öldürüp bütün arabaları ve yükleri ele geçirdiler. Yurtlarından alıkonulan erkek çocuklar anneleriyle birlikte esaret prangalarına mahkûm edildi. Evli-bekâr ayrımı yapılmaksızın esir edilen çok sayıda kadın hayatlarının geri kalanını civar bölgelerde esaret altında geçirme mecburiyetinde bırakıldılar (Albert of Aachen, 2007, s. 25; Willermus Tyrensis, 2016, s. 64).

Yaşananlar sırasında Pierre'in birlikleri arasında çocuk ve kadınların olduğu dikkat çekmekteydi. Haçlı birlikleri arasında kadınlar kadar çocukların da çokluğu, Moğol ordularındaki çocukların varlığıyla benzerlik göstermektedir. Aslında Moğollarda durum biraz da olsa Haçlılardan farklıdır. Çünkü Moğol kadınlar savaş sırasında yakaladıkları esir çocukları oyun oynatma bahanesiyle tek sıra halinde oturtur, kendi çocuklarının ellerine ağaç parçası verip esir çocukların kafasına vurarak onlara işkence ederlerdi. Moğol kadınlarının bu vahşeti yaparken zevkle izlemeleri onların ne kadar acımasız olduklarını göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil eder (Thomae Archidiaconi Spalatensis, 2006, s. 273).

Pierre'in uzun ve yorucu bir yolculuk sonrası İstanbul'u aşarak Anadolu'ya geçmesiyle Haçlılar için yeni bir dönem başlamış ve özellikle Selçuklularla karşılaşmak onların sonunu getirmişti. Çünkü Selçuklu birlikleri Haçlı kampına girerken orada zayıf ve sakatları, din adamlarını, keşişleri, yaşlı kadınları ve henüz anne sütünden kesilmemiş erkek bebekleri buldular. Haçlı kaynaklarına göre Sultan I. Kılıç Arslan yaşlıların, hastaların, rahiplerin, bütün din adamlarının hatta kadınların öldürülmesini, sadece ergenlik çağına ulaşmamış kızların ve erkeklerin yaşlarından ve masumiyetlerinden dolayı öldürülmeyip esir edilmesini, geri kalan her şeyin ise imha edilmesini emretti. Bunun üzerine Selçuklular yüzleri ve fizikleri göze hoş gelen genç kızları ve rahibeleri, sakalsız ve yakışıklı genç erkekleri esir olarak aldılar (Anonim Haçlı Tarihi, 2013, s. 53; Levine, 1997, s. 50; Albert of Aachen, 2007, ss. 33-43; Willermus Tyrensis, 2016, ss. 65-68; Tudebodus, 2019, s. 63; Runciman, 2008, C. I., ss. 102, 103). Albert'e göre Sultan askerlerine, Münzevi Pierre'in birliklerinin gerçekte sefil, zayıf ve dilenci bir grup, piyadeler ve hepsi uzun yolculuktan bitkin, sadece beş yüz süvariden ibaret, geri kalanın ise işe yaramaz bir kadın topluluğundan ibaret olduğu ve onları yok etmenin çok zor olmayacağını belirtmiştir (Albert of Aachen, 2007, s. 255). Albert'in burada kadınlara dair işe yaramaz daha sade bir şekilde söylemek gerekirse faydasız ifadesini kullanması Moğol tarihinde eşine az rastlanan bir durumdur. Çünkü sosyal hayatın içerisinde çok geniş bir yelpazede görmeye alıştığımız Moğol kadınları askerî seferlerden dinî hayata kadar her alanda etkindiler. Küçüklükten beri bozkırın zor yaşam şartlarına uyum sağlayarak birer hayatta kalma uzmanına dönüşen kadınlar eşleri olmadığı zaman gerek çadırlarını gerekse obalarını korumakla görevliydi. Bundan dolayı en az erkekler kadar usta bir binici ve iyi bir okçu olmak zorundaydılar. Kadınlar çocukluktan başlayarak kazandıkları bu meziyetleri müdahil oldukları her olayda sergilemekten hiçbir zaman çekinmemişlerdir.

Seferlere iştirak eden Moğol kadınlarının görevleriyle alakalı olarak kaynaklar değerlendirildiğinde kadınların ordu saflarında iki önemli vazife üstlendiğini görebilmekteyiz. Bunlardan biri kadınların ordunun arkasında ateş hattının uzağında, savaşan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamaları, diğeri ise tıpkı erkekler gibi silah kuşanarak savaşa dâhil olmalarıdır. Bu hususta en dikkat çekici bilgiyi VII. Haçlı seferine katılarak doğuda kaldığı süre boyunca dikkat çekici gözlemler yapan Jean de Joinville'nin eserinde bulmak mümkündür. Müellife göre Moğolların adetlerinden birisi de çocuksuz olan bütün kadınları savaşa yanlarında götürmeleri, onlara güç ve kuvvetlerine göre erkeklere ödedikleri gibi ücret vermeleriydi. Hanın ordugâhında bulunan ve onun emrinde çalışan kadın ve erkek askerler birlikte yemek yerlerdi. Ordugâhta telef olan her türlü hayvanın da eti yenirdi. Karargâhta bulunan çocuk sahibi kadınlar bu etlerle ilgilenir ve onu muhafaza ederler, ayrıca savaşa giden askerlerin yiyeceklerini hazırlarlardı. Buradan hareketle Moğol ordugâhlarında bulunan

kadınların görev tanımlarının neredeyse tamamen belirlenmiş olduğu anlaşılmaktadır (Joinville, 2002, s. 183).

Artık Anadolu'da ilerleyen Haçlı birlikleri arasında rahibelere rastlamaktayız. Öyle ki Haçlıların İznik kuşatması esnasında yaşanan bir olay rahibeler açısından en çarpıcı örneklerden biridir. Kısa zaman önce Pierre'in ordusundan esir alınıp bir Türk ile evlendirilen rahibe kuşatma sonrasında Türkler tarafından serbest bırakılmış ve bu rahibe geri kalan esirlerle birlikte Hristiyan birliklerinin yanına gelmişti (Albert of Aachen, 2007, ss. 127-129; Usta, 2017, s. 20) Dinî temelli Haçlı Seferleri sırasında ordu saflarında rahip ve rahibelere rastlamak oldukça sıradan vakalardır. Ancak Moğol ordularının batıya doğru ilerleyişi hiçbir şekilde dinî kaygılar barındırmadığı için bu sınıfa tabi birilerini görmek pek mümkün görünmeyebilir ama Moğol kadınlarından bahseden Ermeni yazarların onları büyücü olarak görüp her şeylerini kutsal sayması oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki yazarlar daha ileri giderek büyücüler ve sihirbazların emri olmaksızın Moğolların hiçbir yolculuğa çıkmadıklarını, yolculuklara yalnızca onların müsaade etmesiyle çıktığını söylemekteydiler (Müverrih Kiragos, 2009, s. 45). Muhtemelen Moğol kültürüne uzak olan Ermeni yazarlar şaman olması muhtemel olan kadınları büyücü olarak isimlendirmişlerdir. Bundan dolayı ordulara eşlik eden Moğol kadın şamanlarının büyücüye benzetildiğine Hristiyan kaynaklarda sıklıkla rastlamak mümkündür (Gregory Abû'l-Farac, 1999, C. II., s. 480).

Kendilerine eşlik eden kadın ve çocuklarla birlikte uzun ve yorucu bir yolculuk sonrası İstanbul'a ulaşan asıl Haçlı birliklerinin İstanbul Boğazı'nı geçtikten sonra ilk hedefi Selçuklu başkenti İznik olmuştu. İznik'i kuşatan Haçlı orduları içerisinde görev alan birinci sınıf liderlerin yanında, çok sayıda alt rütbeli asker, hizmetçiler, her zümreden erkek ve kadınlar da soyluların peşinden gidiyorlardı (Albert of Aachen, 2007, s. 101). Bundan sonra Haçlı ordularında bir sınıf daha görülür: kadın hizmetçiler. Benzer uygulamayı Moğol ordularında görebiliyoruz. Çünkü Moğol askerleri de eşlerini ve kadın hizmetçilerini yanlarına alarak seferlere iştirak ettiği kaynaklarda çok defa ifade edilmektedir.

Sultan I. Kılıç Arslan İznik'in önünden ayrıldığı günden beri Haçlılara saldırmak üzere uygun bir pozisyon arıyordu ve buna en uygun yer Dorileon Çayı ve etrafıydı. Sultan'ın Haçlıları karşıladığı 1 Temmuz 1097 tarihli bu savaşta Haçlı ordularındaki kadınların davranışları da çeşitlilik gösteriyor bazıları beklenmedik tepkiler veriyordu (Willermus Tyrensis, 2016, s. 130). Bu kadın topluluğunun ilki savaş alanında Haçlı askerlere yardım edenlerdir. Savaş esnasında Haçlılar susuzluktan, yorgunluktan ve mevsim sıcaklarından o kadar bitkin düşmüştü ki eğer Haçlı ordusundaki kadınlar onlara yakınlarda akan nehirde su getirmemiş olsaydı, o gün birçokları savaş değil belki de susuzluktan ölecekti. Askerlere eşlik eden kadınlar büyük bir cesaretle o gün Haçlılara büyük bir fedakarlıkla yardım ettiler. Haçlı şövalyelerinin suyunu eksik etmiyor ve onların sürekli güçlü bir şekilde savaşmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Kadınlar kendilerini canı pahasına savaşarak müdafaa eden erkeklerine her türlü yardımı sağlıyordu (Tudebodus, 2019, s. 81; Anonim Haçlı Tarihi, 2013, s. 72; Levine, 1997, s. 66; Peters, 1991, ss. 78, 114).² Narin ve soylu/asil kızlardan müteşekkil ikinci grupta zikredilen kadın topluluğu ise aceleyle giyinip süslenerek Türk savaşçıların karşısına çıkıyor ve onları adeta aşk çemberine düşürmeye çalışıyorlardı. Kendilerini Türklere sunan bu kadınlar dahi Türk saldırıları karşısında şaşkına dönmüş ve dehşete kapılmışlardı. Yine de Türklerin onların güzelliklerine kapılarak kadın tutsaklara merhamet etmelerini umuyorlardı (Albert of Aachen, 2007, ss. 129-131). Kaynak yazarlarının ifadelerinden yola çıkarak bu kadınların hafifmeşrep kadınlar oldukları iddia edilmiştir (İştekin, 2019, ss. 209-210). Ancak Moğol ordularında kadınlara dair birçok hadiseye denk gelmiş olsak da ordu saflarında hayat kadınlarının olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur.

Dorileon Çayı sazlıklarında üç gün dinlenip harekete geçen Haçlılar kurak ve susuz bir bölgeye kadar ilerlediler. Ordu büyük bir felaketin eşiğindeydi. İlk etapta susuzluğa yenik düşen beş yüz erkek ve kadın öldü. Felaket bununla sınırlı kalmadı. Susuz kalan gebe kadınlar bebeklerini düşürdüler. Artık sıcağın şiddetiyle boğazlar kurumuş, vücuttaki damarlar adeta çekilmişti. Ölü doğan pek çok bebekten başka dünyaya sağlam gelenler de ölümcül şartların pençesine kapılmıştı. Çocuklarını ölü

² Seferler sırasında özellikle de V. Haçlı Seferi'nde ordu içerisindeki kadınların askerlere su taşıyarak destek olduğuna dair birçok olaya rastlamaktayız.

veya can çekişir halde ordugâhın ortasına fırlatan ya da yeni doğanları herkesin gözü önünde yol ortasına terk edenler bile vardı. Sıcaklık ve susuzluk o derece etkilemişti ki ağır acılar içindeki kadınlar toplumsal utanç ve mahremiyeti bir kenara itip korumaya çalıştıkları çocuklarıyla birlikte perişanlık içerisinde yollarda sürükleniyorlardı. Güneşin kavurucu sıcağı, yolculuğun yorgunluğu ve susuzlukların artması birçok hamile kadını erken doğum yapmak zorunda bırakmıştı. Ovanın ortasına bırakılan bebeklerin bazıları ölü, bazıları yarı canlı bir halde görülebiliyordu (Fulcherius Carnotensis, 2009, s. 71; Albert of Aachen, 2007, ss. 139-141; Willermus Tyrensis, 2016, s. 134).

Haçlı kadınlarının bu zor koşullardaki çaresizliği, Moğol bozkırlarında doğum yapan kadınların dayanıklılığıyla dikkat çekici bir tezat oluşturmaktadır. Her ne kadar şartlar eşit olmasa da doğum yapan Moğol kadınının her zamanki gibi yiyip içtiği iddia edilir. Hiçbir hava değişikliğinden korkmazdı. Yeni doğmuş bebeği rüzgârdan ve soğuktan korumak için hiçbir tedbir almazdı (Serruys, 1945, ss. 130, 131). Çinli elçi Xiu Ting'in şahitliğindeki şu olay, Moğol kadınlarının doğum yaptıktan sonraki davranışları hakkında çözümleme yapmamıza fırsat verir: *"Bir Moğol kadını doğum yaptıktan sonra bebeğini koyunyünü ile temizledi. Bebeği koyun derisine sardı; uzunluğu dört, genişliği bir dirsek beşiğine koydu. Sonra beşiği eline alıp ata bindi ve yola koyuldu."* diye anlatırken, kadınların bozkıra uyum sağladıklarını gösterir (Uyar, 2012, s. 135).

Tüm bu zorluklara rağmen Haçlı birliği Antakya önlerine kadar gelerek kuşatmaya başlamıştı. Ordu ilerledikçe tutum ve davranış farklılığı sergileyen kadınların bazı meziyetleri de ön plana çıkıyordu. Kuşatma sırasında elma bahçeleri altında zevk ve sefa içerisinde erkeklerle zar oyunu yani kumar oynayan doğuştan güzel bir kadını Haçlı askerleri arasında görmek oldukça şaşırtıcıydı (Albert of Aachen, 2007, ss. 209-211). Zaten hayat kadınlarının var olduğunu bildiğimiz Haçlı birlikleri arasında artık kumarbaz kadınların da olduğunu görüyoruz.

Ancak Antakya önündeki kuşatma uzadıkça manzara değişiyor sefahat yerini açlık ve manevi arayışlara bırakmıştır. Bu süreçte yiyecek azalıyor ve yaşanan salgın hastalıklar sonrası durum Haçlılar açısından iyiden iyiye çıkmaza giriyordu. İşte tamda bu sırada açlıktan kıvranan anneler, çocuklarını süt emmeleri için göğüslerine tutmaya devam ediyorlardı. Ne var ki annelerin göğüslerinde emecekleri tek damla süt bulamayan bu bebekler gözleri kapalı bir şekilde titreyerek yatıyorlardı (Sweetenham, 2005, s. 157). Günden güne Haçlılar arasında açlık, salgın hastalıklar ve diğer olumsuzluklar artarak birbirini takip ederken Haçlıların önde gelenleri ve bu yaşananlar hakkında kafa yoran din adamları, bunların işledikleri günahların bir cezası olduğunu, Tanrı'nın gazabını üzerlerine çektiklerini ve bu yolla haklı olarak günahkâr halkı ıslah ettiğini ileri sürüyorlardı. Bu nedenle orada bulunan piskopos ve din adamları düzenledikleri toplantılarda ordudaki tüm adaletsizlik ve kötülüğün ortadan kaldırılması gerektiğini kararlaştırdılar. Bunun üzerine Papalık legatı olan Le Puy piskoposu Adhemar ile diğer piskoposların çağrısı, Haçlı kontların arzusu ve onayı üzerine bütün ordunun üç gün oruç tutması kararlaştırıldı. Böylece eziyet çeken bedenlerin ruhları daha güçlü olacaktı. Bu oruç tam bir tevazu ile tutulacak, kadınlar ve zayıf iradeliler ordudan uzaklaştırılacak, cinsel ilişkiden uzak durulacak; kadın veya erkekler zinaya yahut fuhşiyata ortak olmayacaklardı. Aksi takdirde zina edenler, kutlama veya eğlence yapanlar, sarhoş olanlar, soygun ve hırsızlık yapanlar, zar veya şans oyunları oynayanlar ölümle cezalandırılacaktı (Willermus Tyrensis, 2016, s. 185). Tam da bu sırada ordu içerisinde bir zina vakası yaşandı. Bir erkek ve kadın zina ederken yakalandı ve herkesin gözü önünde soyuldu, elleri arkadan bağlandı, kırbaçlayıcılar tarafından kırbaçlarla şiddetli bir şekilde dövüldüler ve aldıkları yaraları görülsün ve geri kalanları böylesine kötü bir suçtan caydırsın diye ordu içerisinde dolaşmaya zorlandılar (Albert of Aachen, 2007, s. 229; Fulcherius Carnotensis, 2009, s. 79; Raimundus Aguilers, 2019, s.76; Levine, 1997, ss. 87, 88, 100; Tudebodus, 2019, s. 132; Sweetenham, 2005, s. 161; Altan, 2018, s. 57).³

³ Fulcherius Carnotensis'e göre Haçlıların başına bu felaketlerin gelmesi ve uzun süre şehri alamamaları şaşırtıcı bir durum değildi. Çünkü günahları, lüks tutkuları, açgözlülükleri, kibir ve yağmacılıkları onları lekelemişti. Din adamları ve Haçlı ileri gelenleri, kadınların zayıf iradelerinden dolayı ordudan uzak tutulması gerektiğine dair aldıkları karara binaen Antakya kuşatması sırasında Haçlılar, katlanmak zorunda oldukları sıkıntılara neden olan rezilliklerle kirlenmesinler diye, evli veya bekâr gözetmeden, kadınları ordudan çıkardılar. Ordugâhtan uzaklaştırılınca yersiz yurtsuz kalan kadınlar ise komşu kasabalardan sığınabilecekleri yerler istediler.

Seferlerde yaşanan sorunları kadınların varlığına ve tutumlarına bağlayan Haçlı yöneticilerinin bu tutumları sonraki yıllarda yapılan seferlerde de karşımıza çıkmaktadır. IV. Haçlı Sefer'i sırasında V. Aleksios karşısında yaşanan bir yenilgi sonrası mağlubiyetin müsebbibi olarak bilhassa kötü kadın olarak adlandırdıkları hayat kadınları suçlanmıştır. Haçlı askerleri daha önce yaptıkları gibi kolay yolu seçmiş ve önceki seferlerde de olduğu gibi yine suçlular bulunmuş ve hemen ceza kesebilmek amacıyla ordugâhtaki kadınların hepsi bir gemiye bindirilerek ordugâhtan çok uzaklara gönderilmiştir. Zira bu kadınların yaptıkları zinanın günahı Haçlıların İstanbul surları önündeki yenilgisinin asıl sebebi olarak görülmüştü (Clari, 1994, s. 34).

Gerçekte Haçlı orduları arasında bu dönemde en çok dikkat çekenlerin başında zinaya sebebiyet veren hayat kadınları gelmektedir. III. Haçlı Seferi sırasında batıdan gemiler vasıtasıyla gelen üç yüz kadın hakkında kaynakların verdiği dikkat çekici bilgiler değerlendirildiğinde kadınların hayat kadını oldukları ve belirli arzular doğrultusunda doğuya getirildikleri anlaşılmaktadır. Bu üç yüz Frank kadını neft isimli bir gemiyle doğuya geldiler (Vitry, 2008, ss. 333-335).⁴ Dikkat çekici güzellikleriyle genç kadınlar adalarda bir araya gelmişlerdi. Yurtlarını terk etmedeki gayeleri günah çağrısına cevap verip uzaklardaki Haçlı erkeklerine yardım etmektir. Mutsuz erkekleri sevindirmek, talihsizleri teselli etmek için hazırlanan bu kadınlar iyilik ve cömertlikte birleşerek faydalı olmak ve yardım etmek için birbirlerini teşvik ediyorlardı. Gerçekte ise sefahat ve zina için yanıp tutuşuyorlardı. Ellerinden gelenin en iyisini yapmaları için getirilen zinaya meyletmiş bu kadınlar ilk andan itibaren, değerli varlıkları olan bedenlerini feda ederek kendilerini gösterdiler. Şehvet düşkünü, kınayla boyanmış, çekici ve sadakatsiz bu kadınlar geldikleri yerde kimler varsa onların cinsel ihtiyaçlarına hizmet etmek için hazırıldılar. Kurdukları çardakların altında kendilerini teşhir ettiler; ilginç bir şekilde aynı yaştaki soylu ve güzel arkadaşları olan genç kadınlar da onlara katıldı (İmâd ed-dîn el-Kâtib el-İsfahânî, 1888, ss. 228-230; İmâd ad-Dîn al-İsfahânî, 1972, ss. 202-203).

Bu dönemde hayat kadınlarına karşı en çok Fransızlar zaafiyet göstermişti. Fransızların elleri kılıç yerine tabak taşıyordu. Şarap fiçilerinin yanında oturdukları içki partilerinde uykusuz geceler geçiriyorlar veya gecenin geç saatlerine kadar dans ediyorlardı. Ardından sarhoş bir şekilde şehvetin verdiği engellenemez arzuyla tutuşarak genelevlere koşuyorlardı. Ancak genelevler kendilerinden önce çoktan müşterilerini kabul etmişti bile. Kapalı kapıları açmak için sorun çıkarıyor yeminler ederek kapıları kırmaya kadar varan taşkınlıklar çıkarıyorlardı. Kırılan kapılar arasından hayat kadınlarının arasına dahiıyorlardı (Nicholson, 1997, ss. 299-300; Hubert, 1941, s. 323).

Batıdan geldiği ifade edilen bu kadınların genelevlerde para karşılığı fuhuş yaptığı gerçeği Haçlı askerlerin içerisine düştüğü ahlaki çıkmazı gözler önüne serer; bu durum Moğol yasalarının ciddiyetiyle karşılaştırıldığında oldukça farklıdır. Aslında Moğol orduları içerisinde hayat kadınlarının olduğuna dair bir kayıt olmasa da Moğol merkezlerinde genel evlerin olduğuna dair birçok bilgi kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Moğol eğlence hayatının önemli aktörlerinden biri de hayat kadınlarıydı. Moğol İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden beri genelev ve elçi pansiyonlarında erkeklere para karşılığı hizmet veren hayat kadınlarının var olduğu bilinmektedir (Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 1999, ss. 219-220; Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, 1983, C. I., ss. 502-503; Reşîdeddin Fazlullah, 1998, C. II., s. 345). Dahası sayıları on binleri bulan hayat kadınlarının Kubilay Hanlığı'nda ve İlhanlı merkezindeki genel evlerde para karşılığı erkeklerle birliktelik yaşadıkları kaydedilmiştir (Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, 1983, C. II, s. 1113; Reşîdeddin Fazlullah, 1998, C. III., s. 762).

Haçlı Seferleri sırasında yaşanan olumsuzlukları başta hayat kadınlarıyla girilen ahlaksız ilişkilere yani zinaya bağlamak gelenek haline dönüşmüş olsa da aynı davranışlar bizzat Cengiz Yasası tarafından Moğol toplumunda yasaklanmış ve zina müsamaha gösterilmeyen suçların başında yer

⁴ Haçlı Seferlerinin ilk gününden veya Kudüs ve çevresinin ele geçirilişinin başlangıcından itibaren yaşananları en iyi şekilde anlayanlar ve birbirini müteakip çeşitli değişimleri, başarıları ve başarısızlıkları dikkatli bir şekilde inceleyip ele alanlar daha önceleri bu topraklara hiçbir gürhün veya felaketin zarar vermediğini, aksine çok daha zarar verenlerin kötü niyetliler, suçlular, dinsizler, kutsal değerlere saygısızlar, hırsızlar, adam kaçıranlar, katiller, aile içi şiddet uygulayanlar, yalancı şahitlik yapanlar, zina ve ihanet edenler, korsanlar, haydutlar, yolcu ve deniz soyguncuları, içkici, ihbarcı, kumarbaz, dinden dönen rahipler ve rahibeler, fahişeler, eşlerini terk edip sevgililerine bağlanan kadınlar, karılarını terk edip başka kadınlarla evlenen erkekler gibi kişilerden oluşan topluluklar olduğunu vurgulamaktadırlar.

almıştır. Moğollarda zina ölümle cezalandırılacak kadar büyük bir suç olarak kabul edilirdi. Zina yasağı Cengiz Yasası'nın maddeleri içerisinde üç ayrı yerde karşımıza çıkar ve hepsinde de zina yapan kişilerin öldürülmesine hükmedilir (Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 1999, s. 94; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, 2016, s. 106; Johann de Plano Carpini, s. 49; Polo, 2015, s. 58; Simon de Saint Quentin, 2006, s. 9-10; Matthaei Parisiensis, 1877, C. IV, s. 388; Matthew Paris, 1853; C. II., s. 29; El-Ömerî, 2014, ss. 61-120; Mandeville, 2012, s. 163; Korykoslu Hayton, 2015, s. 193; Tiesenhausen, 1941, s. 373; Uyar, 2012, s. 132; Bridia, 1965, ss. 94-96; Alinge, 1967, ss. 143,144; Bademci, 2012, ss. 130-133; Özcan, 2012, s. 447). Aynı uygulamalar Moğol askerleri içinde geçerlidir. Gerçekte askerlerin Moğol kadınlarıyla zina etmesi tamamen yasaklanmıştır. Öyle ki Han'ın ordugâhında bulunan ve onun emrinde vazifeli kadın ve erkek askerler beraberce yemek yiyip birlikte hayat sürerlerdi. Buna rağmen Haçlı birliklerinin aksine Moğol erkekleri hiçbir şekilde kadınlara dokunmaya cesaret edemezdi. Çünkü bu durum bizzat Cengiz Han'ın koyduğu kanunlar sayesinde güvence altına alınmıştı (Joinville, 2002, s. 183; Küçükyıldız, 2025, s. 391).

Moğolların ordularındaki görevli kadınlar haricinde esir alınan kadın ve kızlara dair davranışları da çağdaşlarından oldukça farklı hatta bazı yönleriyle benzersizdir. Bu konuda Cûzcânî'nin kayıtları bir hayli ilgi çekicidir. Çoğu kaynak Moğolların esirlere karşı hiç de insani davranışlar sergilemedikleri konusunda hemfikirdir. Ancak Cûzcânî başka hiçbir yerde rastlamadığımız bazı malumatlar da aktarır. Müellife göre Horasan ve Acem'de ele geçirdikleri kadın evliyse hiçbir Moğol o kadına dokunamazdı. Eğer bir kâfir (Moğol) evli bir kadına göz koymuşsa onunla birlikte olmak için önce kocasını öldürürdü. Burada kadının hâlihazırda evli olması Moğollar için bir engel teşkil etmekle birlikte bu durumun zina suçu işlemekle bir tutulabileceği muhakkaktı (Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, 2016, s. 99; Müverrih Kiragos, 2009, s. 33). İlginçtir ki Moğollar zinayı büyük suç saymış; fakat adam öldürmeyi her koşulda kendilerine mubah kılmışlardır. Evli erkeği öldürmeyi karısıyla zina yapmaya giden yolu açmak için bir yöntem olarak benimsemişlerdi.

Haçlı orduları içerisindeki yöneticiler ve din adamları başta açlık olmak üzere karşılaşılan her zorluğu zina gibi günahlara bağlayarak oruçla temizlenmeyi tavsiye ederlerdi. Böylece günahlarından arınarak müşküllerini halledebilmeyi umuyor olsalar da batıdan gemilerle hayat kadını getirip askerlerin arzularını bir nebze de dindirmeye çalışmaları çelişkiye neden oluyordu. Ancak III. Haçlı Seferi'ne iştirak eden Almanların zinaya karşı tutumları ve aldıkları önlemler diğer haçlı birliklerinden oldukça farklıdır. Alman Haçlılar zina yapanları acımadan suçlarına uygun bir şekilde cezalandırıyorlardı. Zina yapan erkek ve kadınları herkesin içinde çıplak soyar, elleri arkalarından bağlı olarak cinsel organlarına bağlı bir ipe şehrin her yerinde dolaştırıyorlardı. Bu tarz bir cezalandırma yöntemi başkalarını korkutur ve onları zinaya karşı daha dikkatli davranmaya teşvik ederdi. Son olarak, bazı durumlarda, kışın soğukunda onları hızla akan nehre batırırlar ve hak ettikleri alay ve kahkahaların ortasında bırakırlardı. Burada görüldüğü gibi Moğollar arasında zinaya karşı bir birliktelik olsa da aynı tutumu haçlılar arasında görmek pek mümkün değildir. Kimi Haçlı birlikleri arasında yaşanan zorluklar veya yenilgiler sonrası hayat kadınları ve zina suçu üzerinden suçlamalar yapıyorlarken Almanlar gibi bazı Haçlı ordularında ise zinaya karşı baştan beri cezaî önlemler alınarak suçun işlenmeden önü kesilmeye gayret edilmiştir (Loud, 2010, ss. 86,154,160).

Antakya kuşatmasına kadar Haçlı ordularında dinî sınıftan, hizmetçi, kumarbaz ve ziyadesiyle fuhuşa sürüklenen kadınları görmek mümkündü. Ancak yine kadınlara mahsus olmayan bir sınıf artık yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştı; dilenci kadınları. Kuşatma sırasında Haçlıların yiyecekleri kalmamıştı; güçlü olanlar hayvanlarını yiyerek karınlarını doyururken zayıflar ve güçsüzler leşleri hatta ağaç yapraklarını yiyorlardı (İbnü'l-Esîr, 2016, C. VIII., s. 413; İbn Kalânîsi, 2015, s. 4). Çekilen açlık ve sıkıntı karşısında ordu saflarındaki sıradan halk iğrenç yollara başvurdu. Artık şans eseri elde edilen yiyecekler temiz mi pis mi olduğuna bakılmadan hızla tüketiliyordu. Bu durum sadece yoksulları etkilemedi. Aç kalan soylular dahi yabancı masalara yanaşıp dilenmekten çekinmiyorlardı. Kadınlar ve genç kızlar bile aşağılanmayı umursamadan karınlarını doyurmanın yolunu arıyordu. Kadınlık onurlarını düşünmeden bitkin çehrelerle dolaşıp taş kalpleri bile yumuşatacak acınası bir sesle ve reddedilme korkusu olmadan yiyecek soruyorlardı. Anne sütüne muhtaç çocukların ağlama sesleri her yerden duyuluyor anneler bizzat kendileri yiyeceğe muhtaç

olduğu için çocuklarını besleyemiyorlardı. Yiyeceği kısa sürede bitmeyecek olan neredeyse kimse yoktu ve dilenmek genel bir alışkanlık haline gelmişti (Willermus Tyrensis, 2016, s. 244).

Haçlı ve Moğol ordularının seferler sırasında yaşadığı sorunlar karşılaştırıldığında Moğol ordularının iase ve ihtiyaçları temin konusunda Haçlılardan daha tedbirli olduğu görülmektedir. Çünkü Moğollarda ordu savaşa giderken komutanından en küçük erine kadar bütün askerler eşleri, çocukları ve hizmetçileri dâhil olmak üzere çadırlarıyla birlikte bütün hayvanlarını yanlarına alarak ve içerisinde silah, balta, yay ve ok stoklarının da bulunduğu eşyalarını arabalara yükleyerek yola çıkmaları onlara daha rahat bir yolculuk imkânı sunuyordu. Uyar, 2012, ss. 85, 154; *Müverrih Kiragos*, 2009, s. 21; Bridia, 1965, s. 98; Broadbridge, 2018, s. 137).

17 Haziran 1099'da Haçlı ordusunun Kudüs önünde kap kurmasıyla yeni bir evreye geçen Haçlı Seferi, kadınların ordu saflarında farklı organizasyonlara katılmasına sebebiyet verdi. Artık orduda ki herkese ihtiyacı olan Haçlı reisleri yaşanan zorlukları aşmaya gayret ederken zengin-fakir, kadın-erkek, genç-yaşlı herkes aynı statüdeydi; halk arasındaki eşitsizlik ortadan kalkmıştı (Raimundus Aguilers, 2019, s. 200; Willermus Tyrensis, 2016, s. 335). Uzun zamandır devam eden sefer boyunca karşılaşılan ve şimdi de kuşatma sırasında fiziki olarak aktif bir şekilde sahada görülen kadın veya kızların kendilerine verilen emirler doğrultusunda hiç çekinmeden işe koyulduğu gözler önüne seriliyordu (Albert of Aachen, 2007, s. 409; Willermus Tyrensis, 2016, ss. 337- 338; Subaşı, 2024, ss. 82-83).

Haçlılar arasında yorulup veya yaralanıp savaştan çekilenler yeni bir cesaretle ve iki kat kuvvetle daha azimli bir şekilde savaşıyorlardı. Kadınlar tıpkı Dorileon savaşında olduğu gibi kontlar ve ordunun ileri gelenleri Müslümanlara karşı hücum ederken onları cesaretlendiriyorlardı. Dahası savaşta bitkin düşmemeleri için kaplarla adamlara su taşıyor ve etkili sözlerle onları teşvik ediyorlardı (Willermus Tyrensis, 2016, ss. 356-357). Haçlı ordularındaki kadınların savaş sırasında çatışma gerisinde sadece hasta bakıcı veya savaşçıların cesaretlerini artırmak için çabaladıklarını düşünmek onlara haksızlık olurdu. Kaynakların dediği gibi Kudüs önlerindeki kadınlar cinsiyetlerini ve fiziki zayıflıklarını unutarak erkek işlerini yapmaya ve silaha sarılmaya cesaret ediyorlardı (Willermus Tyrensis, 2016, s. 351).

Ordularda kadınları seferin güvenliği için farklı görevlerde kullanmak dönem şartlarında oldukça yaygındı. Öyle ki Moğol ordularında savaş sırasında ateş hattında kadınları mücadele ederken gördüğümüz gibi onların savaş meydanlarında farklı bir amaç uğruna kullanıldıklarını söylemek de mümkündür. Genellikle savaş anında emirleri altında atlı oğlanlar, kızlar ve kadınlar bulunan Noyanlar, düşmanı uzaktan görebilecekleri bir noktada dururlardı. Noyanların yanında onlara hizmet etmek için gördüğümüz kadınlar ve kızlar, bir meydan savaşı yapılmaya karar verilince orduda savaşacakmış gibi saf tutarlardı. Bunun asıl sebebi bazen Moğol ordularının sayıları az olduğunda komutanların etrafında görevli atlı oğlanlar ve kadınlar sayesinde asker sayılarını daha çok gösterebilir ve bu hileyle düşmanı korkutabilirlerdi. Bu durumda ordulara hizmet eden Moğol kadınları Haçlı kadınları kadar fiziki bir görev üstlenmemiş olsalar bile orduya sağladıkları katkı yadsınamaz düzeydedir (Johann de Plano Carpini, ss. 81-82).

I. Haçlı Seferi sırasında ordu saflarında neredeyse her aşamasında gördüğümüz kadınları düzenli birlikler halinde değil de daha çok bireysel mücadeleler içerisinde görmekteyiz. Haçlı ordularında kadınlardan müteşekkil bir askerî birliğe ise ilk defa bu yaşananlardan yaklaşık elli yıl sonra II. Haçlı Seferi'nde rastlamaktayız. 1147 yılında batıda düzenlenen II. Haçlı Seferi'ne katılanların ifadelerine göre Alman Kralı III. Konrad'ın komutasındaki orduda yetmiş bin zırhlı asker bulunuyordu ki yaşlılar, çocuklar, kadınlar ve hafif süvariler buna dâhil değildi (Willermus Tyrensis, 2019, s. 43). Almanlar ve onlara akraba milletlerin iştirak ettiği Haçlı Seferi sırasında ordu saflarında kadınları da görmek mümkündür. Kadınlar bacaklarını açmaktan çekinmeden erkekler gibi ata binebiliyor, erkek elbisesi giyiyor, mızrak ve diğer donanımlarıyla tam bir erkek asker görünümü sergiliyorlardı. Cengâver bakışlı savaşçı kadınların görünüşleri Amazonlardan daha erkeksiydi. Bunların arasında en dikkat çekenini ise giydiği elbisenin kenarlarındaki altın işlemeler yüzünden kendisine Khrysopos (Altın Ayak) lakabı takılmış olan ve destansı kadın savaşçı Penthesilea'ya benzetilen bu kadın askerdi (Niketas Khoniates, 1995, s. 40; Usta, 2011, s. 304).

II. Haçlı Seferi sırasında ordular arasında kadınlardan oluşan birlikleri görmeye başlasak da bu uygulamanın örneklerine ilerleyen dönemlerde düzenlenen seferler sırasında rastlamak mümkündür. Bununla birlikte ilk günden itibaren Moğol ordularında seferlere iştirak eden kadınların olduğunu bildiğimiz gibi bu kadınların sadece ordu içerisinde geri hizmette bulunduklarını söylemek doğru değildir. Çünkü Moğol kadınları vahşi birer savaşçıydılar (Ricoldus de Monte Crucis, 2018, ss. 47-48). Moğollarda genç kızlar ve tüm kadınlar erkekler kadar iyi ata binerler, sadak veya yay taşırlardı. Bu kadınlar çeviklikte erkeklerden geri kalmıyorlardı. Uzun süre at sırtında kalan Moğol erkek ve kadınları bu hususta bir hayli maharetliydi (Simon de Saint Quentin, 2006, s. 30). Çalışmaya üç-dört yaşında başlayan Moğollar iyi birer okçu oluyorlardı. Hem kadınları hem de erkekleri iyi ok kullanır hatta bazı kadınlar özellikle de genç kızlar erkekler kadar çok iyi ok atarlar; yürükken ve koşarken olduğu gibi at üstünde dahi iyi atış yaparlardı (Bridia, 1965, s. 94; Mandeville, 2012, s. 164). Kadınların neredeyse hepsi erkekler gibi uyluk zırhı kullanırlardı. Üzengileri kısa olup atlarına çok önem verirlerdi. Kadınların süslü gümüşlü, yaldızlı gemleri vardır. Kıyafetlere, eyerlere ve atın dizginlerine gelince, kadınların kullandıkları en güzelleridir (Serruys, 1945, s. 153). Kadınların şanı ve süsü olarak göğüs zırhlarında büyük ses çıkaran ziller asılıdır (Simon de Saint Quentin, 2006, ss. 29). Ata binen bütün kadınlar erkeklerin yaptığı gibi pantolon giyerlerdi (Johann de Plano Carpini, s. 49-50; Mandeville, 2012, s. 164). Kadınlar küçük ayakkabılar giymez, genellikle erkeklerin giydiklerine benzer çizmeleri tercih ederlerdi. Bu çizmelerin tabanları çok ince olduğundan ata binmek açısından oldukça rahattırlar (Serruys, 1945, s. 153). Kadınlar genellikle büyük ve şişman atlara binerlerdi ve çeşitli renklerde boyanmış, atın her iki yanından sarkan, yaldızla iyice işlenmiş kayıştan süsleri vardı (Simon de Saint Quentin, 2006, s. 29).

Okçuluk ve binicilikte bu denli ustalaşan Moğol kadınlarının savaşta uzak kaldığını düşünmek imkansızdır. Ok ve yayları kuşanıp akınlara çıktıkları, yağma için şehirlere girdikleri ve avlara katıldıkları bilinen Moğol kadınları sefer sırasında ordu saflarında at sırtında silah kullanabilen iyi birer okçu ve savaşçıydılar (Ricoldus de Monte Crucis, 2018, s. 48; Özcan, 2020, s. 85). Kadınlar savaş sırasında kimseye acımaz, saldırırken kendilerini kimseden sakınmazdı (Matthaei Parisiensis, 1877, C. IV, s. 388, C. VI, s. 84; Matthew Paris, 1853, C. II, s. 30; Özcan, 2012, s. 436).

Moğol siyasi ve sosyal yapısı gereği soylu kişilere dayalı evlilikler itibar görmekteydi (Küçük yıldız, 2024, s. 198). Bu durum Moğol soylu kadınların da ordu saflarında aktif rol almasına zemin hazırlamış ve onları savaş meydanlarında görmeği mümkün kılmıştır. Bu dönemde Altın Orda da önemli bir devlet adamı olan Nogay'ın kızı Tuğulca'nın eşi Müncek oğlu Taz'ın yanında kendi kardeşi Çaka'ya karşı savaştığını biliyoruz (Tiesenhausen, 1941, s. 218-219-280). Yine aynı dönem bu sefer farklı bir coğrafyada meşhur bir savaşçı Moğol kızı karşımıza çıkmaktadır o da Kaydu'nun kızı Kutulun Çaghan'dır. Kaydu, kızı Kutulun'u yanında birçok savaşa götürmüş, tüm çarpışmalarda ondan yürekli bulunmamıştır (Reşideddin Fazlullah, 1998, C. II, s. 309; Polo, 2015, s. 198; Weatherford, 2016, s. 122).

II. Haçlı Seferi sırasında Alman ordu saflarında savaşmak üzere göreve hazır kadın savaşçıların yanında geri hizmette vazifeli kadınların da olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Fransa Kralı'nın ordusunda yetmiş bin asker vardı. Bu sayı elde edilirken ikinci saftaki insanlar hesaba katılmamıştı ki bunlar muhtemelen yaşlılar, çocuklar ve kadınlardı. II. Haçlı Seferi'nde Fransız ordu saflarına katılan belki de en ünlü kadın sima Kral VII. Louis'in eşi Kraliçe Eleanor idi (Willermus Tyrensis, 2019, ss. 43, 50). Gerek Haçlı gerekse Moğol birliklerinde varlığından haberdar olduğunuz soylu zümre kadınlardır. Buna dair ilk örnek I. Haçlı Seferi'ne iştirak eden Lorian dükü Baudouin'in Godevere/ Gertrud adındaki İngiliz eşidir (Albert of Aachen, 2007, ss. 181-183; Willermus Tyrensis, 2016, s. 138).⁵ Yine ilerleyen dönemlerde İngiltere Kralı I. Richard'ın eşi Kraliçe Berengari ve Fransa Kral IX. Louis'in eşi Kraliçe Margaret gibi üst düzey soylu kadınları Haçlı ordularında görmek

⁵ Baudouin'in bir süre önce Macar Kralı'na rehine olarak gittiği sırada yanında götürdüğü ve sonradan özgürlüğü birlikte elde ettiği soylu eşini İngiliz anavatanından getirmişti. Bu kadın Maraş'ın bu bölgesinde uzun süren şiddetli bir hastalığa yakalandı ve hastalığı her geçen gün daha da kötüleşiyordu. Baudouin'in kardeşi Dük Godefroi'a emanet edilen bu kadın son nefesini şehir surlarının önünde kurulan Haçlı karargahında verdi. Baudouin'in karısı İngiltereli Godevere/ Gertrud adında, soylu, ahlak ve yaşam tarzı bakımından övgüye layık bir kadındı ve Hristiyan ayinleriyle Maraş çevresinde gömüldü.

ziyadesiyle mümkündür. Burada Haçlı kontluklarında yönetimde bulunmuş önemli Kraliçelerin isimleri zikredilmemiştir.

Haçlı ordularında gördüğümüz benzer uygulama Moğol ordularında da mevcuttu. Başta Cengiz Han olmak üzere neredeyse tüm Moğol yöneticiler seferlere katılırken muhakkak eşlerinden birini veya birkaçını yanına alarak yola çıkardı. Çünkü kadınların sefer sırasında orduya eşlik etmesi Cengiz Han tarafından yasaya eklenen maddelerle zorunlu hale getirilmişti. Han'ın bizzat çıktığı seferlere eşlerini de götürerek bu yasaya uyduğunu söylemek mümkündür. Han, 1219 yılında Harezmşah seferine çıkarken hatunlarından Kulan Hatun'u yanına almış Ayrıca Tangutlar üzerine çıktığı seferde hatunlarından Yesüy Hatun'u yanında götürmüş ve 1227 yılında Han'ın ölümünün ardından bu seferde Tangut halkından alınan ganimetlerin çoğu Yesüy Hatun'a verilmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2010, ss. 181, 187, 190; Moğolların Gizli Tarihçesi, 2018, ss. 207-211-213; Altan Topçı, 2008, s. 53; Michell, Forbes, 1914, s. 96).

Gerçekte doğuda sergilemiş oldukları cesaretlerini hiç çekinmeden batıda giriştikleri mücadelelerde de gösteren Moğol kadınları, erkekleri gibi silahlarla kendilerini çarpışmaya hazırlar ve onlar gibi şiddetle savaşın içerisine atılırlardı. Kadın savaşçılar özellikle kadın esirlere karşı acımasızdılar. Öyle ki kadın savaşçıların kıskanmasına neden olabilecek veya herhangi şekilde kendileri için tehdit oluşturabilecek kadar çekici veya güzel bir esir kadın görürseler hemen kılıçlarını çekip onu öldürürlerdi. Ya da hizmetçi olarak çalışmaya uygun olduğuna kanaat getirirlerse kadın savaşçılar hemen esirin burnunu keser yaralı yüzleriyle köle olarak kullanırlardı. Esir kadınlara cinsiyetinden dolayı saygı duyulmazdı, kadınlara acıma, çocuklara ve yaşlılara merhamet yoktu (Thomae Archidiaconi Spalatensis, 2006, s. 273). Sadece sıradan bir Moğol kadını değil ayrıca Moğol soylu kadınları da acımasızlıkta adeta yarış içerisindeydiler (Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 1999, ss. 179-180).

Moğol kadınlarının esirlere karşı sergilemiş oldukları acımasızlığına denk bir vahşeti III. Haçlı Seferi sırasında görmek mümkündür. Öyle ki Akka önlerinde denizde Haçlılarla Müslüman gemiciler arasında yaşanan savaşta Müslümanlar mürettebatıyla birlikte bir kadirga kaybetti. Galip gelenler, Müslüman kadirgasını kendileriyle birlikte karaya sürüklediler ve onları karşılamaya koşan kadın-erkek her iki cinsiyetten insanlar tarafından yağmalanmak üzere kıyıda bıraktılar. Haçlı kadınları Müslümanları saçlarından tuttular, onlara onursuzca davrandılar, aşağılayıcı bir şekilde boğazlarını yavaşça keserek onlara daha büyük acılar çektirdiler ve sonunda kafalarını kopardılar. Kadınların fiziksel zayıflığı, ölüm acısını uzattı. Çünkü kadınlar kılıç yerine bıçakla Müslümanların başlarını kesiyorlardı (Nicholson, 1997, ss. 86-89; Hubert, 1941, s. 152).

Yüzyılın sonlarına doğru düzenlenen III. Haçlı Seferi sırasında özellikle de deniz aşırı gemi yolculuklarıyla kadın savaşçıların Akka limanlarına geldiğini biliyoruz. Öyle ki 4 Ekim 1189 tarihinde Akka önlerindeki büyük savaşta öldürülen Haçlıların sayısı denizdekiler hariç yaklaşık on bin kişiydi. Bu sırada esirler arasında üç tane de kadın vardı ve bunlar at üzerinde savaşıyorlardı. Zira savaşırken hiçbir şekilde kadın oldukları anlaşılmayan bu askerlerin esir alınıp üzerlerindeki silahlar atılınca kadın oldukları anlaşılmıştı (İbnü'l-Esîr, 2016, C. IX., s. 546; İbn Şeddâd, 2021, s. 152). Buna benzer bir olayın Moğol ordularında yaşandığını görebilmekteyiz. Moğol kadınlarının ordu saflarında savaştıklarına dair en güzel örneği İbnü'l-Esîr vermektedir. Müellife göre Moğollardan bir kadın, erkek kılığına bürünüp bir istila sırasında Meraga'daki bir eve yalnız başına girerek evin halkından çok kimseyi öldürmüş ve ev halkı onu erkek zannetmişlerdir. Nihayet silahını bıraktıktan sonra kadın olduğunu anlayınca esir aldığı erkeklerden biri Moğol kadın savaşçıyı öldürmüştür. Bu olayda müellifin kadın savaşçıyı erkek kılığına bürünmüş olarak tarif etmesi aslında çok doğaldır, çünkü ordular arasında kadınların giydiklerinin erkeklerle aynı olması muhtemeldir (İbnü'l-Esîr, 2016, C. X., ss. 229-230).

Akka önlerinde olanca şiddetiyle devam eden savaşta Haçlı kadınları yalnız cephe gerisindeki karargâhta yer almazlardı. Şehrin surları önünde yaşanan çatışmalarda dahi kadınları ön safta görmek mümkündür. Zaman ilerledikçe kadınların başrollerde olduğu pek çok olay yaşanıyordu. Haçlılar arasında kale duvarlarına saldıran pek çok kişi olmasına rağmen genellikle başarısız oluyordu. Bu arada surların önündeki hendeği doldurmak için birçok kadın da üzerine düşen görevi zevkle

üstlenmişti. Hatta bir haçlı kadını yüklenerek getirdiği toprağı hendeğe boşaltmakla meşgulken surun içinde keskin nişancı bir Türk okçu tarafından vurularak öldürdü. Bu olay dönemin kaynaklarında kendisinde yer bulmuş ve kuşatma sırasında kadınların varlığına işaret etmiştir (Nicholson, 1997, s. 106; Hubert, 1941, ss. 162-163). İmadeddin el-İsfahani de Haçlı ordularında savaşırken ölen veya savaşımaya devam eden kadınlardan sıklıkla bahseder. Müellif ve Kadı Bahaeddin İbn Şeddad'da bu olayı teyit ederek sözlerine “*çatışmada öldürülen bir kadın gördük ve ölümlerini gözyaşları içinde konuştuğunu duyduk*” diye devam ederler (İmâd ad-Dîn al-İsfahânî, 1972, ss. 239-240). Yine aynı müellif Haçlı ordularında aktif olarak görev alan bir kadın savaşçının olduğunu, tahta bir yayla ok attığını ve hâlâ Müslümanları vurup kan döktüğünü, okçu kadın öldürülüp cehennem ateşine atılınca kadar savaşımdan vazgeçmediğini ifade etmektedir (İmâd ad-Dîn al-İsfahânî, 1972, s. 312). Bu tarz anlatımlar ve Moğol kadınlarının okçuluk becerileriyle alakalı gerekli bilgileri yukarıda vermiştik.

Akka'nın alınmasının ardından Kral I. Richard ordunun Akka'dan çıkmasını çadırında bekliyordu. Ancak askerler yavaş ve oldukça isteksizdiler. Askerler şehirden azar azar çıkıyorlardı. Çünkü tembelliğe ve rahat yaşamaya çok düşkünlüler. Şehrin onlara sunabileceği zevkler ve konfor oldukça fazlaydı. Mükemmel şarap ve güzel kızlar bunlardan sadece ikisiydi. Çoğu, kadınlara ve şaraba düşkün ahlaksız bir yaşam sürdüler. Yapılan istişarelerden sonra bu çirkin davranışlardan kurtulmak için hiçbir kadının orduyla birlikte şehri terk etmemesi ve özellikle bazı sınıflara mensup kadınların şehirde kalmaları kararlaştırıldı. Orduya eşlik etmeleri yasaklanan kadınların neredeyse hepsi Akka'da kaldılar. Bunlardan istisna etmek yapan güzel kadınlar ile orduya yük olmayacak ve günaha sebebiyet vermeyecek yaya çamaşırcı kadınlardı ki bu kadınlar kirli çamaşırları yıkayan ve Hristiyan hacıların başlarını yıkayan kadınlar idi- bu kadınlar bit-pire toplamakta maymunlar kadar becerikliydiler (Nicholson, 1997, s. 235; Hubert, 1941, s. 233).

Aslında Cengiz Yasası'nda geçen; “*Birliklere refakat eden kadınlar, erkekler savaşta iken onların işini ve vazifelerini üzerlerine almak mecburiyetindedirler.*” ifadesi Moğol kadınlarının ordu içerisindeki vazifelerinin yasa çerçevesinde belirlendiğini gösterir (Alinge, 1967, s. 144; Bademci, 2012 ss. 130-133). Sefer sırasında orduya dâhil olan kadınlar kılık, kıyafet ve malzeme işlerinden sorumluydular. Temizlik konusunda en az Haçlı kadınları kadar maharetli olan Moğol kadınları yalnız evlerini değil, eşlerini de korumayı hep arzulamışlar hatta eşlerinin temizliğinden de mesul olmuşlardır. Bunun aşırı örneklerinden birini veren Carpini'nin anlattığına göre Moğol kadınları eşlerinin başlarından ya da vücutlarından çıkardıkları bitleri yiyip, “*Keşke böyle yapabilsen, beyime yapışan düşmanlarına da.*” diyorlarmış. Carpini, Moğolların bit yediğine bizzat şahit olduğunu iddia eder. Hatta niye bunu yaptıklarını sorduğunda ise, “*Niye yemeyelim, bu da et değil mi? Bu bitler de benim oğlumun etini yemiş, kanını içmiştir.*” diye cevap verdiklerini söyler (Johann de Plano Carpini, s. 48; Simon de Saint Quentin, 2006, s. 21). Bu uç örnek abartılı görünse de temizlik konusundaki titizlik her iki toplumda da dikkat çekicidir. Bu tutum temizlik kavramının evrensel bir mevzu olduğu ve coğrafya fark etmeksizin kadınların bu tutumu sergilemekten hiçbir zaman taviz vermediklerinin birer örneğidir.

Haçlılar ile Moğollar arasında kadınlara dair birçok benzerlik veya farklılar tespit edilmiş olsa da belki de en dikkat çeken benzerlik yapılan mücadele veya yağmalar sonrası elde edilen ganimetlerin paylaşılmasıdır. Haçlılar arasında özellikle yapılan yağmalar sonrası yağmalanan eşyalar arasında sadece gümüş ve gümüş taslar dağıtılmaya karar verilirken bunlar şövalyelere, süvari askerlere, ordunun küçük rütbelilerine, kadınlara, çocuklara, kısacası herkese paylaşılır. İşte bu dağıtım sırasında kadınları kendilerine düşen payları alırken görebiliyoruz (Clari, 1994, s. 49; Çalışır, 2022, s. 93).⁶ Haçlıların aldıkları ganimetleri kendi aralarında pay ederken kadın ve çocukları da bu işin içerisine dahil etmeleri zamanla gelenek haline dönüşmüştü. Zira V. Haçlı Seferi sırasında buna benzer bir olayla karşılaşırız. Haçlı orduları Dimyat'ı aldıktan sonra ele geçirilen ganimetleri ve bulunan her türlü teçhizatı Hristiyanlık için saklamıştı. İncilerin ve taşınması kolay diğer şeylerin yanı sıra altın ve gümüş, sadece din adamları ve şövalyeler arasında değil, aynı zamanda hizmetçiler, kadınlar ve çocuklar arasında da orantılı olarak paylaştırılmıştı (Peters, 1991, s. 99).

⁶ Bu ganimet dağıtımında her bir şövalyeye 20, her bir ruhbana ve atlı askere 10, her bir piyadeye 5 mark verildi.

Ganimetlerin dağıtımı konusunda da iki toplum arasında benzer uygulamalar göze çarpar. Moğollara gelecek olursak savaş sonrası elde edilen ganimetlerden kadınlara pay verme geleneği bizzat Cengiz Han döneminde uygulanmaya başlanmış ve zamanla bu usul bütün Moğol devletlerinde yürürlüğe konulmuştur. Öyle ki Cengiz Han'ın Tangutlar üzerine çıktığı seferde hatunlarından Yesü Hatun'u yanında götürmüş ve 1227 yılında Han'ın ölümünün ardından bu seferde Tangut halkından alınan ganimetlerin çoğu Yesü Hatun'a verilmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2010, ss. 187, 190; Moğolların Gizli Tarihçesi, 2018, ss. 211, 213; Altan Topçi, 2008, s. 53; Michell, Forbes, 1914, s. 96). Moğol orduların düşman bir ülkeden ganimet aldıklarında veya getirdiklerinde hatunlara bundan bir pay vermesi zamanla devlette uygulanan bir temayüle dönüşmüştür (Allsen, 1989, ss. 110-111).

Sonuç

Haçlı ve Moğol seferleri sırasında farklı konumlarda karşımıza çıkan kadınların yalnızca ordugâhta geri hizmetlerde görev almadıkları, kimi zaman iâşe ve sağlık hizmetlerini düzenleyen yardımcılar, kimi zaman ise mızrak ve yay taşıyan savaşçılar olduklarını görmekteyiz. Benzer biçimde üzerlerine düşen vazifeleri hakkıyla yerine getiren kadınlar işlevsel ağırlıklarını lojistikten moral desteğine, hatta savaşın bizzat içine kadar geniş bir yelpazede sergilemişlerdir. Bu bağlamda kadınların askerî teşebbüslerdeki varlıklarının tekdüze bir kalıba sığdırılamayacak derecede mühim olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca geri destek hizmetleri gibi tali görevler üstlenmeyen bu kadınlar savaşın her safhasında yer almaktaydılar. Orta Çağ dünyasının çeşitli kültürlerinde var olup genel hatlarıyla benzerlik gösteren bu durum bilhassa Batı dünyasının ve bozkırlı kavimlerin toplum yapısını anlamamız açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Orta Çağ'da toplumsal cinsiyet rollerinin tek boyutlu olmadığını açıkça ispat eden bu tarz malumatlar savaş tarihinin “erkek merkezli” anlatısının yeniden gözden geçirilmesi ve kadınların deneyimlerinin disiplinli bir biçimde incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Kaynakların kadınlara dair aktardıkları, dönemin toplumsal cinsiyet algısını anlamamız açısından önemli olduğu gibi bu durum, tarih yazımında kadınların genellikle görünmez kılındığı bir bağlamda, onların rollerinin çok daha kapsamlı biçimde incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu ve benzeri çalışmaların kadınların tarih yazımındaki görünürlüğünü arttırması ve geçmişin daha sağlıklı yorumlanmasına katkı sunacağını umut etmekteyiz.

Kaynaklar

- Abû'l-Farac, G. (Bar Hebraeus). (1999). *Abû'l-Farac tarihi* (Vol. II, E. A. W. Budge, Çev. [Syriac–English]; Ö. R. Doğrul, Çev. [Turkish]). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (1999). *Tarih-i Cihan Güşâ*, (M. Öztürk, Çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Albert of Aachen. (2007). *Historia Ierosolimitana: History of the journey to Jerusalem* (S. B. Edgington, Ed. & Çev.). Clarendon Press.
- Alinge, C. (1967). *Moğol kanunları* (C. Üçok, Çev.). Sevinç Matbaası.
- Allsen, T. T. (1989). Mongolian princes and their merchant partners, 1200–1260. *Asia Major*, 2(2), 83–126.
- Altan Topçi. (2008). *Moğol tarihi* (T. Gülensoy, Çev.)
- Altan, E. (2018). *Antakya Haçlı Prinkepsliği tarihi: Kuruluş devri, 1098–1112*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anonim Haçlı tarihi (E. Ayan, Çev.). (2013). Selenge Yayınları.
- Bademci, A. (2012). *Cengiz ve yasası, Timur ve tüzakâtı*. Ötüken Yayınları.
- Bridia, C. de. (1965). *The Vinland map and the Tartar relation* (R. A. Skelton, T. E. Marston, & G. D. Painter, Çev.). Yale University Press.
- Broadbridge, A. F. (2018). *Women and the making of the Mongol Empire*. Cambridge University Press.
- Clari, R. de. (1994). *İstanbul'un zaptı (1204)* (B. Akyavaş, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Çalışır, A. O. (Ed., Çev., & Not). (2022). *Dördüncü Haçlı Seferi'nin anonim kaynakları: Devastatio Constantinopolitana kroniği, Soissons nakil anlatısı, Gesta episcoporum Halberstadensium'dan seçmeler*. Selenge Yayınları.
- Demir, D. M. (2019). *Salâhaddîn'in gemileri: Salâhaddîn devrinde Akdeniz'de Eyyûbi deniz kuvvetleri*. Babil Kitap.
- el-Ömerî, Ş. b. F. (2014). *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım: Mesâlikü'l-ebâr* (A. Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Fulcherius Carnotensis. (2009). *Kudüs seferi (Kutsal toprakları kurtarmak)* (İ. B. Barlas, Çev.). IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hagenmeyer, H. (Ed.). (1901). *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes quae supersunt aevo aequales ac genvinae: Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088–1100, eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*. Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- Hubert, M. J. (Çev.); La Monte, J. L. (Not.). (1941). *The crusade of Richard Lion-Heart*. Columbia University Press.
- İmâd ad-Dîn al-İsfahânî. (1972). *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin ...* (H. Massé, Çev.). Adrien-Maisonneuve.
- İbn Kalânîsî. (2015). *Şam tarihine zeyl: I. ve II. Haçlı Seferleri dönemi* (O. Öztağ, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İbn Şeddâd. (2021). *Kâtibinin gözünden Sultan Selâhaddîn Eyyûbî* (A. Usta, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (2016). *el-Kâmil fi't-tarih (İslam tarihi)* (A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, & A. Köşe, Çev.). Ocak Yayınları.
- İmâd ed-dîn el-Kâtib el-İsfahânî. (1888). *el-Fethü'l-kussî fi'l-fethi'l-kudsî ...* (Vol. 1, Texte arabe, C. de Landberg, Ed.). E. J. Brill.
- İşteşek, G. (2019). "Haçlı seferlerine katılan kadınlar", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 19(2): 205-224.
- Jacques de Vitry. (2008). *Historie orientale: Historie orientalis* (J. Donnadieu, Ed. & Intro.). Brepols.
- Johann de Plano Carpini. (n.d.). *Moğol tarihi ve seyahatnâme* (E. Ayan, Çev.).
- Joinville, J. de. (2002). *Bir Haçlı'nın hatıraları* (C. Kanat, Çev.). Vadi Yayınları.
- Joranson, E. (1950). The problem of the spurious letter of Emperor Alexius to the court of Flanders. *The American Historical Review*, 55(4), 811–832. <https://doi.org/10.2307/1841162>
- Korykoslu Hayton. (2015). *Doğu ülkeleri tarihinin altın çağı* (A. T. Özcan, Çev.). Selenge Yayınları.
- Küçükyıldız N. (2024). "13 ve 15. yüzyıllar arasında meşruiyet kaynağı olarak güregân ünvanı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 195-208.
- Küçükyıldız N. (2025). Ebû Sa'îd Bahâdır'ın ölümü üzerine bazı mülahazalar", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7 (14), 387-400.
- Levine, R. (Ed. & Çev.). (1997). *The deeds of God through the Franks: A translation of Guibert de Nogent's Gesta Dei per Francos*. The Boydell Press.
- Loud, G. A. (Çev.). (2010). *The crusade of Frederick Barbarossa: The history of the expedition of the Emperor Frederick and related texts*. Ashgate Publishing.
- Mandeville, J. (2012). *The book of marvels and travels* (A. Bale, Çev. & Intro.). Oxford University Press.
- Matthaei Parisiensis. (1877). *Chronica majora* (H. R. Luard, Ed.). Longman.
- Matthew Paris. (1853). *Matthew Paris's English history, from the year 1235 to 1273* (Vols. I–II, J. A. Giles, Çev.). Henry G. Bohn.
- Michell, R., & Forbes, N. (Çev.); Beazley, C. R. (Ed.). (1914). *The chronicle of Novgorod, 1016–1471*. Clarendon Press.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî. (2016). *Tabakât-ı Nâsirî* (M. Uyar, Çev.). Ötüken Yayınları.
- Moğolların gizli tarihçesi* (M. L. Kaya, Çev. & Notes). (2018). Kronik Yayınları.
- Moğolların gizli tarihi* (A. Temir, Çev.). (2010). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müverrih Kiragos. (2009). *Ermeni müverrihlerine göre Moğollar* (G. Solmaz, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Nicholson, H. J. (Çev.). (1997). *Chronicle of the Third Crusade: Itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi*. Ashgate Publishing.
- Niketas Khoniates, (Çev. Fikret Işıltan). (1995), *Historia (Ioannes ve manuel komnenos devirleri)*, Ankara, TTK Yayınları.
- Özcan, A. T. (2012). Chronica Maiora'da Moğol imajı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27(2), 427–458.
- Özcan, A. T. (2020). *Moğollar Avrupa'da, Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Kronik Yayınları.
- Peters, E. (Ed.). (1991). *Christian society and the Crusades, 1198–1229: Sources in translation, including The capture of Damietta by Oliver of Paderborn* (J. J. Gavigan, Çev.). University of Pennsylvania Press.
- Polo, M. (2015). *Marco Polo'nun geziler kitabı* (Ö. Güngören, Çev.). Yol Yayınları.
- Raimundus Aguilers. (2019). *Haçlılar Kudüs'te: Bir papazın gözünden İlk Haçlı Seferi* (S. Genç, Ed.). Yeditepe Yayınları.
- Reşideddin Fazlullah. (1998). *Câmi'ü't-tevârîh* (Vol. II, W. M. Thackston, Çev.). Harvard University.
- Reşidüddîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1983). *Câmi'u't-tevârîh* (Vols. I–II, B. Kerîmî, Ed.). İntişârât-ı İkbâl. (Original work published 1318/718 H.)
- Ricoldus de Monte Crucis. (2018). *Doğu seyahatnamesi: Bir Dominikan keşişin Anadolu ve Ortadoğu yolculuğu 1289–1291* (A. D. Altunbaş, Çev.). Kronik Kitap.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri tarihi* (Vols. I–III, F. Işıltan, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Serruys, H. (1945). Pei-lou Fong-sou, les coutumes des esclaves septentrionaux de Siao Ta-heng. *Monumenta Serica: Journal of Oriental Studies*, 10(1), 117–208. <https://doi.org/10.1080/02549948.1945.11731102>.
- Simon de Saint Quentin. (2006). *Histoire de Tatares: Bir keşiş'in anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245–1248* (E. Özbayoğlu, Çev.).
- Subaşı, Ö. (2021). *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları
- Subaşı, Ö. (2024). *XI.-XIII. Yüzyıl Yakın Doğu Hristiyan Dünyasında Kadın ve Siyaset (Haçlı, Bizans, Ermeni ve Gürcü)*, Kitapevi Yayınları.
- Sweetenham, C. (Çev.). (2005). *Robert the Monk's history of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*. Ashgate.
- Thomae Archidiaconi Spalatensis. (2006). *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / History of the bishops of Salona and Split* (D. Karbić, M. Matijević Sokol, & J. R. Sweeney, Eds.). Central European University Press.
- Tiesenhausen, W. de (Ed.); İzmirli, İ. H. (Çev.). (1941). *Altınordu Devleti tarihine ait metinler*. Maarif Matbaası.
- Tudebodus, P. (2019). *Bir tanığın kaleminden Birinci Haçlı Seferi: Kudüs'e yolculuk* (S. Genç, Çev. & Notes). Kronik Yayınları.
- Usta, A. (2011). Haçlı Seferlerinde kadın. In A. Çetin (Ed.), *Ortaçağ'da kadın* (pp. 297–326). Lotus Yayınları.
- Usta, A. (2017). *Haçlı hikâyeleri*. Yeditepe Yayınları.
- Uyar, M. (Ed.); Danuu, A. (Çev.). (2012). *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk kayıtlar: Meng ta pei lu – Hei ta shi lu*. Ötüken Yayınları.
- Vitry, J. de. (2008). *Historie orientale: Historie orientalis* (J. Donnadieu, Ed. & Intro.). Brepols.
- Weatherford, J. (2016). *Cengiz Han'ın kızları* (M. Bilgen, Çev.). Tarih & Kuram Yayınları.
- Willermus Tyrensis. (2016). *Haçlı kroniği: Başlangıçtan Kudüs'ün zaptına kadar (I–VIII kitaplar)* (E. Ayan, Çev.). Ötüken Yayıncılık.
- Willermus Tyrensis. (2019). *Haçlı kroniği III (1143–1184): Haçlılar Türkler karşısında* (E. Ayan, Çev. & Notes). Kronik Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-08

Rahip Budrin'in Buhara Seyahati*

The Bukhara Expedition of Priest Budrin**

Şadımın GÜVEN

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

sadumanguven98@gmail.com

Bir kuruma bağlı değildir, Ordu, Türkiye

It is not affiliated with an institution, Ordu, Türkiye

Öz | 19. yüzyılın ilk çeyreği, Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki diplomatik ve stratejik hamlelerinin yoğunlaştığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Rusya hem bölgenin ekonomik potansiyelinden yararlanmayı hedeflemiş hem de bölgedeki hanlıklarla doğrudan temas kurarak nüfuz artırmaya çalışmıştır. Bu temasların önemli bir aracı ise diplomatik ilişkileri geliştiren elçilik heyetleri olmuştur. Bu bağlamda, 1820 yılında dönemin Rus çarı I. Aleksandr karşılıklı ticaret anlaşması yapmak için Aleksandr Negri başkanlığındaki bir Rus elçilik heyetini Buhara Hanlığı'na gönderilmesi emrini vermiştir. Heyette tıp, jeoloji, botanik gibi alanında uzman kişilerin yanı sıra karargâh subayları ve bir elçilik sekteri yer almıştır. Heyete eşlik eden din adamı Rahip Budrin, bu yolculuk süresince heyetin çektiği zorlukları ve başından geçen olayları, Buhara Hanlığı topraklarına girdiği andan itibaren elçinin nasıl karşılandığını, Buhara hanı Emir Haydar'ın kişisel özelliklerini, devletin yapısını, halkın yaşam tarzını, sosyal ve ekonomik konuları ele almıştır. Ayrıca Budrin günlüğünde Buhara'daki Rus esirlerin yaşam koşulları ve uğradıkları muamele ile ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Russkie v Buhare v 1820 Godu" başlıklı günlük, sadece diplomatik temasların bir kaydı olmanın ötesinde Buhara'nın toplumsal yapısı, ekonomik düzeni ve siyasi atmosferine dair bilgiler sunması bakımından önemlidir. Bu makalede, Rahip Budrin'in gözlemleri çerçevesinde Buhara Hanlığı'nın 19. yüzyıl başlarındaki genel durumu incelenerek söz konusu kaynağın tarihî değeri tetkik edilecektir.

Anahtar Kelimeler | Buhara Hanlığı, Buhara, Türkistan, Çarlık Rusya, Rahip Budrin

Abstract | The first quarter of the 19th century stands out as a period in which the diplomatic and strategic initiatives of Tsarist Russia in Central Asia were particularly concentrated. Russia aimed not only to benefit from the region's economic potential but also to increase its influence by establishing direct contacts with the local khanates. A key instrument for these contacts was the diplomatic embassies that facilitated relations. In this context, in 1820, Tsar Alexander I of Russia ordered a Russian diplomatic mission, headed by Aleksandr Negri, to be sent to the Khanate of Bukhara to negotiate a bilateral trade agreement. The delegation included experts in medicine, geology, and botany, as well as a staff officer and a chancery secretary. Accompanying the mission, the clergyman Father Budrin recorded the challenges faced by the delegation, the events they experienced, the reception of the ambassador upon entering Bukhara territory, the personal characteristics of Khan Emir Haydar, the state's administrative structure, the lifestyle of the population, and social and economic matters. Moreover, Budrin made observations in his journal regarding the living conditions and treatment of Russian prisoners in Bukhara. Titled Russkie v Buhare v 1820 Godu, this journal is significant not only as a record of diplomatic contacts but also as a source of information on Bukhara's social structure, economic organization, and political atmosphere. In this article, the general condition of the Khanate of Bukhara in the early 19th century will be examined through Priest Budrin's observations, and the historical value of this source will be assessed.

Keywords | Khanate of Bukhara, Bukhara, Turkistan, Tsarist Russia. Priest Budrin

* Bu çalışma, yazarın "Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir..

** This study was produced from the author's master's thesis titled "Bukhara According to the Travel Notes of Priest Budrin (1820)."

Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

AtıfGüven, Ş. (2025). Rahip Budrin'in Buhara Seyahati. *Histosophia*, 2, 40-52.**Citation**Güven, Ş. (2025). The Bukhara Expedition of Priest Budrin. *Histosophia*, 2, 40-52.

Giriş

Çarlık Rusya, ticari potansiyeli yüksek olan Türkistan bölgesindeki hanlıklara ulaşabilmek amacıyla bölgeye bir çok elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyetlerin en çok uğradığı noktası ise Türkistan'ın merkezinde yer alan ve bölgenin en kalabalık şehri olması bakımından Buhara olmuştur. Buhara'yı değerli kılan bir diğer özellik ise İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelere giden ticaret yollarının üzerinde bulunmasıdır (Özkan, 2021, s. 32). Stratejik konumu sayesinde Buhara, Rus tüccarlar için adeta bir cazibe merkezi haline gelmiş ve bu durum Buhara Hanlığı ile Rusya arasında bazı dönemlerde elçilik teatisine zemin hazırlamıştır (Türker, 2020, s. 74). Esasen Türkistan'a gönderilen Rus elçilerinin başlıca amacı, bölgedeki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve Rus tüccarların çıkarlarını korumaktır. Ancak görevleri bununla sınırlı değildi. Elçiler aracılığıyla hanlıkların iç yapısı, askerî gücü ve siyasi ilişkileri hakkında bilgi toplanmış ve bu bilgiler Çarlık yönetimine rapor halinde sunulmuştur (Özkan, 2019, s. 166).

Rusya'dan Buhara'ya elçi gönderme faaliyetleri esasen 16. yüzyıla uzanmakla birlikte bölgeye yönelik ilgi 18. ve 19. yüzyıllarda artmıştır. Çarlık Rusya'sının görünürdeki amacı, Türkistan hanlıklarıyla dostane ilişkiler kurmak, bölgedeki tüccarların serbest dolaşımını sağlamak ve Rus uyruklu esirleri kurtarmaktır. Ancak bu diplomatik faaliyetlerin arkasında yatan esas hedef, bölgenin ekonomik ve stratejik potansiyelini tespit ederek Buhara Hanlığı'nı Rusya'nın nüfuz alanına dâhil etmektir (Özkan, 2020, s. 189). Bu bağlamda Çarlık Rusya bölgeye yalnızca elçiler değil, aynı zamanda bölgenin yapısını ve kaynaklarını ayrıntılı biçimde incelemekle görevlendirilen seyyahlar da göndermiştir (Koç, 2017, ss. 61-62; Özkan, 2019, s. 165). İki devlet arasındaki ilk diplomatik münasebetlerin Moskova adına Buhara'ya gönderilen aslen bir İngiliz olan Anthony Jenkinson ile kurulduğu bilinmektedir (Barthold, 2024, s. 171). Anthony Jenkinson ile başlayan münasebetler İvan Daniloviç Hohlov, Onisim Gribov, Boris ve Semen Pazuhin Kardeşler, Vasiliy Aleksandrov Daudov, Florio Beneveni, Filipp Sergeyeviç Efremov, Mendiya Bekçurin, Timofey Stepanoviç Burnaşev elçilikleri ile devam etmiştir. 1775 yılından 1819 yılına kadar Buhara Hanlığı'ndan Rusya'ya 11 kez elçilik heyeti gönderildiği bilinmektedir (Muhammajonov & Negmatov, 1957, s. 26).

Rahip Budrin'in de içinde yer aldığı Rus elçilik heyetinin 1820'de Buhara'ya gelişinin hemen öncesinde Buhara ile Rusya arasında diplomatik ilişkiler ivme kazanmıştı. Emir Haydar'ın elçisi Azimcan Mumincanov 1815 yılında Petersburg'a gelmişti. Bu ziyaretin amacı Rusya ile Buhara hanlığı arasında bir ticaret antlaşması yapmak için Buhara'ya bir Rus elçisinin gönderilmesini talep etmek idi. Rus Dışişleri Bakanı K.V. Nesselrod, Çar I. Aleksandr'ın ticaret kervanlarının güvenliği, Buhara'daki Rus esirlerin serbest bırakılması ve Buhara'da daimî temsilcilik bulundurulması amacıyla Buhara'ya derhal bir elçi göndereceğini Temmuz 1816'da duyurmuş ise de bu gerçekleşmemişti. Buhara elçisi Mumincanov'un 1819'da Petersburg'a yeniden gelişinde konu tekrar ele alınmış ve bu defa kısa süre içinde Buhara'ya bir Rus heyetinin gönderileceği kararı ilan edilmişti (Halfin, 1974, s. 155). Dönemin Rus çarı Aleksandr Buhara'yla sıcak diplomatik ilişkilerin kurulmasını arzu ettiğinden dolayı sonuçsuz kalan bu meseleyi bir an evvel hayata geçirmek istiyordu. Bu nedenle teklifi memnuniyetle kabul etmiş hem iki devlet arasında ticari ilişkileri geliştirmeyi hem de ticaret güvenliğini sağlamayı hedeflemişti. Ayrıca Buhara Hanlığı ve Türkistan hakkında geniş ve güvenilir bilgiler edinme niyetindeydi. Rusya'da yeterince bilinmeyen bu toprakların Ruslar açısından pek çok yönüyle incelenip öğrenilmesi büyük önem taşıyordu. Başta elçi olmak üzere heyete dahil edilen kişilerin çok çeşitli uzmanlık alanlarına ve vasıflarına sahip olması bu hususlara verilen önemin göstergesiydi (Ünal, 2021, s. 566; Özkan, 2020, s. 189).

1820 yılına gelindiğinde Buhara Hanlığı'na elçi gönderimi için Rusya'da hazırlıklar başlamıştı. Buhara'ya gönderilecek Rus elçilik heyetinin başına Aleksandr Fedoroviç Negri atanmıştı. Rum asıllı olan Negri, 1806'da Rusya'ya yerleşerek Dışişleri hizmetine girmiş ve burada deneyim kazanmıştı. Ayrıca Farsçaya ve Türkçeye vakıf olan Negri, Doğu'yu yakından tanıyordu (Maslova, 1955, s. 33). Negri başkanlığında Rusya'dan Buhara'ya gönderilen elçilik heyeti, Buhara başta olmak üzere Kazak stepleri ve Türkistan hakkında Rusya ve Batı dünyasında kapsamlı ve en kıymetli eserler bu heyette yer alan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu kişilerin başında genel karargâh subaylarından İgor Kazimiroviç Meyendorf, tıp, botanik ve jeoloji uzmanı Eduard Aleksandroviç Eversman, doğa

bilimcisi Genrih Pander ve elçilik sekreteri olarak görev alan Pavel Lukyanoviç Yakovlev gelmektedir. Genel karargâh subaylarından Albay İgor Kazimiroviç Meyendorf'a güzergâhların ve bölgenin coğrafi yönden incelenmesi ve bilhassa Kazak steplerinin panoramasının çıkarılması, kaleler kurulmasına müsait mevkilerin belirlenmesi, haritaların hazırlanması görevi kendisine tevdi edilmiştir (Meyendorf, 1975, ss. 6-7). Onun yardımcıları ise genel karargâh subaylarından topograflar V. D. Volhovskiy ve Timofeyev idi (Jukovskiy, 1915, s. 102). Meyendorf'un 1820 yılındaki Buhara seyahatiyle ilgili kaleme aldığı eseri ilk olarak 1826'da Paris'te Fransızca yayımlanmış ve daha sonra başka dillere de çevrilmiştir (Meyendorf, 1826). Eserin Buhara Hanlığı ile ilgili bazı bölümleri daha o yıllarda Rusya'da çeşitli dergilerde tefrika edilmiştir. Bu dergilerden ilki de Severnyy Arhiv'dir (Sever, 2021, s. 40). Ancak söz konusu eser, tam metin halinde Rusça olarak 1975'te yayımlanabilmiştir.

Hazırlanan heyette alanında uzman kişilerin yer alması, Rusların kadim Türk topraklarına nüfuz etme arzusunun ne kadar kararlı olduğunun bir göstergesidir. Nitekim bahsi geçen kişiler, Buhara'ya yaptıkları yolculuk boyunca not tutan önemli şahıslardır; bunlardan biri de Rahip Budrin'dir.

Rahip Budrin'in Günlüğü

1820 yılında Aleksandr Fedoroviç Negri başkanlığında Rusya'dan Buhara'ya gönderilen heyetin içerisinde bulunan Rahip Budrin'in "*Russkie v Buhare v 1820 Godu (1820'de Ruslar Buhara'da)*" adlı tuttuğu günlük, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya ile Buhara arasındaki ilişkileri ortaya koymada değerli bir kaynaktır. Budrin'in bir din adamı olması dışında hayatına dair bilgiler kısıtlıdır. Ancak seyahati sırasında tuttuğu günlük sadece Buhara şehrini değil aynı zamanda Buhara'ya gidiş ve dönüş yolunda gördüğü nehir ve dağ isimlerini, bölgeye ilişkin coğrafi ve çeşitli etnografik bilgileri içermesi bakımından önemlidir (Güven, 2022, s. 21). Rahip Budrin'in günlüğü kendisinden çok sonra yayımlanmıştır ve eser yayımlandığında Budrin hayatta değildir. Ayrıca Budrin'in günlüğünden bazı parçalar Meyendorf'un eserinin Rusça neşrine ilave edilmiştir (Meyendorf, 1975, ss. 160-163).

Günlüğünü dört başlık altında kaleme alan Budrin, ilk olarak Orenburg şehrinden Buhara şehrine seyahat güzergâhı hakkında bilgi vermektedir. Yol üzerinde özellikle nehir ve dağ isimlerinden, bölgenin coğrafi yapısından ve bitki örtüsünden bahsetmiştir. Bu bölüm heyetin Buhara'ya girişi ve elçilerin karşılanması hakkında verilen bilgilerle sona ermiştir. Buhara Hanlığı'na gelen heyetin Buhara hanı Emir Haydar ile yaptığı müzakereler, diplomatik ritüeller ve Rus esirler meselesiyle ilgili verdiği bilgiler günlüğün ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde, heyetin kaldığı üç ay gibi bir sürede Budrin burada bulunan göletler, kervansaraylar, camiler, hamamlar, pazarlar hakkında bilgi verirken bununla beraber şehirde ticaret, yaygın hastalıklar, Buhara halkının dış görünüşü, Buhara hükümdarı, askerî yapı, hukuk sistemi ve kanunların uygulama biçimi gibi Buhara'ya ilişkin konular hakkında da kısa ama kayda değer bilgiler vermektedir. Günlüğün dördüncü bölümünde ise Buhara'dan Orenburg'a dönüş yolu hakkında bilgiler vererek günlüğünü noktalamıştır.

Heyetin Buhara Yolculuğu

Aleksandr Negri ve beraberindeki heyetin Buhara'ya gitmek için kullanabileceği üç güzergâh vardı. Bu yollardan ilki Orenburg'dan başlıyor, büyük Kazak bozkırından ve Kızılıkum Çölü'nden geçerek şehre ulaşıyordu. Bu güzergâh çoğunlukla Buharalı ve Tatar tüccarlar ile birlikte Ruslar tarafından kullanılmaktadır. İkinci yol İran'dan başlıyor, Hazar Denizi ve Karakum Çölünden geçiyordu. Hindistan ile alışveriş yapan tüccarlar tarafından kullanılan üçüncü güzergâh ise güneydoğu Karakum çölü ve Hindukuş Dağlarını aşarak Kabil ve Herat istikametinde ilerlemeyi gerektiriyordu (Özkan, 2022, s. 131). Doğal şartların zorluğuyla bilinen Karakum Çölü aynı zamanda Türkmen aşiretlerin sığınağı olması bakımından 19. yüzyılın sonuna kadar aşılması oldukça güç bir bölge olarak biliniyordu (Karadağ, 2006, s. 110).

Rus elçilik heyeti Buhara'ya varmak için bu güzergâhlardan elbette ilki olan Buharalı ve Tatar tüccarların kullandığı yolu kullanmaya karar verdiler. Orenburg'un askerî valisi General Essen, Buhara'ya gitmesi için görevlendirilen bu konvoyun ağustos ayına kadar Orenburg'da toplanmasını

planladıysa da müfrezenin oluşumu Eylül ortasına kadar uzamıştı. Konvoyun güvenliğinin sağlanmasıyla Rus Kazaklarından müteşekkil 200 Kazak atlı, 200 piyade ve 25 kişilik Başkurtlardan oluşan birlik hazırlanmıştı. Ayrıca elçilik heyetinde yük ve mühimmatı taşıyan toplam 358 deve ve binek hayvanı olarak da 400 at bulunmaktaydı (Meyendorf, 1975, s. 20).

Nihayetinde yolculuk 10 Ekim’de askerî vali G. Essen’in tüm konvoyu Orenburg meydanında toplanması ve denetlemesiyle başlamıştır. Denetlemenin ardından Peterpavl Kilisesi’nde tüm Orenburg halkıyla yapılan kutsal ayin ve dualar eşliğinde heyet Orenburg’dan uğurlandı. Heyet önce Berdyanka Nehri’ne kadar 20 verst¹ ve 251 sajen² yol kat etmiştir. Ardından 11 Ekim’de bir günlük mola verildi. Budrin ilk dinlenme yerinde ailelerinden ve arkadaşlarından ayrılan Rus gezginlerin yüzünde oldukça kasvetli bir görüntünün olduğunu günlüğüne yazmıştır. Zira heyetin üstlendiği bu zorlu görevde başlarına gelebilecek her şey onları korkutmuş ve Budrin bu korkunun sebebinin Rusya tarihinde yaşanan şu iki olaya bağlamıştır: Birincisi Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’nin 1717 yılında Hive’ye yaptığı sefer, ikincisi Poruçik Gaverdovski’ye 1803 yılında yaşadığı felakettir. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’nin seferi hem Türkistan bölgesinin kısmen keşfi hem de Hazar Denizi’nin kıyılarının haritalandırılması bakımından oldukça kıymetlidir. Trajik bir sonla biten sefer Rusların hafızasından hiç silinmediği gibi Rus literatürüne “*Bekoviç Gibi Kaybetmek*” deyimini kazandırmıştır (Özkan, 2018). Bunun yanı sıra 1803 yılında gerçekleştirilen Gaverdovski’nin seferi ise Rus yönetiminin Türkistan’a ilk silahlı kervan gönderme teşebbüsünde bulunmasından dolayı oldukça mühimdir. Bu sefer de başarısızlıkla neticelenmiş ve Gaverdovski kendi canını zor kurtarabilmiştir (Budrin, 1871, s. 2; Jukovski, 1915, ss. 96-97; Meyendorf, 1975, ss. 23-24).

Türkistan tarihi açısından önemli olan bu seferler, Rusya tarihi açısından da kayda değerdir. Yaşanan olaylardan ders çıkarılması gerektiği vurgulanmaktadır. Aleksandr Negri başkanlığındaki heyet de bunun farkındaydı. Budrin, insanların yüzündeki kasvetli görüntüyü bu iki olaya bağlayarak günlüğünde şöyle yazmıştır: “*Tanrı’nın takdirine dair inancımızdan ilham alarak, umutsuzluğa kapılmadan, belirlenen yola kararlılıkla ve soğukkanlılıkla devam etmekteydik.*” (Budrin, 1871, s. 2).

Yolculuğuna devam eden heyet sırasıyla Bitesu, Burt ve Oazun-Burt nehirlerini geçip İlek Nehri’ne ulaşmıştı. Budrin İlek Nehri’nde Kazak Sultanı Arungazi’nin³ aulları ile karşılaştıklarını söyler. Ayrıca Sultan Arungazi’nin maiyetindeki otuz kişiyle beraber sabah saatlerinde Aleksandr Negri’yi ziyarette bulunduğunu ifade eder. Yolculuğun sekizinci gününde gerçekleşen bu görüşme ardından Kazak Sultanı Rusya’ya bağlılığını beyan ederek, ordusuyla beraber heyete Sır Derya’ya kadar eşlik edecekti. Kazak Sultanı Arungazi’nin bu tutumunun ardında Hive hanı ile yaşadığı çekişmeler nedeniyle kendi hâkimiyetini güvence altına almak arzusu yatıyordu. Nitekim Kazak sultanı sözünü tuttu ve Rus elçilik heyetinin Buhara yolculuğu boyunca koruma görevini kendine vazife edindi (Budrin, 1871, ss. 2-3; Meyendorf, 1975, s. 28). İlek Nehri’nden ayrılarak yolculuğuna kaldığı yerden devam eden heyet 30 Ekim’de Magadjar Dağları önlerine geldi. Magadjar Dağları, Orenburg’dan neredeyse 500 verst uzaklıktaydı. Yollar genellikle tepeler, göller ve tuzlu sulardan oluşuyordu. Budrin yol boyunca gördüğü stepler, karşılaştıkları ormanlar, nehirler, dağlar, kuyular gibi yolun tabii özellikleri hakkında notlar tutmaktan geri durmamıştır. Nitekim Ruslar için bu bilgiler sonraki seferler için hayati derecede kıymetliydi (Budrin, 1871, ss. 4-5). Çoğunlukla kumlu arazilerden geçen heyet Ase-Kuduk⁴ yakınlarında “*saksaul*” olarak bilinen bir ağaç türüyle karşılaşmıştı. Budrin bu ağacın farklı boyutlarda olduğunu söyler. Bu ağacın en önemli özelliği uzun

¹ 1 verst, 1.067 kilometre uzunluğunda eski bir Rus ölçü birimi.

² 1 sajen, 2,13 metre uzunluğunda eski bir Rus ölçü birimi.

³ 19. yüzyılda Küçük Orda Kazakları arasında siyasi bir karmaşa hâkimdi. Bu dönemde, Ebulhayr ailesine muhalif Batır Sultan soyundan gelen Arungazi öne çıktı. Dedesi Kaip Sultan ve babası Ebulgazi bölgedeki önemli hanlardandı. 1815’te Şekti boyu tarafından han ilan edilen Arungazi, saldırı ve yağma faaliyetlerini durdurarak boylar arasında birlik sağlamaya çalıştı. Muhaliflere sert tedbirler uyguladı, şer’i mahkemeleri işler hâle getirdi ve vergi sistemini düzenledi. Hive ve Buhara ile ilişkiler kurdu, Şirgazi Han’ın güçsüzlüğünden faydalanarak bölgesinde nüfuz kazandı. 1817’de birçok uruğun desteğiyle han seçildi ve Rusya’dan tanınma talep etti ancak bu kabul edilmedi. 1821’de Petersburg’a çağrıldı, fakat 1823 yılında tutuklanarak Kaluğa Kalesi’ne gönderildi ve 1833’te ölümüne dek orada yaşadı. Bkz. Yorulmaz, 2013, ss. 275-277; Ünal, 2010, s. 75.

⁴ “Kuduk” derin kuyu manasına gelmektedir. Bkz. Togan, 1981, s. 16.

süre yanıyor olmasıdır. Ayrıca kökü toprağın çok derininde olmadığı için bir insan en kalın saksaulu bile kökünden rahatça kırabilirdi. Bu ağaç hem Kazak bozkırlarında hem de Buhara'da oldukça fazlaydı (Budrin, 1871, s. 7). Büyük ve Küçük Barsuk çöllerinden geçen heyet Sır Derya'ya yaklaşıyordu. Kumlu arazileri geçtikten sonra Sarıbulak pınarına geldiler ve burada dinlendiler. Pınarın suyu oldukça iyi ve kumu killi idi. Buradan Termenbes Dağı'nın önlerine geldiler. Bu dağın eteklerinde saksaul bolca yetişiyordu. Tarihler 12 Kasım'ı gösterdiğinde heyet Karakum Çölü'ne ulaşmıştı. Oldukça büyük bir alanı kapsayan bu çölde suyun olmaması yolculuğu zorlaştırıyordu. Kumlu arazilerden geçen heyet yoluna devam ediyor ve donmuş yüzeyi ile hoş bir manzara sunan Aral Denizi'ne ulaşıyorlardı. Aral Denizi kuzeyde ve batıda yüksek bir dağ ile çevriliydi. Yolculuk boyunca pek çok göl, nehir ve dağ geçilmiş ve nihayetinde 19 Kasım'da Sır Derya önlerine gelinmişti. Budrin Sır Derya yakınlarında kilden dörtgen şekilde yapılmış Kazak mezarlıkları gördüğünü söyler. Ayrıca bölgenin doğu yönünde uzanan hendeklerin olduğunu belirtir. Orenburg-Sır Derya arası kat edilen mesafe 878 verst idi. Sır Derya Hokand, Hocend, Taşkent ve Buhara idaresindeki pek çok bölgeden geçiyor, birçok ırmağı içine katarak Kazak steplerine uzanıyor ve sonunda Aral Denizi'ne dökülüyordu. Bölgede balık çeşitleri ve saksaul oldukça fazlaydı. Heyet Sır Derya üzerinden, nehrin üstünü kaplayan buzları, düz ve killi yollardan geçerek yola devam etti. Dört gün süren yolculuğun ardından Kuvan Derya'ya ulaştılar. Bu nehir Sır Derya'ya göre daha küçük bir nehirdi. Budrin Sır ve Kuvan nehirlerinin heyetin burada bulunduğu tarihten önce donduğunu söyler. Bir din adamı olan Budrin bu durumu Tanrı'nın takdiri olarak yorumlar. Zira Sır ve Kuvan nehirleri heyet gelmeden önce yükselmişti. Bu durumdayken heyet gelmiş olsaydı sadece iki adet bulunan tekneleri, erzakları, at arabaları ve özellikle soğuk dönemlerde yüzemeyen develeri geçirmek oldukça zor olacaktı. Nitekim Troitsk'den gelen bir Buhara kervanının Sır Derya'nın donmasını iki hafta beklediğini günlüğüne yazmıştır (Budrin, 1871, s. 10; Meyendorf, 1975, ss. 38-39).

Bir gün molanın ardından yola kaldığı yerden devam eden heyet Kuvan Derya'nın yukarisından 16 verst ve 249 sajen yol kat etmişti. Büyük ormanların bulunduğu ve saksauların arasında yolun sol tarafından artık kimsenin uğramadığı Karakalpak harabelerini gördüler. Budrin bahsi geçen bu bölgede çok sayıda kaplumbağa kafatasına rastladığını yazmıştır. Heyet eskiden büyük bir nehir olan Yan Derya da bir gün mola verdi. Burası uzun süredir sazlıklarla kaplanmış ve yer yer çukurların içerisinde çamurlu suyun bulunduğu bir vadiye dönüşmüştü. Budrin bu bölgede Hivelilerin sık sık kervanlara saldırıp yağmaladıklarını yazmıştır. Yan Derya'dan sonra Kızılkum çölüne girilecek ve bu yol hem elverişsiz olacak hem de su bulmak gitgide zorlaşacaktı. Bu sebeple heyet hayvanlar ve insanlar için 5 günlük su tedariki yaparak yola devam etmiştir (Budrin, 1871, ss. 10-11).

7 Aralık sabahı elçilik heyeti Boka kuyularına vardı. Kuzeyde ve batıda kayalık sarp dağlarla çevrili olan Boka kuyularının suyu oldukça iyi idi. Budrin Boka kuyularını çevreleyen dağların "ertau" yani cesur veya yağmacı olarak adlandırıldığını ve Hivelilerin Buharalı ve Kazaklardan oluşan kervanları yağmaladıkları için kuyuya bu ismin verildiğini düşünmüştür (Budrin, 1871, s. 2; Meyendorf, 1975, s. 48). Boka kuyularını geçen heyet Yuskuduk'a ulaştı. Genel olarak bu güzergâh üzerinden geçen kervanlar bahsi geçen kuyulardan su tedariki sağlayarak istifade ederlerdi. Buralar Orenburg'dan Buhara'ya giden yol boyunca en tehlikeli yerlerdi. Kızılkum'a ulaşan heyet artık oldukça zorlanıyordu. Bu bölgenin hem çorak oluşu hem de bölgede suyun bulunmaması heyet için oldukça meşakkatliydi. Buralarda sıcak yaz aylarında yolda yorgun düşerek telef olan sayısız deve, at ve koyun kemiklerine rastlamışlardı. Budrin bu kumları geçtiğinde heyetteki 52 Başkurt atından sadece 26'sının kaldığını ve kalanlarla Buhara'ya zor ulaştıklarını ifade eder. Heyetin bu bölgelerden geçişi sonbahara denk gelmesine rağmen susuzluk ve yorgunluk heyet içerisinde belirgin bir şekilde hissediliyordu. Budrin bahsedilen bölgeden geçerken yaşadıkları bu sıkıntılardan dolayı "Bu kumlarda birileri kuyular açmış olsaydı insanlığa olağanüstü hizmet etmiş olacaktı." ifadelerinde bulunarak çekilen sıkıntıları dile getirmiştir. Ayrıca Budrin'in duyduklarına göre eskiden buralarda kuyular varmış fakat yağmacı Hiveliler kervanlara saldırdıkları için bazı elverişli olan kuyularda kapanmıştır (Budrin, 1871, ss. 12-13). Yuskuduk'u geride bırakan heyet Kapkataş Dağları önlerine geldi. Ardından Batkakum kumlarından yola devam ettiler. Bu kumlardan sonra tekrar dağlık bir bölgeye geçip Karagata pınarının yakınlarında mola verdiler. Söz konusu pınarın suyu ılık ve kükürtlüydü. Çevresinde ise çok sayıda dut ağacı yetişmekteydi. Pınarın doğusunda kilden yapılmış

harabeler ve sürülmüş eski tarlaların izleri vardı. Budrin bu harabelerde eskiden Buhara manastırları olduğunu ve orada keşişlerin yaşadığını nakleder. Ayrıca burada tüm Buharalıların saygı duyduğu bir evliyanın üzerine çaputların bağlandığı birkaç mezarın olduğunu gözlemlemiştir (Budrin, 1871, s. 14).

Karagata pınarından ilerleyen heyet nihayetinde Agatma önlerine geldi. Burada sabah saat 11 civarında elçilik heyetini 40 kadar Buharalı karşıladı ve kadim Türk topraklarına selamete ulaşmalarından dolayı tebriklerini sundu. Ardından heyete Buhara bölgesinde yetişen kuru üzüm, nar, kavun; atlara ise buğday ve saman tedarik ettiler. Heyet Agatma pınarı kenarında bir gün geceledi. Söz konusu pınarın suyu tuzluydu. Buradan yarım günlük mesafede tuğladan yapılmış ve Rusya'dan getirilen malların vergilerinin toplandığı bir gümrük bulunmaktaydı. Heyet Kızılıkum'u geçtikten yaklaşık 7 gün sonra ilk Buhara yerleşim yeri olan Kagatan köyünde bir süre dinlendi. Köyün yakınlarında 150 Buharalı asker heyeti karşıladı. Kalabalığın içinden geçen heyet yürümekte epeyce zorlandı. Negri ve heyeti, Rusya'dan gelen kervanlardan vergi toplamak için Buhara Hanı Emir Haydar'ın koşbegi'ne⁵ ziyarette bulundu. Ertesi gün, 16 Aralık'ta bir günlük molanın ardından yola devam edildi. Bundan sonraki süreçte heyet hiç duraksamadan birçok köy ve kasabadan geçti. Oldukça küçük bir nehir olan Vapkan Nehri'nin üzerinden Vapkent şehrine ulaşılar. Buralarda dar geçitler ve sayısız hendekler vardı. Vapkent'ten 5 verst mesafede yer alan Zerefşan Nehri'nin üzerindeki taş köprüden geçtiler. Yakovlev bu taş köprü'nün mimarının ismiyle anılan "*Mihter Kassim*" olduğunu ifade etmiştir (Nazarov, 1823, s. 34). Budrin'in aktardığına göre Zerefşan Nehri 20 sajen genişliğinde olup suyu temizdir. Üzerinden çekilen hendekler sayesinde tüm Buhara'nın bu nehirden beslendiğini ifade etmiştir (Budrin, 1871, s. 15). Burada büyük bir kalabalık heyetin çevresini kuşatmıştı. Bando eşliğinde sıra halinde ilerleyen Rus heyeti Buhara'ya iki verst mesafede ve vezire ait olan Bazarçi köyüne geldi. Burada kamp kuran heyeti azathan⁶ karşıladı ve hoş geldin konuşması yaptı. Tarihler 20 Aralık gününü gösterdiğinde Aleksandr Negri başkanlığındaki heyet Buhara kentinde halka açık bir törenle şehre giriş yapmıştır. 10 Ekim'de Orenburg'dan yola çıkan Aleksandr Negri başkanlığındaki heyetin yolculuğu 69 gün sürmüş ve toplam 1525 verst yol kat edilmiştir (Budrin, 1871, ss. 15-16).

Heyetin Buhara'ya Ulaşması ve Budrin'in Gözlemleri

Buhara'ya yakın Bazarçi köyüne kamp kuran heyete 19 Aralık saat 10 civarında dönemin Buhara Hanı Emir Haydar tarafından bir memur gönderildi. Diplomatik kurallar gereği Elçi önce sağlık temennisinde bulundu⁷ ve Koşbegi Hâkim Bey ile aralarında elçiliğin kabulü hakkında müzakereler yapıldı. Aleksandr Negri Rusya'nın şanı ve şerefine atıflarda bulunarak Rus hükümdarı tarafından gönderilen mektubun hana takdim edilmesinin ardından kendisinin oturmasına ve konuşmasına izin verilmesini istedi. Nitekim Buhara hanı bu duruma itiraz etmedi. Böylece heyet 20 Aralık sabahı saat 10 civarında Buhara'ya önlerinde piyade ve süvari birlikleriyle beraber giriş yaptılar. Arkalarında ise Rusya'dan Buhara hanına getirilen hediyeleri taşıyan 8 kişi⁸ bulunmaktaydı. Bunlar iki samur kürkü, birkaç kılıç, vazolar, çay bardakları, nargile, ayna gibi değerli hediyelerdir (Budrin, 1871, ss. 16-17).

Büyük bir kalabalıkla şehre giren heyet Buhara'nın dar sokakları nedeniyle hanın sarayına ulaşmakta güçlük çekmiştir. Buhara'ya gelen neredeyse çoğu seyyah, gezgin ve diplomat Buhara'nın oldukça dar sokaklara sahip olduğunu notlarına kaydetmiştir (Burnes, 1834, s. 277; Halfin, 1983, s. 57; Olufsen, 1911, s. 305). Sonunda hanın sarayına gelindiğinde Negri, maiyetindekiler ve 30 piyade

⁵ Ordugahın emiri veya komutanı anlamına gelen makamdır. Mangıtlar dönemine ait kaynaklara göre bu makam, ülkede emirden sonra gelen en yüksek makam olarak görülmektedir. Bkz. Ükten, 2018, 155.

⁶ Yakovlev'in notlarında "Dabaşı Azathan" olarak geçmektedir. Dabaşı/Deh-başı, Buhara ordusunda onbaşı rütbesidir. Bkz. Nazarov, 1823, s. 35.

⁷ Türkistan'ın içlerine gönderilen her elçiye "nakaz" adı verilen talimatnameler verilirdi. Nakazlarda; bölge hakkında bilgi toplamak dışında elçinin nasıl davranması gerektiği hususunda bazı maddeler bulunmaktaydı. Harfîyen uyulması gereken bu maddelere göre elçiler kendi düşüncelerini ekleyemez veya bu maddelerden herhangi birini çıkaramazdı. Bahsi geçen talimatnamelerin başında ise gelen elçinin sağlık temennisinde bulunması geliyordu. Bkz. Bohlen, 1966, ss. 341-358; Sela, 2013, s. 75.

⁸ Yakovlev hediyeleri taşıyanların sayısını 14 olarak vermiştir. Bkz. Nazarov, 1823, s. 35.

(Rus) içeri alınmış, ordunun geri kalanı ise sarayın önünde bekletilmiştir. Sarayın içinde çeşitli koridorlardan geçtikten sonra hanın bulunduğu odaya ulaşan heyet, hediyeleri, elçilerle ilgilenmek ve mesajları iletmekle görevli saray hizmetlileri olan *yasavullar* tarafından odaya girmeden önce teslim alındı (Burton, 1997, s. 26; Hatunoğlu, 2016, s. 491). Elçi mahiyetiyle birlikte hanın huzuruna çıktı. Han, İran halılarıyla döşeli büyük odada, kısmen yüksek bir mevkide oturmakta olup, üzerinde şal halat (çapan/cüppe/entari) vardı, kuşağında kıymetli bir hançer, sarığında siyah kuş tüyü bulunuyordu. Hanın sağ tarafında vezir, sol tarafında ise iki oğlu ayakta hazır vaziyette idiler (Budrin, 1871, s. 17; Nazarov, 1823, s. 35). Elçi Negri Farsça konuşma yaptı. Yakovlev elçinin konuşmasına ilişkin şu bilgileri aktarır:

Merhametli hükümdarım Rusya İmparatoru siz majestelerine özel teveccühünü ve dostluğunu izhar ederek, ticaretin, her iki devletin tebaalarının refahının temellerini atmak üzere beni siz majestelerine elçi olarak gönderdi. İmparatorun fermanı muhtevasında hükümdarımın niyetlerini ve onun yöneticilere karşı şanlı, yüce ve şöhretli niteliklerini ayrıca kendi tebaasının refah temellerini nasıl attığını görün. Eğer hükümdarımın emirlerini yerine getirir ve siz majestelerinin teveccühünü kazanırsam kendimi gerçekten mutlu sayarım. İmparator hazretleri siz majestelerine dostluğunun nişanesi olarak, hâkim olduğu topraklarda üretilmiş olan bazı hediyeler gönderdi (Nazarov, 1823, s. 36).

Konuşmasını yapan elçi mektubu öptü, başına kaldırdı daha sonra vezire verdi ve yerine oturdu. Vezir ise mektubu hana teslim etti (Budrin, 1871, s. 17). Rus imparatorunun dileklerinin kendi dilek ve arzularıyla örtüştüğünü görmekten çok memnun olan han, her iki devletin menfaati için derhal Rusya'dan Buhara'ya, Buhara'dan Rusya'ya daha sık kervan gidip gelmesinin gerekliliğinden bahsetti (Nazarov, 1823, ss. 36-37). Ardından han, sarayın önünde bekleyen askerleri görmek istedi, askerler içeri alındığında kendisini selamlayanlara “*Yakşi*”, yani “iyi” diye cevap verdi. Böylece merasim sona erdi ve elçi mahiyetiyle birlikte, kendisine tahsis edilen şehrin en iyilerinden olan vezirin evinde konakladı. Konvoy ise Bazarçi köyüne geri dönerek, oradan ayrılana kadar kendilerine tahsis edilen yerde kaldılar (Budrin, 1871, s. 17).

Budrin'in günlüğüne göre Buhara hanı Emir Haydar heyet ve konaklamalar için yalnızca 32 rubleye tekabül eden iki Buhara altın sikkesi ayırmış, bu düşük miktar heyet tarafından hoş karşılanmamıştır. Budrin, Buhara hanını açıkça rencide etmemek için Negri'nin bu parayı kendisi ve heyetinin geçiminden ziyade atların bakımı için kabul ettiğini belirtmiştir. Budrin'in gözlemlerinde dikkati çeken konuların başında elçinin han ile ilişkisinin vezir vasıtasıyla gerçekleştiği gelir ve günlüğünde şu ifadeler yer verir: “... *Han onun (Elçi Negri'nin) tüm taleplerine kayıtsız kalmıştır. Sayısız arzına çok ender cevap veriliyordu, zira Elçi işleri ancak vezirle konuşabiliyordu. Vezir ise, öyle görünüyor ki, heyet ile han arasındaki anlaşmazlıkların baş mimarıydı. Etrafında 10 kadar Rus bulunduran vezir öyle kurnaz ve sinsiydi ki tek amacı elçi ve han arasına nifak sokmaktı. Hanı Rus heyetin taleplerini reddetmeye ikna etmek için elinden geleni yapıyordu...* (Budrin, 1871, ss. 18-19)”. Anlaşılabacağı üzere Budrin, Buhara hanıyla görüşmemelerinin nedenini vezir olarak görürken, elçinin isteklerine karşı ise hanı duyarsız olarak görmektedir. Negri'nin sayısız ve ısrarlı görüşme talebine karşılık nihayetinde 22 Şubat'ta han görüşmeyi kabul etmiştir. Bu görüşmede bahsedilen konu Rus esirler meselesi olmuştur. Budrin, Buhara'da zor işlerin çoğunu Rus esirlerin yaptığını ve sahipleri tarafından özgürlüğüne kavuşmuş olsalar dahi ülkelerine dönmelerine izin verilmediğini ifade etmiştir. Buna karşılık han, Negri'nin bu talebini kesin bir dille reddetmiştir. Üstelik heyetin 12 gün sonra yola çıkma emrinin verilmesi Negri ve heyetini oldukça rencide etmiştir. Budrin, handan böyle bir cüretin öngörülemediğini günlüğüne yazmıştır (Budrin, 1871, s. 29). Bazarçi köyüne geri dönen elçi orada himaye arayışında olan çok sayıda Rus esirle karşılaşmıştır. Budrin'in anlatımlarına göre elçi Hristiyan sevgisiyle hareket ederek Rus esirlerin birçoğunu 60 ila 70 Buhara altın sikkesi ödeyerek satın almış, bazı serbest bırakılan esirleri ise Rusya'ya geri dönme umuduyla koruma altına almıştır. Buharalıların esirleri satmakta olduğunu öğrenen han, esirleri satan herkese 100 altın sikke tutarında para cezası uygulamış, sahiplerinden firar eden esirlerin bulunması ve hapsedilmesi emrini vermiştir (Budrin, 1871, ss. 19-20).

Askerî konuda nitelikli olan Ruslar bilhassa ateşli silah ve top yapımını iyi bildiğinden Buhara ve Hive’de Rus esirler oldukça değerliydi ve önemli askerî rütbelere almaktaydı. Bu nedenle Rus yönetimi, Rus esirlerin Türkistan hanlıklarında barınmasını istemiyordu. Budrin Türkistan hanlıklarının silah üretimi gibi teknik konularda oldukça yetersiz olduğunu ifade ederek Türkistan’ın askerî gelişiminde Rus esirlerin önemine vurgu yapmıştır (Budrin, 1871, s. 27).

Budrin günlüğünde özellikle Buhara Hanlığı’nın yönetim yapısına dair gözlemlerine yer vermiştir. Hanlığın yönetim yapısını hanın şahsi iradesi ve Müslümanlığın kutsal kitabı Kur’an olmak üzere ikiye ayırmıştır. Budrin’in gözlemlerine göre han, devlet işlerini yazılı herhangi bir karar gerekmeksizin sadece sözlü talimatlarla yürütüyordu. Hanın iradesi neredeyse sınırsızdı (Budrin, 1871, s. 34). Oysaki Budrin’den çok sonra Buhara’ya gelen Hanikov Buhara hanının gücünün Müslümanlığın kabul ettiği Kur’an, Tefsir ve Hadis yasaları ile sınırlandırıldığı açıklamıştır (Hanikov, 1843, s. 179). Budrin konuyla ilgili bilgiler vermeye devam ederken Buhara’da en yaygın dinin İslamiyet olmasına rağmen dinin çok katı bir biçimde yaşanmadığını ifade etmiştir. Buhara’da geçerli olan yasanın İslam kanunu olmasına karşın Buharalıların buna riayet etmediğini belirtmiştir. Bir din adamı olarak gözlemlerde bulunan Budrin İslam inancında sarhoşluk, dolandırıcılık, aldatma gibi olguların Buhara toplumunda oldukça yaygın olan kusurlar olduğunu ifade etmiştir. Müslüman olan halkı ise sadece kendilerini mümin ve kendi dinlerini diğer tüm dinlerden üstün gördüklerine dair eleştirmiştir (Budrin, 1871, s. 34).

Budrin, Buhara’daki camilerin yapısı, sayısı ve İslam inancının uygulanışı hakkında da gözlemlerini aktarmıştır. Ona göre Buhara şehrinde 360 cami bulunmakta olup; bunların çoğunun dış yüzeyi renkli boyalarla boyanmış ve kilden yapılan parmaklıklarla çevrelenmişti. Camilerin içerisinde zemine serilen ve ibadet edenlerin oturduğu halı, keçe ve hasırın olduğunu da belirtmiştir. Budrin’in aktardığına göre, Buhara halkı cuma günleri tüm işlerini bırakarak ibadet için camilere gitmekteydi. Namaz vakti geldiğinde Han, en görkemli kaftanını ve sarığını giyerek, en iyi Argamak’a⁹ binip maiyeti eşliğinde saraydan ayrılırdı. Budrin’in gözlemlerine göre Buhara halkı, Han’ın geçişi sırasında başlarını eğerek ve “*Selamünaleyküm*” diyerek saygılarını sunardı. Han’ın camiye girişi büyük bir törensellik içinde gerçekleşir, ibadet tamamlandıktan sonra zaman zaman Han’ın cemaat önünde vaaz verdiği de görülürdü. Han’ın camiden ayrılarak saraya dönüşü de yine aynı törensel düzen içinde yapılmaktaydı (Budrin, 1871, s. 24).

Budrin’in gözlemleri ilk bakışta kendi içinde bir çelişki barındırıyor gibi görünmektedir. Zira bir yandan Buhara’da İslam’ın katı biçimde uygulanmadığını, halkın dini kurallara tam anlamıyla riayet etmediğini belirtirken; diğer yandan cami sayısının fazlalığı, cuma namazına katılımın yaygınlığı ve Han’ın ibadet törenlerini ayrıntılı biçimde anlatması, dinin toplumsal yaşamda oldukça görünür olduğunu göstermektedir.

Budrin hem siyasi hem de dinî otoriteyi temsil eden Buhara hanı Emir Haydar’ın fiziki ve kişisel özellikleri hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Günlüğünde Buhara hanı Emir Haydar’ın orta boylu, oldukça hoş ve iyi simaya sahip bir hükümdar olarak tasvir etmiş ancak zevkine düşkünlüğü nedeniyle onu şu sözlerle eleştirmiştir: “... zamanının çoğunluğunu tebaasındakilerin düzeni ve koruma işlerinden ziyade eşleri ve onlarca cariyesi arasında zevklerini tatmin ederek geçirmektedir. Çok sık düğün merasimleri düzenler ve her daim en güzel kadınlarla evlenir. Giyim kuşamı sıradan bir Buharalıdan farklı değildir ve bütün işleri sadece ibadet ve şehvetten ibarettir. (Budrin, 1871, ss. 34-35)”. Oysaki Mangıt hanedanının resmi kurucusu olarak bilinen Şah Murad’ın halefi olan Emir Haydar tıpkı babası gibi sufi bir yaşam tarzında hayatını geçirdiği bilinmektedir. Nitekim “*seyyid*”¹⁰ unvanını kullanan ilk Buhara hanı Emir Haydar’dır (Özkan, 2021, ss. 67-68; Hatunoğlu, 2016, s. 501).

⁹ Meyendorf’un ifadelerine göre “Argamak” olarak adlandırılan bu büyük ve hızlı atlar olağanüstü bir bakıma tabi olmakla beraber Türkmenlerin bölgeye getirip yüksek meblağ karşılığında Buharalılara satılıyordu. Eversman ise Türkmenlerin en saygın atlarının “Argamak” olduğunu belirtmiştir. Bkz. Meyendorf, 1975, s. 111; Nazarov, 1823, s. 56.

¹⁰ Hz. Muhammed soyundan olanlara verilen unvandır. Öyle ki Emir Haydar’ın annesi tarafından seçeresi hem Cengiz Han’a hem de Hz. Muhammed’e dayanıyordu. Seyyid gibi dini unvanları kullanması, müderrislik yapması ve tarikatlara katılması Emir Haydar’ın ulemanın desteğini almasını sağladı. Emir Haydar’ın yöneticilik yaptığı yıllarda artık

Budrin, İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara'da eğitim sistemine ilişkin de bazı gözlemlerde bulunmuştur. Onun Buhara tasvirlerinde eğitim müessesesi olarak mektepleri ele aldığını görüyoruz. Öyle ki, Buhara Hanlığı'nda Müslüman eğitim kurumları mektep ve medrese olarak ayrılıyordu. Mektepler günümüzde ilkokul diyebileceğimiz kurum iken medreseleri ise yükseköğretim kurumu olarak ifade edebiliriz. Dönemin Buhara hanı Emir Haydar, babası Şah Murad gibi dinî eğitime önem veren bir han olmakla birlikte Buhara'da eğitimin destekleyicileri sıfatıyla müderris olarak medreselerde bizzat ders verdiği bilinmektedir (Koç, 2020, ss. 8-10). Bir din adamı ruhuyla gözlem yapan Budrin dinin eğitim sistemi üzerinde etkisine ve verilen eğitimin yetersizliğine dikkat çekerek, Buharalıların ileri yaşlara kadar eğitim görmelerine rağmen yine de bilgisiz kaldıklarını ifade eder. Bunun sebebini ise Kuran'ın öğretilerine körü körüne bağlı olmaları olarak açıklamıştır (Budrin, 1871, ss. 24-25).

Budrin, bir din adamı olmasına rağmen Buhara'nın sosyal hayatından ekonomisine kadar gördüğü ve duyduğu pek çok bilgiyi günlüğüne kaydetmiştir. Bunların başında ise Buhara halkının mustarip olduğunu *rişta*, *sıtma* ve *uyuz hastalığı* gelmektedir. Budrin Buhara topraklarında rişta hastalığının çok yaygın olduğunu bunun sebebini ise havuzların çok olmasına bağlı olarak bunların içindeki suyun sık sık değiştirilmemesinin çeşitli mikrobik hastalıklara yol açmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Yine bölgede bulunan akarsuların şehirlerin içinden geçmeyişi, şehir içinde kum ve tozun sürekli rüzgarlarla taşınması ve temizlik anlayışının olmaması şeklinde yorumlamıştır (Budrin, 1871, s. 36). Budrin'in aksine Meyendorf, Buharalıların bu hastalığı tedavi etmeyi bilmediğini ifade eder (Meyendorf, 1945, s. 88). Tıp, botanik ve jeoloji uzmanı olan Eversman rişta hastalığının özellikle Buhara'da yaygın olduğunu fakat Türkistan bölgesinde yer alan Taşkent, Hokand gibi şehirlerde bu hastalığın pek görülmediğini duymuştur (Meyendorf, 1945, ss. 155-160).

Buhara halkının giyim-kuşamı hakkında gözlemlerde bulunan Budrin, her iki cinsin kendine özgü kıyafetleri olduğunu yazmıştır. Buhara'da erkeklerin oldukça sade kıyafetler tercih ettiğini ve onların gömlek üzerlerine ipek veya pamuklu kumaşlardan kaftan giydiklerini belirtir. Budrin, insanların hava durumuna veya zenginliklerine göre kaftanlarını ipek ya da pamuklu tercih ettiklerini ve başlarına Hint muslininden¹¹ yapılmış sarık taktıklarını belirtmiştir; bu sarıklar ise beyaz ve mavi bezle sarılmıştır. Ona göre bu kıyafet olmadan hiç kimseye evinden dışarı çıkmasına izin verilmezdi (Budrin, 1871, s. 35). Buhara'da kadınların ise genellikle gömlek, yarım ceket, dar ve uzun kollu elbiseler giydiğini ve peçesiz asla dışarı çıkmadıklarını gözlemlemiştir. Budrin giyimini yanı sıra kadınların yüz hatlarına ilişkin görüşlerini de ifade eder. Ona göre siyah kirpikler, ince kemerli kaşlar, siyah ve parlak gözleri kadınlara adeta güzellik katmaktadır. Buharalı kadınların burada adeta bir esir gibi yaşadığını düşünen Budrin, kadınların eşleri dışında başka erkeklerle bakamadıklarını ve Buhara'nın çarşı, sokak neredeyse her yerde kadınların nadiren görüldüğünü söyler. Ona göre çarşılar adeta beyaz sarıklı erkeklerin krallığı gibidir (Budrin, 1871, s. 36).

Budrin Buhara'nın sosyal hayatına dair aktardığı gözlemlerin yanı sıra bölgenin ekonomik potansiyeline de dikkat çekmiştir. Buhara dağlarının altın ve gümüş bakımından oldukça zengin olduğunu belirtmiştir. Fakat Buharalıların madenlerden bihaber olduğunu ve onları çıkartmak için hiçbir çaba göstermediklerini günlüğüne yazmıştır. Onun ifadelerine göre Buharalıların altın ve gümüşü Hindistan'dan, bakırı İran ve Çin'den, demiri ve kalayı ise Rusya'dan ithal ediyorlardı. Budrin, Emir Haydar'ın elçi Negri'ye Buhara'da altın ortaya çıktıktan sonra Buharalı tüccarların Rusya ile ticaretlerini geliştirdiklerini itiraf ettiklerini açıklamıştır (Budrin, 1871, s. 30). Meyendorf Budrin ile aynı görüştedir. Buhara maden bakımından her ne kadar bol olsa da Buharalıların özellikle dağlardaki madenlerin çıkartılması konusunda çok zayıf kaldıklarını ve bundan dolayı pek çok madenin Ruslardan tedarik edildiğini ifade etmiştir (Meyendorf, 1975, s. 112). Budrin Buhara'da kurşun, yanıcı kükürt, kezzap, amonyak, sap, güherçile ve tuz bulunduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra

hükümlerlik haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağılılığına, yani Cengizogulları'nın kızları ile evlenip onlara Küregen (damat) olmaya önem verilmemeye başlandı. Bunun yerine saltanatın meşruiyeti seyyidlik ile desteklenmiş oldu. Bkz. Akar, 2018, s. 442; Çelik, 2009, s. 91.

¹¹ Muslin; düz, dokuma, pamuklu bir kumaş türüdür. Sağlıklı, yumuşak ve saf bir yapıya sahiptir. Musul şehrinde yapıldığı düşünüldüğünden bu ismi aldığı sanılıyor.

Buhara değerli taşlarıyla da öne çıkmaktaydı. Budrin akik, turkuaz, lapis lazuli¹² gibi değerli taşların Buhara’da çok ucuza satıldığını ifade etmiştir (Budrin, 1871, s. 30).

Buhara, genel nüfusunun büyük bir kısmını tüccarların oluşturması nedeniyle, “*Madinat at-Yujjar*” yani “*Tüccarlar Şehri*” olarak bilinmekteydi. Bu adlandırma, şehrin ekonomik yapısının ve ticaretin merkezi olmasının bir yansımasıdır. Buhara’daki tüccarların yoğun varlığı, kervansarayların şehir yaşamındaki önemini de artırmıştır (Özkan, 2025, s. 235). Kervansaraylar, tüccarların mallarını güvenle depolayabildikleri, uzun yolculuklar öncesi ve sonrası konaklayabildikleri mekânlar olarak işlev görüyordu. Buhara’da kervansaraylar özellikle Mangıt hanedanlığının iktidarıyla beraber bölgesel ve uluslararası ticaretin ana unsurlarından biri haline dönüşmüştür. Nitekim yerel bölgelerin üretim mallarının toplandığı Buhara Hanlığı’nın kadim başkenti Buhara, kervansarayları, çarşı ve pazarlarıyla Rusya, Hindistan, Afganistan, İran ve Çin gibi yabancı ülkelerden ve Hive, Hokand gibi komşu bölgelerden gelen çok sayıda tüccarın ve ticari kervanın taleplerini karşılamıştır (Koç, 2019, ss. 51-64). Budrin’in günlüğünde Buhara’da bulunan kervansarayların sayısı ve mimari yapısı hakkında bilgiler mevcuttur. Onun anlatımına göre Buhara’da 13 adet kervansaray vardır ve hepsi şehrin farklı bölgelerinde yer almaktadır. Ayrıca bu yapıların iki katlı ve daire şeklinde inşa edildiğini ifade etmiştir (Budrin, 1871, s. 26).

Şehirdeki fabrikaları, dükkânları ve pazarları gözlemlene fırsatı bulan Budrin, Buhara’da çok sayıda ipek ve kâğıt fabrikalarının olduğu belirtmiştir. Nitekim ipek üretimi Buhara ticaretinde önemli bir yere sahipti. Budrin’in gözlemlerine göre ipek, giyim-kuşamdan evdeki eşyalara kadar pek çok alanda önemli bir ticaret ürünü olarak kullanılmaktaydı (Budrin, 1871, s. 26). Budrin Buhara’da dükkânların oldukça güzel görünüme sahip olduğunu ve içlerinden bazılarının dikkat çekici taş yapılarıyla öne çıktığını belirtmiştir. Dükkânlarda satılan ürünlerden de bahseden Budrin her dükkânda farklı ürünlerin olduğunu şu ifadelerle günlüğüne kaydetmiştir: “*Buhara’da elbise dükkânı, ipekten süs, ipek şal, başörtüsü ve yatak örtüsü dükkânı, Rus malları dükkânı, taş ve porselen tabak-çanak dükkânı, bakır tabak-çanak dükkânı, çizme ve başmak (ayakkabı) dükkânı mevcuttur.*” (Budrin, 1871, s. 27). Budrin’in verdiği malumatlardan anlaşılabileceği üzere dükkânların isimlerinin satılan ürünlere göre verildiği aşikardır. Ayrıca dükkânlarda göze çarpan ürünün ipek olduğunu da görmekteyiz. Nitekim Meyendorf da Buhara’da ipek üretiminin oldukça yaygın olduğunu belirtmiştir (Meyendorf, 1945, s. 114).

Buhara’da pazarlar sosyal ve ticari hayatın merkezi konumundadır. Aynı zamanda halkın birtakım ihtiyaçlarının karşılayabildiği ticari mekânlardır. Budrin şehirdeki fabrikalar ve dükkânların yanı sıra pazarlar hakkında da bazı malumatlar vermiştir. Ona göre pazarlarda deve, koyun ve inek; odun ve kereste; ekmek ve diğer yiyecekler satılırdı. Yiyeceğin yanı sıra Buhara’da çok sayıda demirci ve bakırcı da mevcuttu. Burada bakır tabak-çanak eşya imâl edilirdi. Budrin eşyaların genel olarak Rus pazarından iki kat daha ucuza alınabildiğinden bahsetmiştir. (Budrin, 1871, s. 27). Budrin Buhara’da merkez caminin yakınında Registan olarak bilinen bir pazarın bulunduğunu ve bu pazarlarda eşyanın dışında kölelerin satıldığını belirtmiştir. Nitekim geniş Türkistan coğrafyasında ele geçirilen kölelerin satıldıkları pazarların en büyükleri Hive ve Buhara’daydı. Çeşitli yollarla ele ele geçirilen tutsaklar köle pazarlarında ölçü ve kriterlere uygun olarak satılırdı. Budrin’e göre kadın köleler erkek kölelere kıyasla daha yüksek fiyatlarda satılmakta olup, kölelerin sağlık durumu ve fiziksel özellikleri fiyatın belirlenmesinde önemli bir kriter oluşturmaktaydı. Onun gözlemlerine göre sağlıklı bir erkek kölenin fiyatı 40 ila 50 Buhara altın sikkesi arasında değişirken, sağlıklı bir kadın kölenin fiyatı 80 Buhara altın sikkesi ederdi (Budrin, 1871, s. 27).

Heyetin Rusya’ya Dönüşü

Elçi Negri’nin han ile son görüşmesi 7 Mart’ta gerçekleşmişti. Han tarafından oldukça nazik karşılanan elçi dönüş yolu için yapılacak hazırlıklar ve erzak temini adına biraz zaman talep etmiştir. Han, elçinin talebini saygıyla karşılayarak Buhara’da yapılacak olan yılbaşı kutlamalarında hiçbir Rus’un katılmaması kaydıyla Buhara’da 20 Mart’a kadar kalmasına müsaade etmiştir. Ardından

¹² Lapis Lazuli, lacivert taş manasına gelir. Hindi kuş dağlarının kuzey yamacında bulunur. Bkz. Zarccone, 2021, s. 126.

Negri'ye 200, komutan Meyendorf'a 40, müfreze komutanına 40 ve heyetin diğer üyelerine 15'er altın sikke hediye etmiştir. Fakat Negri bu hediyeyi kabul etmemiştir. Negri'ye göre han, elçiliğe hediye vermek istiyorsa bu işi para ile değil emtia ile yapabileceğini belirtmiştir. Negri maiyetiyle beraber 9 Mart'ta şehirden ayrılarak Bazarçı'deki kamplarına dönmüştür. Bu tarihten sonra heyetten hiçbir kimse Buhara'da bulunmamıştır (Budrin, 1871, s. 20). Buhara Hanı 21 Mart'ta Negri ve maiyetine hediye olarak İran şalı ve Hint kumaşı göndermiştir. Hediyeleri kabul eden Negri, Asya geleneğine uygun olarak hana hediyelerin 1/10 oranında altın sikke göndermiştir. Buhara misyonunu tamamlayan heyet 22 Mart'ta yola çıkmayı kararlaştırmış, 23 Mart'ta Rus ordunun su ile kutsanmasından sonra öğlen saat 2 civarında Bazarçı'de kurulan kamptan ayrılarak yola çıkmıştır (Budrin, 1871, s. 42).

Yola koyulan heyet birçok köy üzerinden ilerleyip nihayet sınır kasabası olan Vardanzı'a geldi. Bu kasaba doğuda ve batıda topraktan yapılmış yüksek duvarla örülmüş, kuzeyde ise yüksek tepelerle çevrilmişti. Buradan yola çıktıktan sonra 6 verst kadar ilerlediler. Çöl üzerinden ilerleyen heyetin yürüyüşü aşırı rüzgâr yüzünden engelleniyordu. Heyet buradan Agatma'ya doğru ilerledi. Nitekim dönüş yolunda tüm ormanlar yeşilliklerle örtünmüştü. Buğdaylar yükselmiş, bozkırda ise her yerde otlaklar oldukça fazlaydı. Bu durum heyetin dönüş yolunda sıkıntı yaşamadıklarının bir göstergesidir. Geliş güzergâhında Ekim ayında çıktıkları için bazı sıkıntılar yaşansa da dönüş yolunda bahar geldiği için zorlanmamışlardır. 10 Nisan Paskalya Günü sebebiyle mola verildi. Saat 3 civarı ayinden sonra yola koyulan heyet Yan Derya ve Kuvan Derya'yı geçti. Sır Derya'ya kadar yeni güzergâhtan gelen heyet bu nehri Kazak sandallarıyla geçti. 12 verst yol kat ettikten sonra Akça-kuduk diye bilinen suyu tuzlu olan üç kuyunun yanında durakladılar. Günlerce çöllerde yürümüşlerdi. Küçük Barsuk ve Büyük Barsuk'tan geçen heyet 30 Nisan'da Magadjar dağlarının önlerine gelmişti. İlek Nehri'ne kadar ilerleyen heyeti burada 100 askeri ile Sultan Arungazi karşıladı ve heyete birkaç koyun hediye etti. Burada bir günlük molanın ardından 14 Mayıs'ta Orenburg yakınındaki bir hana ulaştılar. Heyet 16 Mayıs sabah saat 9 civarında Orenburg'a girdi. Askerî Vali General Essen'in konağının karşısındaki bir koruda tören eşliğinde şükran ayini yapıldı. Ardından heyete ziyafet verildi (Budrin, 1871, ss. 42-45).

Sonuç

Tarih boyunca Türkistan bölgesine dünyanın muhtelif bölgelerinden ve kültürlerinden pek çok seyahat gerçekleşmiştir. Özellikle diplomatik misyonla gönderilen elçilik heyetlerinin seyahatleri sırasında pek çok zorluğu aşarak kadim Türk topraklarına varmayı başarmaları ve bölgeye dair elde edilen bilgileri not almaları son derece kıymetlidir. Bilhassa 19. yüzyıl elçilik teatillerin yoğun geçtiği bir yüzyıldır. Dönemin Rus çarı I. Aleksandr, karşılıklı ticaret anlaşması yapmak için Buhara Hanlığına bir elçilik heyeti gönderilmesini emretmiş, bu görevi General Essen'in denetimiyle elçilik heyetinin başkanlığını yapmak üzere Farsça ve Türkçe'ye vâkıf olan ve Doğu'yu yakından tanıyan Aleksandr Negri'ye vermiştir. Çarın temel gayesi yalnızca Buhara Hanlığı ile arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek değil, aynı zamanda Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak, Buhara Hanlığı ve Türkistan hakkında kapsamlı ve güvenilir bilgiler elde etmektir. Fakat elçilik heyeti söz konusu bölgede üç ay kalmasına rağmen müzakerelerin şekli olarak kaldığı, dolayısıyla herhangi bir resmî anlaşmanın imzalanmadığı anlaşılmaktadır.

Rahip Budrin heyetin yola çıktığı 10 Ekim 1820 tarihinde günlüğünü yazmaya başlamış ve 16 Mayıs 1821 tarihinde heyetin Rus topraklarına ulaşmasıyla günlüğünü sonlandırmıştır. Budrin'in anlatımlarından anlaşılıyor ki, Ruslar nazarında Türkistan aşılması çetin bir diyar olmasına rağmen Türkistan'a ulaşma davasında asla taviz vermeyecek bir inanç ve kararlılık söz konusudur. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin hatırasının 100 yıl sonra bile oldukça canlı olması buna en iyi örnektir.

Budrin, Buhara seyahati boyunca gördüğü ve ilk defa karşılaştığı bitki türlerini, geçtiği yolların havasını, suyunu, toprağını kendi bilgisi çerçevesinde yorumlayarak değerlendirmiştir. Günlüğünde yalnızca doğal gözlemlerle yetinmemiş, zaman zaman Buhara'nın tarihine, halkın kültürel öğelerine ve toplumun günlük yaşam biçimine dair önemli notlara da yer vermiştir. Bu yönüyle onun günlüğü

yalnızca bir seyahat anlatısı değil, aynı zamanda dönemin sosyo-kültürel yapısına ışık tutan değerli bir kaynaktır.

Kaynaklar

- Akar, K. (2018). *XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Islahatlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barthold, V.V. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*. K. Bayraktar & A. Mera (çev.). Küre Yayınları.
- Bohlen, A. (1966). "Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, 7(3) 341-358.
- Budrin. (1871). *Russkie v Buhare v 1820 Godu, (Zapiski Oçevidtsa)*. Spravoçnaya Knijka Orenburgskago Kraya Na 1871 god, Orenburg.
- Burnes, A. (1834). *Travels into Bokhara Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore, With Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833*, C. II, John Murray.
- Burton, A. (1997). *The Bukharans a Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-170*. Richmond: Curzon Press.
- Çelik, M. B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güven, Ş. (2022). *Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halfin, P.İ. (1983). Demezov- İ.V. Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve, Nauka*. Moskova.
- Halfin, N.A. (1974). *Rossia i Hanstva Sredney Azii*, Moskova: Nauka.
- Hanikov, N. (1843). *Opisanie Buhararskago Hanstva*, S. Petersburg.
- Hatunoğlu, N. (2016). "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* (H. Alan & İ. Kemaloğlu Ed. 482-526). Ötüken Neşriyat.
- Jukovskiy, S. V. (1915). *Snoşeniya Rossi s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd.
- Koç, D. (2017). "XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15(227), 61-90.
- Koç, D. (2020). "Buhara Emirliğinde Eğitim Sistemi". *Turkological Studies*, 3(1) 7-17.
- Kurat, A. N. (2020). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu.
- Maslova, O. B. (1955). *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii*. Çast 1 1715-1856. İzdatelstvo Sagu, Taşkent.
- Meyendorff, E. K. (1975). *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*. E. K. Betger (çev.), Moskova: İzdatelstvo Nauka.
- Meyendorff, G. D. (1826). *Voyage D'Orenbourg A Boukhara, Fait En 1820*, Paris.
- Muhammajonov, A. R. Negmatov, T. (1957). *Buhoro va Hevaning Rossiya bilan Munosabatlari Tarihiga Doir Ba'zi Manbalar* (Ya. G. Gulomov, Ed.). Özbekistan SSR Fanlar Akademiyasi Naşriyoti.
- Nazarov, F. (1823). *Russian Missions into the Interior of Asia*. Richard Phillips, London.
- Olufsen, O. (1911). *The Emir of Bokhara and His Country*. William Heinemann, London.
- Özkan, M. (2018). "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1) 1307-332.
- Özkan, M. (2019). Buhara, Petersburg ve İstanbul Arasında Diplomasi Trafiği: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği. *Gazi Türkiyat*, 24, 165-183.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*. Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020). Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32, 187-202.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. Selenge Yayınları.

- Özkan, M. (2022). Erken Modern dönem Türkistan'da Yol ve Yolculuk: Timofey Stepanoviç Burnaşev ve Buhara Seyahati (1794–1795). In *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Yol): Bildiriler kitabı* (ss. 126–135). Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Özkan, Murat, “Buhara’nın Kısa Tarihsel Süreci ve XVI. Yüzyıl Öncesinde Seyyahların Buhara İzlenimleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 229-250.
- Sela, R. (2013). “Seventeenth Century Russian Diplomatic Missions to Central Asia”. N. Green (Ed.), *Writing Travel in Central Asian History* (69-88). Indiana University Press.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. (I). Enderun Kitabevi.
- Türker, Ö. (2020). “Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara”. M. Gökçe (Ed.), *Seyyahların İzinde Türkistan* 73-110. Pegem Akademi.
- Ükten, S. S. (2018). “Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)”. Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, F. (2021). “1820’de Buhara’ya Gönderilen Rus Elçiliği ve Yakovlev’in Notları”. H. Yıldız & A. Öztürk (Ed.). *Türkoloji’nin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı*. Fenomen Yayınları.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusya’sı Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Türk Tarih Kurumu.
- Zarcone, T. (2021). *Yasak Kent Buhara 1830–1888*. A. Berktaş (Çev.). İletişim Yayınları.

Geliş Tarihi / Received
03.11.2025Kabul Tarihi / Accepted
13.12.2025Yayın Tarihi / Published
20.12.2025

DOI | 10.5281/zenodo.17923973

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-09

200. Yılında Bir İhtilal Girişimi: Dekabristler

A Revolutionary Attempt on Its Bicentennial: The Decembrists

Öz | Dünya tarihinde darbeler, mevcut iktidarı devirmek ve siyasi düzeni değiştirmek amacıyla girişilmiş önemli kırılma noktaları olarak kabul edilmektedir. Bu girişimler yönetim boşluğu, zayıf hükümetler veya iç çatışmalar, krizler, işsizlik, silahlı kuvvetlerin kendini devletin “koruyucusu” olarak görmesi ve yabancı devletlerin müdahaleleri veya çıkarları gibi durumlarda gözlemlenmektedir. İç etkenlere bağlı olduğu kadar dış etkenlere de bağlı olan darbeler başarılı olabildikleri gibi bazen de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hızlı, ani ve örgütlü bir şekilde gerçekleşen darbe girişimleri mevcut hükümeti ya da yönetimi devirmeyi hedefler, genellikle anayasal düzen dışı yollarla yapılır ve başarılı olma durumunda “darbe”, başarısız olursa “darbe girişimi” olarak adlandırılır. Bu çalışmada 1825 yılında Çarlık Rusyası’nda meydana gelen ve Dekabrist Ayaklanması olarak adlandırılan darbe girişimi incelenmektedir. Söz konusu darbe girişiminin iç ve dış sebepleri, örgütlenme aşamaları, olayın meydana geliş süreci ve girişim sırasında yaşanan olaylar irdelenecektir. 2025 yılının darbe girişiminin 200. yıl dönümü olması, Rusya’da modern anlamda ilk devrimci hareket sayılması, serfliğın kaldırılması ve anayasal düzen gibi fikirler ile sonraki kuşaklara ilham vermesi, yüzyıl boyunca Rusya’daki radikal ve liberal hareketler için bir simge olması dolayısıyla bu darbe girişimi önem taşımaktadır

Anahtar Kelimeler | Darbeler, Çarlık Rusyası, Dekabristler, I. Nikolay, I. Aleksandr

Abstract | In world history, coups are regarded as significant turning points aimed at overthrowing the existing power and changing the political order. Such attempts are often observed in situations of power vacuums, weak governments or internal conflicts, crises, unemployment, the armed forces perceiving themselves as the “guardians” of the state, and foreign states’ interventions or interests. Dependent not only on internal but also on external factors, coups may sometimes succeed and sometimes fail. Carried out rapidly, suddenly, and in an organized manner, coup attempts aim to overthrow the existing government or administration, are generally conducted outside constitutional order, and are called a “coup” if successful, or a “coup attempt” if unsuccessful. This study will examine the coup attempt that took place in Tsarist Russia in 1825, known as the Decembrist Uprising. The internal and external causes of the uprising, its organizational stages, the course of events, and the incidents that occurred during the attempt will be analyzed. The historical significance of this coup attempt lies in the fact that 2025 marks its 200th anniversary, it is considered the first revolutionary movement in Russia in the modern sense, it inspired subsequent generations with ideas such as the abolition of serfdom and constitutional governance, and it became a symbol for radical and liberal movements in Russia throughout the century.

Keywords | Coups, Tsarist Russia, The Decembrists, Nicholas I, Aleksandr I

Engin YILDIRIM

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

yildirim76@gmail.com

Bir kuruma bağlı değildir, Ordu, Türkiye

It is not affiliated with an institution, Ordu, Türkiye

Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Atıf

Yıldırım, E. (2025). 200. Yılında Bir İhtilal Girişimi: Dekabristler. *Histosophia*, 2, 53-68.

Citation

Yıldırım, E. (2025). A Revolutionary Attempt on Its Bicentennial: The Decembrists. *Histosophia*, 2, 53-68.

Giriş

Tarih boyunca darbe girişimleri iktidarın el değiştirmesine ve mevcut siyasal yapının dönüşmesine yol açan kritik dönemeçler olarak değerlendirilmektedir. Bu tür eylemler genellikle siyasal otoritenin zayıfladığı, karar alma mekanizmalarının tılandığı, toplumsal gerilimlerin arttığı ya da ekonomik sorunların derinleştiği dönemlerde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ordunun kendisini devlet düzeninin temel güvencesi olarak konumlandırması veya dış güçlerin bölgesel hedefleri doğrultusunda sürece etki etmesi de bu müdahalelerin zeminini hazırlayan etkenler arasında yer almaktadır. Başarıya ulaşan darbeler, devletin siyasal yapısını kalıcı biçimde dönüştürürken; başarısız girişimler, genellikle daha baskıcı yönetimlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu nedenle darbeler, yalnızca iktidar değişim süreçleri olarak değil aynı zamanda toplumların siyasal kültürünü ve tarihsel gelişim çizgisini etkileyen önemli olgular olarak değerlendirilir.

1825 yılında gerçekleşen ve tarihe Dekabrist Ayaklanması¹ olarak geçen darbe girişimi, Rusya’da otokrasiye karşı düzenlenen ilk ciddi kalkışma olma özelliğini taşımaktadır. Ayaklanmayı gerçekleştiren aydın subaylar, serflikin kaldırılması, anayasal düzenin kurulması ve bireysel özgürlüklerin güvence altına alınması gibi taleplerle ortaya çıkmışlardır. 17. ve 18. yüzyıllardaki köylü isyanlarından ve daha önceki saray darbelerinden farklı olarak, Dekabrist Ayaklanması, Rusların yüksek eğitimli üst sınıf mensupları tarafından siyasi ve toplumsal değişim getirmeyi hedefleyen modern bir devrim hareketidir (Kont, 2008, s. 80). Bu değişim düşüncesini destekleyenler arasında yer alan Karamzin, Puşkin, Ryleyev ve Bestujev gibi tarih ve edebiyat alanlarında etkili olan bazı Rus aydınlarının, bazılarının pasif bazılarının da aktif olarak sürece katıldığı belirtilmektedir. Tarihçi Karamzin de bu aydınlardan birisidir. Birçok ortak noktaları olmasına rağmen isyancı subaylar Karamzin ile devletin yönetim şekli konusunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Karamzin’in mutlak monarşi taraftarı olduğu, Dekabristlerin ise çar karşıtı oldukları bilinmektedir ancak bütün Dekabristler çarı öldürmek istememiş ve Karamzin de bütün çarlara hayranlık duymamıştır (Bolotova, 2016, s. 24). Diğer bir farklı görüş ise serflik (kölelik) konusundaki yaklaşımlarında ortaya çıkmaktadır. Karamzin, “Rusya’nın Eski ve Yeni Dönemleri: Siyasi ve Yurttaşlık İlişkileri Üzerine Not” adlı yazısında soyluluğun ideologu olarak ortaya çıkmış ve burada I. Aleksandır’ın liberal reformlarına karşı soyluların muhafazakâr kesimlerinin görüşlerini dile getirmiştir. Karamzin eserinde “Çarın dayanağı soylulardır” diyerek, “devletin varlığının sağlamlığı açısından, insanları erken bir özgürlüğe kavuşturmaktan ziyade onları köleleştirmek daha güvenlidir; çünkü özgürlük için insanı önce ahlaken hazırlamak gerekir.” (Karamzin, 1991, s. 13) diye yazmıştır. Dekabristler ise bunun tam aksi yönde serflik sistemini kaldırılmasını düşündükleri ilk reformlar arasına almışlardır. Bu iki farklı tarafın görüş birliği içinde oldukları en önemli konu ise edebiyatın vatan sevgisi üzerinde olan etkisi hakkındadır. Karamzin’in “Edebiyatın büyük amacı, Rus halkının ahlaki eğitimiyle ilgilenmektir. Bu eğitimde başlıca rol, vatanseverlik terbiyesine aittir. Vatanseverlik, vatanın iyiliğine ve şanına duyulan sevgi ve bunlara her yönden katkıda bulunma isteğidir. Rusları kendi değerlerine saygı duymaya alıştırmak gerekir” sözleri ile Dekabrist subayların görüşleri örtüşmektedir (Bolotova, 2016, s. 26).

Puşkin’in Dekabristler ile ilişkisi isyanın liderlerinden olan Kondratiy Rleyev üzerinden olmuştur. Dekabristler ile kültür, edebiyat ve çarlık yönetimi gibi birçok konuda aynı görüşlere sahip olan Puşkin, Rleyev’in çıkardığı Kutup Yıldızı isimli dergide yazılarını yayımlamıştır. Dekabrist hareketinin gizli örgütlenmelerinden haberdar olan Krilov, Griboyedov, Jukovski, Baratinski gibi edebiyatçılar da eserlerini bu dergilerde yayımlıyorlardı. Puşkin kendisinin çizdiği ve mahkemeler sonrası gerçekleştirilen infazları tasvir ettiği resmin altına ise şöyle bir not düşmüştür: “Ben de bir soytarı gibi asılabilirdim” (Gordin, 2025, s. 679). Bu sözleri ile Puşkin cezalandırılan kişileri soytarıya benzetirken bir nebze de olsa kendisinin de örgütlenmenin içerisinde olduğunu kabul etmektedir.

Her ne kadar askerî bir isyan olarak gerçekleşmiş olsa da Dekabrist hareketinin temelinde sosyal

¹ Makalenin konusu olan ayaklanma Aralık ayında gerçekleştiğinden dolayı bu ayaklanmaya katılan kişiler Rusça Aralık ayını ifade eden Dekabr kelimesinden yola çıkarak “Dekabristler” olarak adlandırılmıştır.

etkenler bulunmaktadır. İsyan eşitlik, özgürlük ve refah bir yaşam etrafında şekillenmiş düşüncelerin bir sonucudur. Bu yönleri ile 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne benzemektedir ve Bolşevikler, Dekabristleri ilk Bolşevikler olarak nitelendirmişlerdir. Darbe girişimine giden süreci anlamak için 19. yüzyıl Rus siyasi durumunu anlamak faydalı olacaktır.

Şekil 1. Puşkin'in idam edilen beş Dekabrist'i tasvir ettiği çizimi.

Sayfanın üst kısmında elyazısı ile “И я бы мог, как шут висеть – Ben de bir soytarı gibi asılabilirdim”

19. Yüzyılda Rusya'nın Siyasi Durumu

Çarlık Rusyası, 19. yüzyılın başlarında siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. I. Pavel'in 1801 yılında ölümünün ardından 24 yaşında çar olan I. Aleksandır, Rusya'yı tekrar büyükannesi II. Katerina'nın koyduğu prensipler ve kurduğu sisteme uygun olarak liberal eğilimlerle yönetmeye başlamıştır. Böyle bir eğilimi benimsemesindeki en büyük pay rasyonalist ve humanist felsefi görüş ruhunda eğitim aldığı İsviçreli Laparge'a aittir. (Kurat, 2023, s. 317). İlk olarak serflik sisteminde reformlar yapmak isteyen I. Aleksandır Livonya serflerine özgürlük vermiştir (Montofiore, 2019, s. 342). Hürriyetler konusunda ise Polonya Kralı ünvanı ile Polonyalılara bazı özgürlükler tanımıştır. Bu özgürlükler ileride Rusya'ya dair planladığı reformlar için bir deneme mahiyetindedir.

Döneminin eğitimli yöneticilerinden birisi olan I. Aleksandır reformları yapma konusunda bir ikilem içerisinde kalmıştır. Daha uzlaşmacı bir yönetim anlayışı benimseyen çar yapmak istediği

reformları despotizm ile değil hukuki yollardan yapma yolunu tercih etmiştir. Fakat bu görüşü babasının da danışmanlığını yapan, toprak sahibi bir subay olan Aleksandır Arakçeyev ile tanışması ile değişmiştir. I. Aleksandır, Arakçeyev'in bazen zulüm derecesine varan dürüstlüğünden etkilenerek gerektiğinde reform planlarını gerçekleştirmek için mutlak otoriteyi kullanmanın doğal olduğu düşüncesini kabul etme noktasına gelmiştir (Hosking, 2019, s. 342).

Çarı reformlar konusunda etkileyen kişilerden birisi de Pavel Strogonov olmuştur. Paris'de Jakobenler Klübü toplantılarına katılan Strogonov sık sık çar ile bir araya gelerek özellikle serfliğin kaldırılması konusunda görüşmeler yapmıştır. Çar, yönetim sistemi konusunda ise danışmanı Mihail Speranskiy'nin hazırladığı reform planı doğrultusunda hareket etmeyi düşünüyordu. Bu plana göre, yönetim şekli dönemin modern teorileri çerçevesinde merkezde ve taşrada ayrı ayrı idari, yargısal ve yasama birimleri (Hosking, 2019, s. 343) olacak şekilde düzenlenecekti. Sonuç olarak reformlar çarın çevresinde bulunan Arakçeyev, Strogonov ve Speranskiy'den oluşan bir üçlünün fikirleri doğrultusunda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Ordu içerisinde de birtakım reformlar yapan I. Aleksandır İngiliz sosyalist ütöapist Robert Owen'dan etkilenerek askerî köyler kurmayı planlamıştır. Bu plana göre askerler aileleri ile belirli bir bölgede yaşayarak toprak işleri ile uğraşacak, bütün evler aynı şekilde olacak, çocuklar 7 yaşından itibaren ailelerine değil komutanlarına bağlı olacak ve askerî eğitime tabii tutulacaklardı. Özel hayatındaki titizliğini ordu üzerinde de uygulamaya çalışan Çar, özellikle askerleri ciddi teftişlere tabi tutmuştur. Yakın zamanda Napolyon'a karşı büyük bir zafer elde eden subaylar, gerçekleştirilen reformların kendi toplumsal statülerini zayıflatıldığını ve konumlarını güç durumda bıraktığını fark edince, bu durum hem onların hem de askerlerin arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Napolyon'u yenmiş askerler artık bitmek bilmeyen geçit törenlerine ve teftişlere maruz kalmakta ve en ufak hatada ağır cezalara çarptırılmaktadır (Bandilenko, 2024, s. 179). Askerlerinin düştüğü bu duruma karşı bir reaksiyon göstererek durumu eleştiren subaylar ordudan uzaklaştırılmıştır. 1820 yılında ordunun en seçkin birliklerinden biri olan Semenovski Muhafızları Alayı'nın protestosu, Dekabrist hareketinin önderleri için artık elit birliklerin bile rejimi desteklemekten vazgeçtiğinin bir kanıtı olmuştur. İsyanın bastırılmasından sonra I. Nikolay, ordunun yönetime ayaklanacak kadar kötü durumda olduğunu görmüş ve bu durumu düzeltmek için askerî reformlar yapılması gerektiğine karar vermiştir. Bu yüzden üst düzey eğitim veren askerî bir kurumun kurulması gerektiği düşüncesi hasıl olmuştur. Askerî eğitim sisteminin daha üst seviyelere getirilmesi ve rütbelerin eğitim seviyesine göre verilmesi amaçlanmıştır (Özkan, 2017, s. 357). Bu amaçla açılan kurumlardan başında Nikolayevskaya Askerî Akademisi gelmektedir. Söz konusu dönemde askerî sahada yapılan reformlar sadece bunların sınırlı değildir. Dekabrist Ayaklanması'nın gerçekleştiği 1825 yılının Ocak ayında Orenburg'da açılan askerî kurumların birisi olan Neplüev Askerî Okulu da bu kurumlardan diğeridir².

İdari yapıda ve sosyal hayatta birçok değişiklikler yapmayı planlayan I. Aleksandır'ın reform düşünceleri Napolyon'un Rusya'ya saldırması üzerine gecikmiştir. İlk başlarda reformlar için engel gibi gözükken bu savaşın daha sonraki yıllarda Rusların konsolide olmaları için iyi bir etken olduğu görülmektedir. Özellikle 1814 yılında Rus ordusunun Paris'i ele geçirmesinin ardından Çar'ın, dolayısı ile de Rusya'nın Avrupa üzerindeki etkisi ve saygınlığı artmıştır. Savaşı takip eden yıllarda olumlu bir etki gösteren bu zafer on yıl sonra subaylar ve birkaç entelektüel tarafından farklı yorumlanarak Rusya'nın temel siyasi etkenlerden birinin kaynağı da olacaktır.

Siyasi olarak güçlenen ve yavaş olsa da köklü reformlar yapma yolunda ilerleyen Rusya'nın politik çizgisi Çar'ın, çıktığı seyahat sırasında Taganrog'da ani ölümü ile bambaşka bir düzlemde ilerlemeye başlamıştır. Ölümünün ardından çarın kim olacağı konusunda çıkan kaos siyasi gelişmeleri etkilemiştir. Polonyalı sevgilisi ile evlenmek amacıyla Alman asıllı eşi Prenses Anna Feodorovna ile boşanmak isteyen veliaht Çar Konstantin, bu isteğini 1819 yılında I. Aleksandır'a söylemiştir. Bu kararı Konstantin, 1821 yılının ilk aylarında yazılı olarak Aleksandır'a bildirmiş ve Aleksandır, 16 Ağustos 1823 tarihinde, ikinci kardeşi Nikolay'ı ardılı olarak atadığına dair bir manifestoyu

² Detaylı bilgi için bkz: Murat Özkan, (2019). Rus Emperyal Yayılmasının Bir Vasıtası Olarak: Orenburg Neplüev Askeri Okulu, 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi.

imzalayarak kararını resmileştirmiştir (Montofiore, 2019, s. 349). Bu manifesto gizli kalması şartı ile Moskova Başpiskoposu Filaret'e, Devlet Konseyi'ne ve Senato'ya gönderilmiştir. Mektuplar imparatorun ölümü durumunda olağanüstü bir toplantıda herhangi başka bir şey yapılmadan önce açılmak kaydı ile bırakılmıştır (Gordin, 2025, s. 115).

Rusya İçerisindeki Masonluk Kurumu ve Gizli Örgütlenmeler

Sosyal ve siyasi olarak bu şartlar altında bulunan Rusya'da, mevcut düzene karşı alternatif stratejiler geliştiren gizli örgütlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların temellerinde farklı sosyo-politik düşünceler bulunsa da Masonluk kurumu da bu yapılarda etkili olmuştur. Rus masonluğu, 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın manevi ve siyasi kültürünün kendine özgü bir olgusudur. Bu dönemdeki Rusya'nın siyasi, askerî ve entelektüel elitinin önemli bir kısmı mason localarına üye olmuşlardır. Bunların arasında tarihçi Nikolay Karamzin, Mareşal Mihail Kutuzov, I. Aleksandır'ın bakanlarından Mihail Speranskiy ve General Aleksandır Suvorov sayılabilir. Romanov Hanedanı'ndan ise Çar I. Pavel ve oğlu Velihaht Prens Konstantin Pavloviç de mason olduğunu gizlememiştir (Şapovalov, 2007, s. 52).

Kendilerine tarihsel bir rol atfeden Masonlar düşünceleri doğrultusunda siyasi yönlendirmeler yapmak için bazı siyasi manevralara başvurmuşlardır. Masonlar “kardeşleri” olan I. Pavel'i, annesi II. Katerina'yı tahttan indirmek amacıyla bir komplo örgütlemeye teşvik etmeye çalışmışlardır. İmparatoriçe uzun süre Pavel Petroviç'in masonlarla ilişkisini izlemiş ve komplo ihtimali konusundaki endişeler sonucunda 1790'ların başında Rusya'da mason localarını kapatmıştır. II. Katerina'nın ölümünden sonra İmparator I. Pavel, mason localarının yasağını kaldırmakta acele etmemiştir. Ancak onun döneminde hiçbir mason kovuşturmayla uğramamıştır. I. Aleksandır'ın hükümdarlığının başlarında masonlara karşı izlediği politika ise çelişkilidir. Öncelikle büyükannesi tarafından konmuş yasağı onaylamış ancak bu resmî yasağa rağmen masonlar 1801 yılından itibaren yavaş yavaş yeniden faaliyet göstermeye başlamışlardır. 1803-1805 yılları arasında localar hızlı bir canlanma dönemi yaşamıştır (Şapovalov, 2007, s. 53).

Dekabrist hareketinin masonluk ile ilişkisi ise 1812 yılındaki Borodino Savaşı ve 1813-1814 yılları arasındaki Rus ordusunun Avrupa'ya gidişi ile başlamıştır. Bu süreçte reformist eğilimli bazı Rus subaylarının liberal düşünceleri radikal fikirlere dönüşmüştür. Serfliğin kaldırıldığı anayasal kurumların bulunduğu ülkelere giden geleceğin Dekabristleri kendilerini düşünmeye sevk eden birçok olayla karşılaşmışlardır. Batı Avrupa halklarının yaşam düzeyinin Rusya'ya kıyasla çok daha yüksek oluşu da bu süreci etkilemiştir. Geri döndüklerinde vatanlarındaki serflik ve mutlakiyet gibi geri kalmış yaşam biçimleri onları daha derinden sarsmıştır. Matvey Muravyov-Apostol bu durumu “Biz 1812 yılının çocuklarıydık” (Poroh & Fyodorov, 1982, s. 178) olarak ifade etmektedir. Bu dönüm noktası 1812 yılındaki Borodino Savaşı'ndan önce Rus masonluğunun genel olarak iyi niyetli ve muhafazakâr bir nitelik taşıdığını ve içinde radikal eğilimlerin bulunmadığını da kanıtlamaktadır. Ancak Fransız locaları aracılığıyla burjuva hukuku ve özgürlük fikirlerinin etkisi Rusya'ya sızmaya başlamıştır.

Burada akıllara “geleceğin Dekabristlerini masonluğa çeken ne olmuştur?” sorusu gelmektedir. Dekabristlerin masonluğa yaklaşmasını sağlayan ilk nedenler “kardeşlik, sevgi ve eşitlik” sloganları, ahlaki olgunlaşma, eğitimin ve bilginin yayılması çağrılarıdır. Bunun yanı sıra pek çoğunun ailesinde mason akrabalar bulunması da bu sebepler arasında gösterilebilir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Trubetskoy, Çernişev, Muravyov, Lopuhin, Repnin gibi aileler ünlü mason aileleri arasındadır (Şapovalov, 2007, s. 54).

1815 yılının sonunda çoğunluğu muhafız alaylarındaki gençlerden oluşan ve “Birleşik Dostlar” locasının üyeleri arasında yer alan küçük bir grup kendi bağımsız localarını kurmaya karar vermişlerdir. Bu loca birbirini iyi tanıyan ve benzer siyasi görüşleri paylaşan kişilerden oluşan kapalı bir çevreye benzer bir yapı oluşturmayı amaçlamıştır. Zaman ilerledikçe bu loca gereğinden fazla büyümüş toplantılarına katılanların sayısı iki yüze yaklaşmıştır. Ancak bu durum arayış içindeki üyeleri tatmin etmemiştir. Başlangıçta aristokrat bir nitelik taşıyan locada Velihaht Prens Konstantin Pavloviç, General Benkendorf, Prens Narişkin gibi birçok seçkin soylu bulunmaktadır. Ancak yeni

üyelerin katılımıyla loca önemli ölçüde değişmiş, belirsiz ve düzensiz bir topluluğa dönüşerek askerî muhafız gençliğinin toplandığı bir eğlence topluluğuna benzemeye başlamıştır. Zamanla asli masonik çalışmalarının yerini ziyafetlerin almasıyla birçok üyede memnuniyetsizlik başlamış ve loca fiilen dağılmıştır. Buradan ayrılan üyelerin bazıları başka localara geçmiş bazıları ise Kasım 1815 yılında “Üç Erdem” locasını kurmuştur. Resmî olarak 11 Ocak 1816 tarihinde açılan bu locada dört soylu isim özellikle öne çıkmaktadır. Bu isimler ileride Dekabrist olarak tanınacak Volkonski, Lopuhin, Dolgorukov ve Trubetskoy’dur. Bir süre sonra locaya Pavel Pestel de katılmış böylece Dekabrist hareketi ile masonluğun doğrudan ilişkisi başlamıştır (Şapovalov, 2007, s. 54).

Kurtuluş Birliği

Prens Volkonski’nin önerisiyle “Üç Erdem” locası diğer localardan gelen üyelerle ve kısmen de yeni kabul edilen mason olmayan üyelerle genişlemiştir. Ancak yeni üyelerin seçimi oldukça titiz bir şekilde yapılmıştır. Bu süreçte Aralık ayı sonunda Matvey İvanoviç Muravyov-Apostol, 2 Ocak 1817 tarihinde kardeşi Sergey İvanoviç Muravyov-Apostol ve aynı ayın sonunda ise Nikita Mihayloviç Muravyov’un locaya kabul edilmesidikkat çekmektedir (Şapovalov, 2007, s. 55). “Üç Erdem” locasının çalışmalarıyla paralel olarak ve onun bünyesinde 1816 yılı boyunca muhalif eğilimli iki subay grubu gizli bir topluluk kurma fikrini tartışmıştır. *Kurtuluş Birliği* adlı örgüt, Aleksandır Nikolayeviç Muravyov tarafından 1816 yılının Aralık ayında bu tartışmaların sonucunda kurulmuştur. Kurucu üyelerin yaşları dikkate alındığında, iyi askerî eğitim almış ve Borodino Savaşı gibi bir cephe tecrübesine sahip genç askerlerin büyük düşünceler içerisinde oldukları anlaşılmaktadır³. Örgüt, 1814 yılında Fransa’da mason olan Aleksandır Muravyov’un inançları ve gerekçeleri sayesinde özünde mason locasının gizli bir kolu haline gelmiştir. Dekabristler davası soruşturmasında Trubetskoy bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Yukarıda da söylediğim gibi masonluğa o dönemde oldukça bağlı olan Aleksandır Muravyov bir cemiyetin ancak loca aracılığıyla var olabileceğini kanıtlamaya çalışıyordu. O, o dönemde ‘Üç Erdem’ adıyla faaliyet gösteren locanın başkanı olmaya çabaladı ve bunda başarılı oldu.” (Şapovalov, 2007, s. 55).

Kurtuluş Birliği’nden önce yarı gizli birkaç topluluk kurulmuştur ancak gerçek anlamda bir tüzüğü, somut görevleri, taktik ve stratejik planları olan yani bir dost çevresinden çok bir siyasi örgüt niteliği taşıyan yapı tam olarak bu Kurtuluş Birliği’dir. Bu birliğin temel olarak üç görevi bulunmaktaydı: Mutlak monarşinin sınırlandırılması veya kaldırılması, serflik sisteminin kaldırılması ve temsili yönetimin, anayasal bir meclis sisteminin getirilmesi (Gordin, 2025, s. 101).

Refah Birliği

İyi bir örgütlenmesi olmasına karşın belirsiz bir programa ve az sayıda üyeye sahip olan Kurtuluş Birliği varlığını korumakta zorlanmış ve 1821 yılında yerini *Refah Birliği*’ne bırakmıştır. Bu yeni birliğin ideologları ülkedeki kamuoyunu köklü bir şekilde değiştirmek ve mevcut düzene karşı çıkan insanlar yetiştirmek için kararlı bir şekilde çalışmayı amaçlamışlardır. Kuruluş döneminde muhafız topçu birliğinde üsteğmen rütbesinde bulunan Yevgeniy Obolenskiy daha sonra yapılan sorgulama sırasında birliğin amaçlarını “Topluluğun ilerideki hedefi, devlette anayasal bir yönetim biçimi kurmaktır. Yakın hedefi ise eğitimin yaygınlaştırılması, gençlerin ahlâkının iyileştirilmesi, devletin verdiği görevlere yalnızca görev bilinciyle değil, toplumsal sorumlulukla yaklaşmak idi... Son olarak topluluk devlet yönetiminde sessiz ve fark edilmeden bir devrim gerçekleştirmeyi umuyordu.” şeklinde açıklamıştır (Gordin, 2025, s. 102).

Topluluğun Merkez Konseyi’nde Trubetskoy, Sergey ve Matvey Muravyov-Apostol kardeşler, Lunin, Pestel, Mihail Orlov, Nikita Muravyov, Nikolay Turgenyev gibi isimlerin yanı sıra Muhafız Kurmay Birliği’nde görev yapan ve 1820 yılında gizli topluluk hakkında ilk ihbarı yapan Mihail Gribovskiy de bulunuyordu. 14 Aralık’taki ayaklanmanın önderleri olarak karşımıza çıkacak kişiler arasında olan Trubetskoy, Obolenskiy ve Puşçin de Refah Birliği üyelerindendir.

³ Birlik kurulduğu dönemde Muravyov 24, Trubetskoy 26, Rileev 21, Yakışın 23, Muravyov-Apostol 19 yaşındadır.

Topluluk kısa sürede 200 üyeye ulaşmış ve Petersburg, Moskova, Kiev, Poltava, Tambov, Kişinev, Tulçin ve Nijni Novgorod gibi şehirlerde şubeler kurmuştur. Üyeleri arasında çok sayıda kurmay subay mevcuttur ve bu gizli örgütün mensupları neredeyse bütün muhafız alaylarında bulunmaktadır.

Refah Birliği'nin kongrelerinde önde gelen soylular ve reformistler üzerinde düşünülen reformları geliştirmekte ve olgunlaştırmaktadır. Burada, Rus İmparatorluğu'nun bir cumhuriyete dönüştürülmesi, siyasi olarak gerekçelendirilmiş bir "çarı öldürme" fikri, ordunun yardımıyla iktidarın ele geçirilmesi yani askerî devrim gibi fikirler üzerinde tartışılmakta ve birliğin programı geliştirilmektedir (Şapovalov, 2007, s. 102). Özellikle Refah Birliği döneminde yeni bir soylu muhalif tipi ortaya çıkmıştır. Bu soylular için yalnızca despotizm ya da serflik sistemi değil Çarlık Rusyası'nın tüm ruhu, devlet ve toplum yaşamının hemen her yönü kabul edilemezdir. 18. yüzyılın avangardları devletin temel yapısını reforme etmeyi, mutlak monarşiyi sınırlayan bir anayasa hazırlamayı ve böylece idare sistemini iyileştirmeyi hayal etmekteydiler. Pestel, Ruskaya Pravda adlı bir program çerçevesinde adı Halk Meclisi olan bir parlamanto ile üniter, merkeziyetçi bir cumhuriyet kurulmasını, yürütme organı olarak da beş kişiden oluşan bir yürütme kurulu oluşturulmasını önermiştir. Ayrıca vergi sistemi, toprak dağılımı ve devlet maliyesi için ayrıntılı planlar içeren bir programda hazırlamıştır. Refah Birliği artık şunu görmektedir. Devletin temel ilkelerindeki çürüme tüm yapıyı sarmıştır ve dürüst ve gerçekçi bir devlet anlayışı bu acımasız, gıcırdayan mekanizma içinde artık sağlam bir unsur olarak güvenilir bir parça bulamamaktadır (Gordin, 2025, s. 102).

Refah Birliği içerisinde bir yandan fikirler konuşulmaya ve farklı görüşler dile getirilmeye devam ederken bir yandan da gruplaşmalar da başlamıştır. Bir grup daha sessiz ve şiddet içermeyen bir yol izlemekten yana iken Dekabristler, yönetimi güç kullanarak devirmeyi amaçlamaktadır (Erman, 2021, s. 9). Bu nedenle aynı yıl büyük çoğunluğunu subayların oluşturduğu ve birbirleriyle sıkı temas halinde olan iki örgüt daha kurulmuştur.

Kuzey Topluluğu

Petersburg merkezli olan *Kuzey Topluluğu* Nikita Muravyov'in önderliğinde kurulmuştur. Muravyov on bölümden oluşan anayasa taslağı hazırlayarak yapmak istedikleri reformları düzenlemiştir. Muravyov bu anayasa taslağında "mutlakıyetçi yönetim yıkıcıdır" ve "kutsal dinimizin buyruklarıyla ve sağduyu ile bağdaşmaz" ifadelerini kullanarak, Rusya'nın on üç devlete bölünmesini, her birinin mülk sahibi vatandaşların oyu ile kendi devlet hükûmetini seçmesini öngörmüştür. Ulusal düzeyde ise çarın vetosunu aşarak yasa çıkarma yetkisine sahip iki meclisli bir yasama organı da dâhil olmak üzere üç erk bulunmasını teklif eden Muravyov'in anayasası Amerikan anayasasından etkilenmiştir ancak onun aynı zamanda Eski Rus halk meclisi Veçe'ye duyduğu ilgi de önemli bir esin kaynağıdır (Hamburg, 2006, s. 125). Taslakta ayrıca serflikin tüm biçimleri kaldırılarak Rus devletin bütün sakinlerine vatandaş sıfatı verilmesi, federe devletin başkentini etnik toplulukların yaşadıkları topraklarla çakışmayacak biçimde St. Petersburg olması, kanun yapma gücünün ulusal bir meclise verilmesi öngörülmektedir. Buna göre Yüksek Duma ve Temsilciler Meclisi olmak üzere iki meclisten oluşan bir halk kurultayı bu federe devletin bütün yetkilerini kullanacaktır. Çar ise sadece bu federasyonun önde gelen memuru konumunda olacaktır. Anayasanın en belirgin unsurlarından birisi ise vatandaşlık hakları ve özgürlükler konusundaki tutumdur. Buna göre ülkede inanç özgürlüğü ile toplanma ve konuşma serbestiyeti sağlanarak her türlü sansür de kaldırılacaktır. Dolayısıyla bu taslağın esas amacı ülkedeki monarşik yapının ilga edilerek anayasal bir meşruti yönetim sistemine geçilmesidir (Erman, 2021, s. 9).

Kuzey Topluluğu esasında Aleksandır Puşkin'in 1830'larda yazdığı gibi kökleri geçmişte bulunan otokrasi ve boyarlar arasındaki çekişmeye bir tepki olarak faaliyet göstermektedir. Kahovskiy darbe girişimi sonrası kurulan soruşturma heyetine verdiği ifadesinde akımın, bürokrasinin ağır baskısına, soylu haklarına karşı gösterilen saygısız davranışlara ve yabancılara ayrıcalıklar tanınmasına karşı gösterilmiş bir tepki olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Aleksandır Bestujev de amacın esasında aristokrasi ile yumuşatılmış bir monarşi olduğunu belirtir (Walicki, 2009, s. 112).

Güney Topluluğu

Kuzey Topluluğu kadar ılımlı olmayan Güney Topluluğu Pavel Pestel liderliğinde 1821 yılında Ukrayna'da örgütlenmiştir. Radikal fikirleriyle tanımlanan bu topluluk cumhuriyetçi bir yönetim sistemi, mülkiyetin yeniden düzenlenmesi ve köklü toplumsal reformlar talep etmiştir. Topluluğun izlediği politikaları anlamak için kurucusu Pavel Pestel'i iyi anlamak önemlidir.

1793 yılında doğan Pavel Pestel Çarlık Ordusu Muhafız Alayları içerisindeki en parlak subaylardan biridir. Çarlık Ordusu'nun en elit subaylarının yetiştirildiği Pajeskiy Kolordusu'nda yetişmiştir ve Borodino Muharebesi'nde ağır yaralanarak cesaret madalyası ile ödüllendirilmiştir (Neçkina, 1988, s.141). Yüksek disiplin anlayışına sahip korkusuz bir subay olan Pestel aynı zamanda ateşli bir cumhuriyetçidir ve Fransız Jakobenlerine hayranlık duymaktadır. Reformları zaman içerisinde değil de ordunun silahlı desteğini sağladığı bir devrim ile yapmaktan yana fikirlere sahip olan Pestel bu amaçla Çar I. Aleksandır'ı öldürmeyi planlamıştır (Medinskiy, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2025).

Askerî yeteneklerinin yanında Pestel Yeni Ahit'i adil bir toplumun doğal hukuk temeli olarak gören katı bir Hristiyandır. Hristiyan hukukunun ruhuna aykırı olan dinî uygulamaların yasaklanmasını talep etmiştir. Pestel çoğu zaman sonraki dönem eşitlikçi cumhuriyetçilerin habercisi olarak değerlendirilmiştir ancak aynı ölçüde onun 20. yüzyılın etnik temizlikçilerini de önceden haber verdiği söylenebilir (Hamburg, 2006, s. 125).

Pestel de tıpkı Muravyov gibi yapmak istediği reformları Rus Hukuku adını verdiği ve on bölümden oluşan bir anayasa taslağı ile dile getirmiştir. Pestel bu anayasanın hazırlanmasının amacını, bir anayasa hazırlanması sorununun ileride toplanacak bir meclise bırakılmayıp önceden kararlaştırılması olarak açıklamıştır. Ayrıca askerî darbenin başarıya ulaşmasından sonra diktatörlük yetkileriyle donatılmış bir geçiş hükümetinin kurulması gerektiğini de eklemiştir (Walicki, 2009, s. 118). Diğerine göre daha sert tekliflerde bulunan bu anayasa bir reform anayasasından çok darbe anayasasına benzemektedir. Toprakların kamu mülkü ve özel mülk olarak ikiye bölünmesi, soyluluk dahil bütün feodal tabakaların ortadan kaldırılması, Muravyov'den farklı olarak vatandaşlık haklarına sahip olmak için belirli miktarda mülk sahibi olmanın gerekmemesi gibi konular anayasada geçen maddelerin birkaçıdır. Yönetim şekli olarak da yasama yetkisinin tek meclisli bir halk kurultayına; yürütme yetkisinin bu halk kurultayı tarafından beş yıllık bir dönem için seçilen beş üyeli Devlet Duması'na, yargı ve denetim işlevlerinin de yaşam boyu görevde kalmak üzere seçilerek atanan ve yüz yirmi üyeden oluşan Yüksek Konsey'e verilmesi önerilmektedir. Vatandaşlık hakları olarak da ibadet özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, basın özgürlüğü ve konut dokunulmazlığını istemekle beraber herhangi bir dernek ya da birlik kurulmasını yasaklamaktadır (Walicki, 2009, ss. 118-121).

Rus topraklarında yaşayan milletler hakkında ise Pestel çok sert değişikliklere gitme taraftarıdır. Bir ulus devlet kurmayı düşünen Pestel, İslamiyeti ve Yahudiliği bazı koşullar altında tolere etmeye hazır olduğunu açıklasa da Müslümanların Hristiyanlığa geçmesi için devrimci rejimin misyonerlik yapmasını savunmuştur. Yahudileri ise "ayrıcalıklı" statülerinden vazgeçemedikleri takdirde hükümetin onlara "Küçük Asya'da bir yerlerde" kendi devletlerini kurmaları için yardımcı (!) olması (Hamburg, 2006, s. 125) konusunda uyarmakta, Finler'in ve Ukraynalılar'ın Ruslaştırılmasını, Yahudilerin ise Rusya'dan tamamen çıkarılmasını savunmaktadır (Figs, 2024, s. 127).

Birleşik Slavlar Derneği

Dernek 1823 yılında günümüz Batı Ukrayna topraklarına bulunan Novgrad-Volinsk şehrinde kurulmuştur. Derneğin kurucuları topçu subayları olan Andrey ve Pyotr Borisov kardeşler ile Polonyalı bir siyasi sürgün olan Yulian Lyublinskiy'dir. Derneğin temel politikası bütün Slav halklarını birleştiren bir federatif devlet sistemi kurmaktır. Derneğin programına göre Bohemya, Macaristan, Polonya, Rusya, Transilvanya, Dalmaçya, Hırvatistan, Moldovya, Morovya ve Sırbistan bu federatif yapının üyeleri olacaktır. Bu devletlerin kendine has özelliklerini dikkate alan kanunları olacaktır ve temsilciler yılda bir sefer olmak şartıyla başkentte toplanacaktır (Pavlov, 2017, s. 80).

Derneğin yapısına bakıldığında birçok nokta dikkati çekmektedir. Bunların başında üye yapısı gelmektedir. Dernek, diğer topluluklar gibi yüksek rütbeli subayların aksine daha düşük rütbede olan ve önemli görevleri olmayan askerlerden ve toprak sahibi olmayan kişilerden oluşmaktadır. Bu üyeler üye olduktan sonra kod isimler edinmişlerdir. 1825 yılının Eylül ayında Güney Birliği ile birleşene kadar tamamen kapalı bir yapıda faaliyet göstermiştir. Öyle ki üyeler diğer birliklerin varlığından bile haberdar olmamışlardır. Amaçlarını “Birleşik Slavların Kanunu” ve “Birleşik Slavların Yemini” adlı iki belgede toplamışlardır. Silahlı mücadeleye ve askerî bir hareketlenmeye mesafeli politikalar izlemişlerdir. Fakat Güney Birliği’ne katılmalarından sonra birçok üye Çar’ın öldürülmesine katılmak için yemin etmiştir. Bütün diktatörlüklere karşı olmuşlardır ve bu da Güney Birliği’nde Pestel’in temel politikalarına aykırı bir görüştür (Pavlov, 2017, s. 81).

Birleşik Slavlar Derneği’nin üyeleri, köleliğe yani serfliğe karşıydı ve bunu yasalarında “Kendin köle olmak istemiyorsan, köleye sahip olmayı da dileme.” şeklinde belirtmişlerdir. Bu ortak programda köylü sorunu merkezî bir yer tutmuştur. Dernek üyeleri köylülerin özgürleştirilmesi konusunda hemfikirdir ve serflik sisteminin zorluklarını anlattıkları tasvirler diğer gizli topluluklardaki birçok Dekabristin yazdıklarından daha canlı ve etkileyicidir (Neçkina, 1955, s. 154).

Dernek hakkında son olarak güven konusunu vurgulamak gerekir. Programlarında bu konuya verdikleri önemi “Arkadaşımdan ve silahından başka kimseye güvenme, arkadaşın sana yardım eder, silahın seni korur” şeklinde dile getirmişlerdir (Neçkina, 1955, s. 161).

Dekabrist Ayaklanması

İyi eğitim almış ve genç subayların Avrupa’daki siyasi gelişmelere yakından tanık olmaları Rusya’da aksaklıkları reformist bir anlayış içerisinde girmelerine sebep olmuştur. 1820 yılında İspanya kralı Ferdinand’a karşı Yarbay Riego’nun başlatmış olduğu isyan, İtalya’da Sicilya ve Napoli’de başlayan ayaklanmalar ve 1821 yılında Mora Yarımadası’nda Osmanlı Devleti’ne karşı başlayan ayaklanma gibi olaylar bu siyasi gelişmelerin başında gelmektedir. Biraz daha geriye gidildiğinde 1783 yılında ABD’nin Birleşik Krallıktan ayrılışının da Dekabrist subaylara ilham kaynağı olduğu söylenebilir. Orduda görev yapan diğer subaylara göre çağa daha uygun eğitim almış olan Çarlık Muhafız Birlikleri subaylarının bu olayları değerlendirmeleri farklı olmuştur. Subayların çoğunun Napolyon’a karşı kazanılan zaferde aktif rol almaları, bazılarının cesaret madalyası ile ödüllendirilmiş olması subayların ordu içerisindeki etkinliğini ve saygınlığını artırmıştır. Bu iki etkenin birleşmesi ile güvenleri artan subaylar gizli örgütlenmelerdeki konuşmalar neticesinde düşündükleri reformları uygulamak için artık askerî bir darbenin kaçınılmaz olduğu kanaatine varmışlardır. Ancak Çar’ın ani ölümü ile harekete geçilmesi planlanan zaman öne alınmıştır.

Veliaht Prens Konstantin ve Veliaht Prens Nikolay arasında süren tahta çıkma görüşmeleri Dekabrist subaylar için bir fırsat olmuştur. Daha önce Konstantin’in gönüllü olarak tahttan feragat etmesinden ve kardeşinin veliaht çar olarak atanmasını resmileştiren manifestodan haberi olmayan I. Nikolay, çarın ölümü üzerine hemen yeni çara bağlılığını bildiren bir yemine bulunmuştur (Montofiore, 2019, s. 361). Kardeşini çar tayin eden mektuptan o anda haberi olan Nikolay, Konstantin’e derhal gelip çar olarak tahta çıkmasını bildirmiştir. Fakat Konstantin’in olumsuz yanıtı üzerine Nikolay yeni Rus Çarı olarak tahta çıkmak zorunda kalmıştır. Zamanın şartları dikkate alındığında bu haberlerin ulaşması ve cevaplanması için gerekli olan süre içerisinde Rusya kısa bir süre de olsa çarsız kalmıştır. Bu kaosu fırsat olarak değerlendiren Dekabristler darbe için harekete geçmişlerdir.

Dekabristleri ani olarak harekete geçiren başka bir olay ise kendileri hakkında başlatılan bir soruşturmadır. İlk olarak İngiliz asıllı bir Rus askeri olan İvan Şervud⁴ tarafından Ukrayna’nın Güney bölgesinde bir darbe girişimi olduğu bilgisi o zaman hayatta olan Çar I. Aleksandır’a iletilmiştir. (Neçkina, 1988, s. 198). Çar Aleksandır’ın ölümünden sonra General Dibiç üzerinde yürütülen

⁴ Bu hizmetinden dolayı Şervud’un soyadına I. Aleksandır tarafından “Sadık” anlamına gelen Verniy (Верный) ünvanı eklenmiştir.

soruşturmada çoğunluğu Güney Birliği üyesi olan subayların isimlerine ulaşılmıştır. Nikolay daha önce bilgisinin olmadığı bu soruşturmadan General Dibiç tarafından kendisine gönderilen bir kurye aracılığı ile haberdar olmuştur. General Dibiç ihbar mektubunu iki kopya olarak hazırlamış ve birisini Varşova'ya diğerini ise Petersburg'a göndermiştir. Bunun sebebi General Dibiç'in hangi veliahtın Çar olarak tahta çıkacağını ve nihai çarın nerede olduğunu bilmemesidir (Edelman O. V., 2010, s. 45).

Senato Meydanı

Olaylar saat 14 Aralık 1825⁵ günü sabah 9'da Mihail Bestujev-Ryumin ve Şepin'in Moskova Alayı'na giderek askerlere Konstantin'e yemin ettikleri için Nikolay'a yemin etmemeleri gerektiğini söylemeleri ile başlamıştır (Gordin, 2025, s. 361). Bestujev ve Şepin'in ateşli nutuklarına inanan muhafız alayına bağlı 3. ve 6. bölüğün askerleri silahlanarak Senato Meydanı'na doğru yürüyüşe başlamışlardır. Çar I. Nikolay'a Moskova Muhafız Alayı'nın yeni çara bağlılık yemini etmeyi reddettiğinin bildirilmesi üzerine Senato Meydanı'na çıkan Çar isyancılarla yüzleşmiş ve ilk olarak isyandan vazgeçmeleri için görüşmek üzere General Milaradoviç'i toplanan gruba göndermiştir. Görüşme yapılırken Milaradoviç'in Dekabrist Pyotr Kahovski tarafından vurulması ile isyanın ilk kanı dökülmüştür⁶. Bunun üzerine Çar ilk olarak kendisine bağlılık yemini eden süvari birliklerini ateş etmeden sadece isyancıları dağıtmak üzere harekete geçirmiştir. Süvarilerin geri püskürtülmesi üzerine topçu birliklerine toplanan kalabalığa zarar vermeden yüksekten top atışı emri vermiştir. Bu topçu atışına rağmen isyancılar dağılmamışlardır. Bunun üzerine Çar isyancıların üzerine top atışı yapılmasını emretmiştir. Bunun sonucunda isyancılar panik haline kaçmaya başlamış ancak tekrar toparlanmışlardır. Beklediklerinden sert bir müdahaleye maruz kalan isyancılar cephaneliklere ulaşmak üzere donmuş olan Neva Nehri'ne yönelmişlerdir. Bunun üzerine Çar tekrar top atışı emrini vermiş, ancak bu sefer isyancılara değil kaçış istikametinde nehrin buz tutmuş yüzeyinin hedef alınmasını emretmiştir. Dağınık bir halde koşan isyancılar buzun kırılması üzerinde nehre düşerek boğulmuşlardır. Böylece halkın da toplanarak⁷ izlediği isyan kısa sürede bastırılmıştır (Medinskiy, Erişim tarih: 10 Eylül 2025).

Darbeye inanmış olan subaylarla askerlerin arasındaki eğitim düzeyinin çok farklı olması darbe girişiminin başarısız olmasını etkileyen faktörlerden biridir. Senato Meydanı'na çıkan askerler subaylara göre daha az eğitilidir ve dönemin siyasi şartlarını çok farklı yorumlamaktır. Monarşinin, libarizmin ne olduğunu bile bilmeyen askerler tam anlamı ile ne için meydana gideceklerini bile bilmemektedir. Öyle ki askerler anayasa anlamına gelen Konstitutsiya kelimesini Veliaht Prens Konstantin'in Polonyalı eşi sanmaktadır (Mihayloviç, 1991, s. 10).

Darbe girişiminin başarısızlığında rol oynayan diğer bir faktör de isyancılar tarafından diktator (başkomutan) ilan edilen Trubetskoy'un darbe girişimi sırasındaki tutumudur. Başta isyancıların iktidarı devirmek için doğrudan saraya gitmesi planlanmıştır. Fakat saray yerine Senato Meydanı'na giden askerler, yeni çara bağlılık yemini etmiş olan subayların darbe girişiminden erken haberdâr olmalarına ve karşı koymak için hazırlanmalarına sebep olmuştur. İsyanın ilk anlarında emir-

⁵ Julien takvimine göre olan bu tarih Rusların o dönem kullandığı Grigoryen takviminde 26 Aralık 1825 tarihine denk gelmektedir.

⁶ İsyanın bastırılmasından sonra yapılan sorgulamada Kahovski, Milaradoviç'in yerine Çar gelseydi onu da öldüreceğini söylemiştir (Gordin, 2025, s. 395).

⁷ Senato Meydanı'na toplanan halkın arasında Rus tarihçi Karamzin'de bulunmaktadır. O anı arkadaşı edebiyatçı Dimitriyev'e yazdığı mektupta şu şekilde aktarmıştır. "Saraydaydım, kızarımla birlikteydim, İsaakiyevskaya Meydanı'na çıktım. Korkunç yüzler gördüm, korkunç sözler duydum. Beş altı taş ayağımın dibine düştü. Yeni çar korkusuzluk ve kararlılık gösterdi. İlk iki top atışı 'Kutup Yıldızı' Bestujev, Ryleyev ve onlara layık deliren yandaşlarını dağıttı. Ben bile barışsever bir tarihçi olarak top seslerini istedim. Çünkü isyanı bastırmanın başka bir yolu olmadığına emindim. Ne haç, ne metropolit etkili olabildi... Akşam saat yedide sarayda dua ayini yapıldı; sekizde herkes dağılmaya başladı. Askerler geceyi sarayın çevresinde ateşler arasında geçirdiler. Gece yarısı üç oğlumla birlikte artık sessiz sokaklarda yürüyordum, ama 15 Aralık sabahı saat 11'de Nevskiy Prospekti'nde hala kalabalık güruhlar gördüm. Yakında her şey yatıştı ve askerler kışlarına gönderildi..." (Bolotova, 2016, s. 33). Karamzin burada Kutup Yıldızı ifadesi ile reform yanlısı edebiyatçıların yayınladıkları dergiyi kast etmektedir.

komutayı ele alması gereken Trubetskoy bunu yerine getirmediği gibi Senato Meydanı'na dahi gelmemiştir⁸. Trubetskoy olay zamanında dolaştığı güzergâhı oldukça ayrıntılı biçimde sorguda anlatmıştır. Saray Meydanı, İsaakiyevskaya Meydanı ve Senato Meydanı'nından oluşan bu güzergâh soruşturma heyeti tarafından da teyit edilmiştir ve isyan süresince Trubetskoy'un olayların geçtiği bu üç ana noktanın etrafında dolaştığı anlaşılmaktadır. Trubetskoy, kendine ölüm cezası verileceğini bildiği için kendisini korkak değil ama şaşkın, kararsız bir insan olarak göstermeye çalışarak savunma yapmıştır. 14 Aralık'taki hareketlerini de aynı şekilde beklentilerinin boşuna olduğunu anlayan, kafası karışmış bir komplocunun çırpınışları olarak anlatmıştır (Gordin, 2025, s. 452). Çarın kendisi tarafından yapılan sorgulamasında "Biliyor musunuz size şimdi kurşuna dizdirebilirim" diye bağırması üzerine Trubetskoy "Dizin majesteleri, buna hakkınız var" (Trubetskoy, 1906, s. 43) şeklinde karşılık vermiştir. Buradan Trubetskoy'un ölümden korkmadığını ancak darbe günü tereddüte düştüğünü anlamak mümkündür.

Darbenin başarısız olmasının başka bir nedeni St. Petersburg'da Çar'ın muhafız alaylarının hepsinin bu kalkışmaya karışmayı kabul etmemeleri olmuştur. Bunun nedeni komutanlarının eğittikleri askerler üzerindeki etkileri ve askere verdikleri vatan sevgisidir⁹ (Özkan, 2020, s. 61). Buna en önemli örnek olarak sonradan Dekabrist ayaklamasına katılanların arasında Kavalergardskiy Alayı'nda bulunan subayların olmayışı verilebilir (Özkan, 2018, ss. 289-306).

Güney İsyanı

Kuzeyde olaylar bu yönde gelişirken güneyde herhangi bir hareketlenme henüz başlamamıştır. Çernigov Alayı Ayaklanması olarak da adlandırılan Güney İsyanı, 29 Aralık 1825 tarihinde başlamıştır. Petersburg'daki ayaklanmaya göre daha uzun süren bu olay 3 Ocak 1826 tarihinde bastırılmıştır (Neçkina, 1955, s. 345).

Kuzey Topluluğu'na göre daha radikal fikirleri içerisinde olan Güney Birliği her zaman silahlı bir devrimden yana olmuştur. Bunun için Çar I. Aleksandır'ı öldürmeyi dahi planlayan örgüt Petersburg'daki hareketin başarısız olduğunu haber alır almaz Sergey Muravyov-Apostol'un komutasında harekete geçmiştir. Sergey Muravyov-Apostol, kardeşi Matvey Muravyov-Apostol ve Mihail Bestujev-Ryumin 24-28 Aralık 1825 tarihleri arasında 1. Ordunun birkaç alayını ziyaret ederek onları harekete katılmaya ikna etmeye çalışmışlardır. 29 Aralık'ta, günümüz Ukraynası'nın Kiev bölgesinde Vasilkov kasabasında Muravyov-Apostol kardeşler Çernigov Piyade Alayı'nın komutan yardımcısı Yarbay Gebel tarafından tutuklanmıştır. Fakat kısa süre sonra dört subay, Dekabrist başka bir subayın yardımıyla serbest bırakılmıştır. Bir gün sonra Sergey Muravyov-Apostol, Çernigov Alayı'nın iki birliğinin komutasını ele alarak Vasilkov kasabasını ele geçirmiştir. Burada silah, mühimmat, erzak ve alayın hazinesine el koyan Muravyov-Apostol üç birliğin daha desteğini almıştır. 31 Aralık sabahı (12 Ocak) isyancı askerlerin önünde alayın papazı, Muravyov-Apostol ve Bestujev-Ryumin tarafından kaleme alınmış olan "Ortodoks Katekizmi" ve "Çağrı" adlı metinleri okumuştur. Bu belgelerde otokrasiye (mutlak monarşiye) karşı ayaklanma çağrısı

⁸ Çoğu Dekabrist sorguda Senato Meydanı'nda oluşan bu duruma değinmiştir. Ryleyev ilk ifadesinde "Prens Trubetskoy Senato Meydanı'nda komutanlığı üstlenmeliydi. Gelmedi ve bence bu o talihsiz günde meydana gelen tüm kargaşaların ve cinayetlerin başlıca sebebidir." diyerek eğer Trubetskoy görevini yerine getirseydi isyanın hızla ve kan dökülmeden sona ereceğini ima etmiştir. Aleksandır Bestujev ise "Eylem gününde Trubetskoy askerleri meydana bekleyeceğini vaat etmişti ama neden gelmedi bilmiyorum. Bu bizler ve askerler üzerinde kesin bir etki yaptı çünkü küçük rütbeli ve isimsiz olarak kimse komutanlığı üstlenmeye cesaret edemedi." sözleri ile bu aksaklığı dile getirirken Obolenskiy "Herkes eylem planını ve kendi görevlerini Prens Trubetskoy'dan bekliyordu ancak ondan hiçbir şey alamadılar. Çünkü 14 Aralık'ta meydana yoktu. Bu yüzden her şeyde tam bir kargaşa oluştu." Sözleri ile Bestujev'in kesin etki yorumuna katılmıştır (Gordin, 2025, s. 451).

⁹ Kavalergardskiy Alayı'nın Çar ve devlet yanlısı tutumu, Dekabrist ayaklanmasından önce de sonra da değişmemiştir. Ayaklanmanın bastırılmasından uzun yıllar sonra alayın komutanı Tümgeneral Vladimir İvanoviç Baryatinskiy'in yaptığı konuşma, Kavalergardskiy Alayı'nın siyasal duruşunun aradan geçen on yıllara rağmen aynı kaldığının en açık göstergesidir. "Kardeşlerim, kuşkusuz bu hizmetinizin ne denli onurlu olduğunu biliyorsunuz. Hepimiz için kutsal değerler olan Çar'ı, aziz dinimizi ve vatanımız Rusya'yı koruyarak siz, insanlarımıza çok büyük fayda sağlamış oluyorsunuz. Bu hizmetimiz neden onurlu ve kutsaldır? Çünkü Rusya'nın tüm toprakları için biz kanımızı ve hayatımızı feda ediyoruz." (Özkan, 2020, s. 61).

yapılmaktadır. Daha sonra isyancılar Jitomir bölgesine doğru yürüyüşe geçmiş, burada onlara iki birlik daha katılmıştır. Toplamda 17 subay ve yaklaşık 1000 askerlik bir güce ulaşan ordunun yolu Tümgeneral Geismar komutasındaki hükümet birlikleri tarafından kesilmiştir. Bunun üzerine isyancılar güneye, Bela Tserkov yönüne dönmek zorunda kalmışlardır. Buradaki amaç 17. Avcı Alayı ile birleşmeyi planlamalarıdır. Ancak kısa süre sonra Muravyov-Apostol fikir değiştirerek, içerisinde Birleşik Slavlar Topluluğu üyelerinin bulunduğu 8. Piyade Tümeni ile birleşebilmek için Jitomir yönüne ilerlemeye karar vermiştir. Çernigov Alayı Ayaklanması, 3 (15) Ocak 1826 tarihinde Geismar'ın birlikleriyle yaşanan çatışma sonucunda bastırılmıştır. İsyanın sonucunda 900 kişi hükümet birliklerince esir alınmış ve yaklaşık 50 kişi ölmüş ve yaralanmıştır (Neçkina, 1955, ss. 345-377).

Güney ayaklanması plana göre birçok alayı kapsayacak, Vasilkov yönetiminin öngörüsüne göre yaklaşık 70 bin kişiyi içine alacak bir hareket olarak tasarlanmıştır. Aralık ayının ilk yarısında oluşan genel duruma uygun olarak Petersburg'daki ayaklanmayı desteklemek ve ona yardım etmek amacıyla genişlemek üzere planlanmıştır.

Dekabrist ayaklanmasının trajik yönlerinden birisi, Güney ayaklanmasının başlangıçtaki tasarısının aslında Petersburg'daki durumla organik bir bağa sahip olmasına rağmen fiilen bu bağlamdan kopmuş olmasıdır. Petersburg'daki ayaklanma aynı gün başlayıp sona ermiş ve yenilgiyle bitmiştir. Bu yenilginin haberi güneye ancak on bir gün sonra, 25 Aralık'ta ulaşmıştır. O anda artık desteklenecek hiçbir şey kalmamıştır. Başkentteki isyan bastırılmış, iktidar ele geçirilememiş, çar karşıtı olan isyancılar Petropavlovsk Kalesi'ne kapatılmış ve yeni imparatora yemin töreni yapılmıştır. Yani artık hiçbir kahramanlık başkentteki hareketi yeniden canlandıramayacak ve devrimin esas amacı olan iktidarın ele geçirilmesini sağlamayacaktır (Neçkina, 1955, s. 347). Güney ayaklanmasının Kuzey ayaklanmasından en belirgin farkı buradadır. Kuzeyde az da olsa bir iktidar değişikliği ihtimali varken Güney'de böyle bir ihtimalden söz etmek mümkün değildir.

Senato Meydanı'na Trubetskoy'un gelmemesinin bütün planları bozduğu gibi güneydeki ayaklanmada da Pestel'in Petersburg'da ayaklanmanın başlamasından bir gün önce tutuklanması planları değiştirmiştir. Zaten kuzeydekilerden zamanında ve sağlıklı bilgi alamayan güneydeki isyancıların liderlerinin Pestel ile bağlantısı kesilince moral bozucu bir bekleyiş süreci başlamıştır. Pestel'in Petersburg'daki yenilgiden ancak 23 Aralık'ta haberi olmuştur ki kendisi o tarihte tutukludur (Neçkina, 1982, s. 120). Olayların planlama aşamasından itibaren ayaklanmanın mutlaka Petersburg'dan başlamasının şart olmadığı ve herhangi bir yerde başlayabileceği konusunda Pestel'le fikir ayrılığında olan Muravyov-Apostol komutayı ele alarak birlikleri harekete geçirmiştir. Yani Petersburg'da yenilginin sebebi olan komuta aksaklığı Güney Ayaklanması'nda da tezahür etmiştir.

Hem kuzeyde hem de güneyde meydana gelen iki başarısız isyan sonrası yapılan soruşturmalarda toplam 579 kişi tahkikata uğramıştır (Kurat, 2023, s. 338; Trubetskoy, 1906, s. 10; Montofiore, 2019, s. 366). Bu kişilerin arasında herhangi bir gizli topluluğun üyesi olmayan ama ayaklamaya katılmış olan 40 kişi bulunmaktadır (Şkerin, 2019, s. 170). Hakkında soruşturma yapılan kişilerin 456'sı asker, 72'si devlet memuru, 51'i ise sivil kişilerden oluşmaktaydı (Neçkina, 1988, s. 403).

Sorgulamalar dönemin hukuk sisteminde bazı yeniliklere gidilmesini mecbur kılmıştır. Çar Adalet Bakanlığı ve davaları yürüten Senato gibi tüm sivil yargı organlarını devre dışı bırakarak yeni bir heyet kurulmasını emretmiştir. Bu heyetin içerisinde Senato'dan, kiliseden üyeler de bulunmuştur. İsyanın bastırılmasından sonra hemen tutuklananların sorgusuna Çar bizzat katılmış ve yakından tanıdığı kişileri¹⁰ bizzat sorgulamıştır.

Yeniliklerden birisi de kanunlar hakkındadır. Dekabristler tutuklanmıştır, sorgulanmaktadır fakat ülkede ne bir ceza kanunu ne de düzenli bir yasa sistemi bulunmaktadır. Yasalar henüz kodifiye

¹⁰ Mihail Nikitiç Muravyov, 18. yüzyılın sonlarında II. Katerina döneminin tanınmış bir aydın ve yazardı. I. Aleksandır döneminin başlarında Moskova Üniversitesi'nin bir üyesi ve Eğitim Bakanı yardımcısı olarak görev yapmıştır. Mihail Nikitiç, Pavloviç kardeşlere - geleceğin çarı Aleksandır I ve Konstantin Pavloviç'e - Rus dili ve tarihi dersleri veriyor ve onların eğitimine katılıyordu. Onun oğlu Nikita Mihayloviç Muravyov ise Dekabrist hareketinin en önemli isimlerinden biri, anayasa taslağının yazardı. İkinci oğlu Aleksandır Mihayloviç de Dekabrist hareketine katılmıştı. Yani aynı kişi hem geleceğin Rus çarını hem de geleceğin devrimcisini yetiştirmişti. (Edelman, Erişim tarihi:10 Eylül 2025).

edilmemiştir. Bu da geçmişte çıkarılmış bütün yasa ve fermanların yürürlükte olduğu anlamına gelmektedir. Hiçbir eski yasa resmen kaldırılmamıştır. Örneğin IV. İvan'ın "Sudebnik"i¹¹ bile hala geçerli sayılmaktadır. Sanık sayısı oldukça fazladır fakat hangi ölçütlere göre, hangi yasalara dayanarak ve nasıl yargılanmaları gerektiği tamamen belirsizdir. Eğer IV. İvan'ın Sudebnik'ine göre hareket edilse hepsini kaynar zift kazanına atmak gerekmektedir ama bunun artık pek "çağdaş" bir yöntem olmadığı da açıktır. Oysa Nikolay iyi bir çar olmak, keyfilik ve despotlukla suçlanmaktan kaçınmak istemektedir. Dekabristleri yasaya göre mahkum etmek arzusundadır. Fakat bunu mümkün kılacak uygun bir yasanın ülkede mevcut olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır (Edelman, Erişim tarihi:10 Eylül 2025).

Bu çıkmazdan kurtulmak için Nikolay ağabeyinin de danışmanı olan ünlü devlet adamı Mihail Speranskiy'ye, Dekabristlerin suçluluk derecelerini belirleyecek bir ölçü sistemi hazırlama görevini vermiştir. Bu tercih oldukça anlamlıdır çünkü Speranskiy, I. Aleksandır döneminin en liberal bürokratlarından biri olarak tanınmaktadır. Dekabristler arasında devrimden sonra kurulacak geçici hükümete kimlerin girmesi gerektiği tartışılırken adı ilk anılanlardan biri de Speranskiy olmuştur. Öyle ki Dekabristler sorgulanırken, Speranskiy'nin kendisinin bu harekete dahil olup olmadığı yönünde şüpheler vardır ve sanıklar bu konuda da sorguya çekilmiştir. Nikolay, bir zamanlar şüphe altındaki bir isim olan Speranskiy'e Dekabristleri suç derecelerine göre sınıflandıracak hukuki temeli hazırlama görevini vererek hem çevresine açık bir siyasi mesaj göndermekte hem de Speranskiy'nin sadakatini sınamaktadır.

Speranskiy bütün sanıkları suçluluk derecelerine göre 11 kategoriye ayırma fikrini ortaya atmış ve her kategori için ayrı bir suçlama içeriği tasarlamıştır. Birinci kategori en ağır olanıdır. Bu gruba çarı öldürme niyeti, çar suikasti üzerine yapılan konuşmalara katılma ve buna benzer en ciddi suçlamalar dahildir. Bundan sonraki kategorilerde ise suçların ağırlığı kademeli olarak azalmaktadır. Speranskiy her suçluluk derecesi için yaklaşık bir ceza türü de öngörmüştür yani her kategoriye suçun ağırlığına uygun bir örnek ceza biçimi düşünülmüştür (Edelman O. V., 2010, s. 351).

Yargılamalar sonucunda Pavel Pestel, Sergey Muravyov-Apostol, Kondraty Rileev, Mihail Bestujev-Ryumin ve Pyotr Kahovskiy birinci dereceden suçlu bulunmuş ve idama mahkum edilmiştir¹². Diğer subaylar ise rütbeleri sökülüp ünvanları alınarak Sibiry'a sürgün edilmişlerdir. Senato Meydanı'ndaki ayaklanmaya ve Çernigov Alayı'ndaki isyana katılan erlerin büyük çoğunluğu ise Sibiry ile Kafkasya'daki birliklere gönderilmiştir¹³. O dönem incelendiğinde siyasi muhaliflerin çoğunlukla devletin uzak bölgelerine sürgün edildiği görülmektedir. Sibiry'a seyahat eden İngiliz seyyah Holman'ın bölgeye dair gözlemleri ise, Sibiry'nın toplumsal yapısını ve genel durumunu yansıtmaları bakımından son derece dikkat çekicidir. Holman'a göre: "Sibiry devasa bir açık hava hapishanesiydi. XVII. yüzyılın başında suçlular, caniler, siyasî muhalifler Sibiry'a sürgün edilir ve orada kimi zaman hayatlarının kalanı boyunca kamplarda çalışmaya mecbur tutulurdu. Bunlar genelde tuz ve gümüş madenlerinde çalıştırılırdı. Seyahatim esnasında bu mahkumların yanından geçtim. Zincirlenmiş kadın ve erkek grupları birbirine kelepçelenmiş çiftler tozlu yollarda vakarla ve sessizce yürüyordu (Özkan, 2019, ss. 846-847). Erlerin arasında en ağır cezayı alan Povetkin, onbaşı Lutskiy, onbaşı Şutov ve birkaç kişi daha ölüm cezasına mahkum edilmiş ancak bu ceza bin kırbaç ve kürek mahkumiyetine sürgünle değiştirilmiştir (Voytolovskiy, 1925, s. 137).

Sibiry'da mahkumlar ilk olarak zor şartlar altında yaşamışlardır. Daha sonra Çita şehrine nakledilmişler ve burada ilk yıllara oranla daha rahat şartlar altında çalışmışlardır. Eşlerinin de

¹¹ Rusya'daki sınıflı monarşi dönemine ait bir yasa derlemesi; 16. yüzyıl Rus hukukunun anıtı, Rus tarihinde hukukun tek kaynağı olarak ilan edilen ilk normatif-hukuki belgedir.

¹² Sanıklar 13 Temmuz 1826 tarihinde asılarak idam edilmişlerdir. Çar idamları ile yakından ilgilemiştir. Saat kaçta, hangi düzenle hatta hangi askerlerin bulunacağını bizzat kendisi yazılı olarak belitmiştir. İnfazların gerçekleştiği Petersburg askerî valisi Genel Golenişev-Kutuzov tarafından Çar'a "İdam, hem görev başındaki askerler hem de az sayıdaki izleyiciler açısından gerektiği gibi sessizlik ve düzen içinde tamamlandı. Fakat cellatlarımızın tecrübesizliği ve idam düzenini ilk seferde kuramamaları nedeniyle üç kişi - Ryleyev, Kakhovskiy ve Muravyov - düşüp ipten kurtuldular fakat kısa süre sonra tekrar asıldılar ve hak ettikleri şekilde öldüler" (Neçkina, 1980, s. 22) şeklinde rapor edilmiştir. İnfaz sırasında yere düşen Muravyov-Apostol'un "Zavallı Rusya! Bizi doğrudüzgün asamadı bile" dediği aktarılır.

gelmesi ile düzenli bir aile hayatına kavuşan sürgünler, yaşadıkları bölgelerde sosyal faaliyetlerde bulunmuşlardır. Cezaevlerindeki sürelerini tamamlayıp yerleşim yerlerine geçtiklerinde Dekabristler, Sibirya'nın kültürel tarihinde önemli olmasa da kalıcı bir iz bırakmışlardır. Okullar açmış, halk arasında tarım ve zanaat bilgilerini yaymış, birçok bakımdan dönem için örnek teşkil eden çiftlik ve işletmeler kurmuşlardır. Özellikle Yakuşkin'in Yalutorovsk çevresindeki halk eğitim ve kültür çalışmaları önemlidir. Bu halkaya Matvey Muravyov-Apostol, Obolenskiy, Puşçin'in de katılmasıyla Dekabristler yerel halkın aydınlanması için büyük katkıda bulunmuşlardır. Yakuşkin biri erkek (1842) diğeri kız okulu (1846) olmak üzere iki okul kurmuştur. Okullarda müfredat oldukça kapsamlıdır ve temel cebir, geometri, mekanik dersleri de verilmiştir. Yakuşkin Yalutorovsk'tan ayrılana kadar 700'den fazla öğrenci bu okulları bitirmiştir (Neçkina, 1982, s.168).

Dekabristlerin Sibirya'daki faaliyetleri yalnızca eğitim alanında değil üretim güçlerinin gelişimi ve ekonomik modernleşme açısından da önem taşımaktadır. Turukhansk'ta yeni tarla ve bahçe bitkilerinin tanıtımı, tarımda yeni teknik yöntemlerin uygulanması Sibirya'nın ekonomik gelişiminde yeni bir aşamaya ilerlemesine katkı sağlamıştır (Neçkina, 1955, s. 447).

Dekabristler Sibirya'da bulundukları dönem içerisinde sağlık alanında da bazı gönüllü çalışmalarda bulunmuşlardır. Sürgünler arasında yalnızca bir nitelikli doktor vardı. Moskova'lı bir eczacının oğlu olan Ferdinand Bogdanoviç Volf Petersburg Tıp Akademisi'nde eğitim görmüştür. Daha sonra askerî hastanelerde ve özel muayenehanesinde hatırısayılır bir tıbbi deneyim kazanmıştır. Sürgün edildikten sonra, Volf geniş ölçüde tıbbi yardım sağlayarak hem Dekabristlere ve ailelerine, memurlara hem de ihtiyaç duyan herkese yardım etmiştir. Bunun dışında "katorga akademisi" olarak adlandırılan eğitim çevresinde anatomi, fizik, kimya üzerine dersler vermiş ayrıca dinleyicilere tıp bilgileri de aktarmıştır. Tüm bunlar sayesinde bazı sürgün edilmiş Dekabristler kendi başlarına hastalıkları tedavi etmeye ve çeşitli rahatsızlıklarla mücadele etmeye çalışmışlardır (Boyko, 2013, s. 146).

30 yıl süren bu tecrit 1856'da II. Aleksandır'ın taç giyme töreni sırasında Sibirya'daki 29 Dekabristin geri dönmelerine izin verilmesi ile son bulmuştur. Ancak St. Petersburg veya Moskova'da yaşamaları yasaklanmıştır. Geri dönenler hatıratlar yazarak arkalarında zengin bir arşiv bırakmışlardır. Resmî olarak görevler alamazlar da toplumda saygınlıklarını tekrar kazanmışlardır. Bu kazanımda, amcası I. Aleksandır'ın yapmak istediği reformları yeniden canlandıran II. Aleksandır'ın çıkarmış oldu genel af büyük öneme sahiptir.

Sonuç

1812 yılında Paris'e giren Rus ordusu içerisindeki subaylar Avrupa'nın siyasi ve sosyal şartları ile yakından tanışma imkanı bulmuşlardır. Batı'daki anayasal düzen, özgürlük ve eşitlik fikirleriyle tanışarak Çarlık rejiminin yarattığı otoriter yapı, geniş köylü kitlelerini etkileyen serflik sistemi ve sınırlı bireysel özgürlükler gibi etkenlerin toplumda yarattığı derin huzursuzluğu daha net biçimde görmüşlerdir. Özellikle Napolyon Savaşları sırasında Avrupa'ya giden Rus subayları Rusya'da ilk kez modern anlamda devrimci fikirlerin örgütlü olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bireysel olarak bu çelişkileri gözlemleyen subaylar İspanya, İtalya ve Mora Yarımadası'ndaki ayaklanmalardan da etkilenerek kendi aralarında örgütlenme yolunu seçmişlerdir.

İsyan askerî sahada özellikle genç subayların yetiştirilmesi konusunda reformlara gidilmesine neden olmuştur. Aldıkları eğitim çağın şartlarına göre nitelikli olsa da genç¹⁴ subayların eğitimlerinin daha modern ve çağa uygun olması için için Nikolayevskaya Askeri Akademisi¹⁵ kurulmuştur.

1825 yılında Çarlık Rusyası'nda gerçekleşen Dekabrist Ayaklanması kısa vadede başarısız bir darbe girişimi olarak tarihe geçmiştir. Bu başarısızlığın sebepleri arasında St. Petersburg'taki olaylarda Trubetskoy'un ayaklanmanın olduğu Alana gelmeyerek emir-komuta sisteminde aksamalara sebep sebep olması, ayaklanmaya katılan subay sınıfı harici askerlerin ne yaptıklarını

¹⁴ İdam edildiklerinde Pavel Pestel 33, Sergey Muravyov-Apostol 28, Kondraty Rileev 31, Mihail Bestujev-Ryumin 25 ve Pyotr Kahovskiy 30 yaşındadır.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Murat Özkan, (2020) Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev. İstanbul: Kronik Kitap.

bilmeyecek derecede durumdan uzak olmaları ve güneydeki hareketlenme ile irtibatın sağlıklı olarak kurulamaması sayılabilir. Ancak hareketin tarihsel önemi yalnızca başarısızlığıyla değil ortaya koyduğu reform talepleri ve modern devrimci düşünceleriyle ölçülmektedir. Dekabristlerin ortaya attığı serflik sisteminin kaldırılması, anayasal düzenin kurulması ve bireysel özgürlüklerin güvence altına alınması gibi fikirler sonraki kuşaklar için önemli bir ilham kaynağı olmuştur.

Ayaklanmanın bastırılması, I. Nikolay döneminde otoriter yönetim anlayışının pekişmesine yol açsa da, Dekabristler Rusya’da radikal ve liberal hareketlerin simgesel başlangıç noktası olarak kalmıştır. Bu durum, Rusya tarihinin yanı sıra dünya tarihinde darbeler ve devrimci hareketler bağlamında da önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yaklaşık 30 yıl boyunca çarlık tahtında bulunan I. Nikolay, istemeden kanlı bir şekilde iktidara gelmiş olsa da sert tutumunu daha ilk günden cezaların bazılarını hafifleterek yumuşatmış, otoriter ama despotik olmayan bir yönetim izleyeceğinin ilk işaretlerini vermiştir. İdam mahkumlarının ailelerine kendi hazinesinden maddi yardım bağlanması çocuklarının hazine desteği ile eğitim kurumlarına yerleştirilmesi de bunun örneğidir. Döneminde yetişen Puşkin, Lermantov, Gogol, Dostoyevskiy, Turgenyev ve Tolstoy (ilk yılları) baskılara ve cezalandırmalara uğrasalar da yayınları tamamen yasaklanmamıştır.

2025 yılı, Dekabrist Ayaklanması’nın 200. yıldönümü olması sebebiyle, bu hareketin tarihsel ve siyasal etkilerini yeniden değerlendirmek için uygun bir vesile sunmaktadır. Dekabristlerin başlattığı hareket başarısız bir girişim olmasına rağmen reform ve özgürlük fikirlerinin yayılmasına öncülük etmiş, Rusya’daki toplumsal ve siyasal dönüşümlerin temel taşlarından birini oluşturmuştur. Böylece bu ayaklanma yalnızca bir darbe girişimi değil, aynı zamanda Rusya’da modern anlamda devrimci düşüncenin ve toplumsal değişim arayışının simgesi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Kaynaklar

- Bandilenko, M. (2024). *Romanovı*. Moskova: AST.
- Bolotova, A. G. (2016). Karamzin i Dekabristi. *Krayevedçeskaya Konferentsiya Haşe Naslediye-2016*, (pp. 23-30). Tyümen.
- Boyko, V. P. (2013). *Dekabristi v Sibiri*. Tomsk: TGASU.
- Bushkovitch, P. (2020). *Rusya’nın Kısa Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Edelman, O. (2025, Eylül 10). *Vistuplenie i Nakazanie Kto Takie Dekabristi*. Retrieved from Arzamas.academy: <http://arzamas.academy/courses/29/5>
- Edelman, O. V. (2010). *Slestvie Po Delu Dekabristov*. Moskova: Modest Kolerov.
- Erman, A. (2021). Yunan Bağımsızlık Hareketi ve Rus Dekabristler. *RUSAD*, 1-19.
- Figes, O. (2024). *Rusya’nın Öyküsü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gordin, Y. (2025). *Dekabristyi Myatej Reformatorov*. St.Petersburg: Azbuka.
- Hamburg, G. (2006). Russian Political Thought, 1700-1917. In D. Lieven, *The Cambridge History of Russia* (p. 125). New York: Cambridge University Press.
- Hosking, G. (2019). *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21.Yüzyıla*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karamzin, N. (1991). *Zapiska O Drevney n Novoy Rossii*. Moskova: Nauka.
- Kont, M. (2008). *A Brief History of Russia*. New York: Facts on File.
- Kurat, A. N. (2023). *Rusya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Medinskiy, V. (2025, Eylül 10). *Dekabristi. Jizn i Sudba Kurs Vladimira Medinskogo XIX vek*. Retrieved from history.ru: <https://history.ru/watch/lectures/dekabristy-zhizn-i-sudba>
- Mihayloviç, A. (1991). *Kniga Vospominani*. Moskova: Sovremennik.
- Montofiore, S. S. (2019). *Romanovlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Neçkina, M. V. (1955). *Dvijenie Dekabristov*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk.
- Neçkina, M. V. (1980). *Vosstanie Dekabristov*. Moskova: Nauka.
- Neçkina, M. V. (1982). *Dekabristi*. Moskova: Nauka.
- Neçkina, M. V. (1988). *Dekabristi Biografiçeski Spravoçnik*. Moskova.
- Özkan, M. (2017). *Türk Tarihine Dair Yazılar II* (Çarlık Rusya’nın Askerî Okulu: Nikolaevskaya Akademisi) Ankara: Gece Yayınları
- Özkan, M. (2018). Altın Miğferli Orta Zaman Şövalyelerinden Hâkî Üniformalı Piyadeye: Kavalergardskiy Alayı ve Değişen Askerî Gelenekler Üzerine Bir İnceleme. *XVIII. Türk Tarih*

- Kongresi* (pp. 289-306). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkan, M. (2019). Görmenin Değişen Anlamları Üzerine: Kör Seyyah James Holman'ın Rusya ve Sibirya'ya Seyahatı (1822-1824). (pp.836-860). Ankara: Asos Yayınları
- Özkan, M. (2019, 14 – 17 Şubat). Rus Emperyal Yayılmasının Bir Vasıtası Olarak: Orenburg Neplüev Askeri Okulu, 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Yalova.
- Özkan, M. (2020). *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobeleov*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Pavlov, V. (2017). Obşestvo Soyedinenih Slavyan: Vzglyad iz Sopremennosti. *Filosofski Polilog*, 79-89.
- Poroh, İ.V, Fyodorov, V.A. (1982). *Memouari Dekabristov Yujnoe Obşestvo*. Moskova: İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- Şapovalov, V. A. (2007). Dekabristi Soyuz Spaseniye i Russkoe Masostvo. *Nauçnie Vedemosti*, 52-58.
- Şkerin, V. A. (2019). Vidno, Taynoe Obşestvo Sostayalo Ni İz Odnih Zlounışlennih i Beznravvennih Ludey: K Voprosu O Fenomene Dekabristov bez Dekabr. *Peterburgskiy İstoriçeski Jurnal*, 168-178.
- Trubetskoy, S. P. (1906). *Zapiski Knyaza Trubetskago*. St.Petersburg.
- Voytlovskiy, L. N. (1925). Dekabristi. *Krasnaya Nov*, 122-142.
- Walicki, A. (2009). *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanmadan Marksizme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-10

Sultan Abdülaziz Dönemi Ayrılıkçı İsyanlarından Biri: 1875 Hersek İsyanı*

One of the Separatist Revolts of the Sultan Abdulaziz Period: 1875 Herzegovina Rebellion**

Öz | Sultan Abdülaziz Dönemi'nde vukuu bulan 1875 Hersek İsyanı, o dönem için birçok olayın meydana gelmesinde etkili olmuş ve devlette önemli sonuçlara yol açmıştır. Bu isyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna Eyaleti'ne bağlı Hersek Bölgesi'nde yerel halkın Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluğunu ifade etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. İsyanın sebepleri arasında ekonomik sorunlar, vergi yükümlülüklerinin ağır olması, halk arasında adaletsizlikler ve baskılar yer almaktadır. İsyan, kısa süre içerisinde Batılı devletlerin isyana destek vermesi ile Balkanları tehdit eder duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti, ortaya çıkan bu isyanda Avrupalı devletlerin müdahale etmesine mani olmak için ilk önce isyancıları uyarı ile yola getirmek istemiştir. Bu amaçla isyancıları teskin etmek için bölgeye nasihatçiler gönderilmiş fakat bu durum isyanın daha da büyümesine neden olmuştur. İsyanın geniş alanlara yayılması ile Bâb-ı Âli isyancılar üzerine kuvvet göndermiş gelişen olaylar neticesinde isyan kısa sürede çözümlenmesi zor bir Balkan bunalımına dönüşmüştür. Yapılan bu çalışma, 1875 yılında meydana gelen ve oldukça büyük bir alana yayılım gösteren Hersek İsyanı'nın ortaya çıkış nedenlerini, sonuçlarını ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde meydana getirdiği etkilerini anlatmayı amaçlamıştır. Çalışmada ekseriyetle telif eserler ile arşiv belgelerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler | Osmanlı Devleti, Sultan Abdülaziz, Balkanlar, Hersek, İsyan

Abstract | The Herzegovina Rebellion of 1875, which took place during the reign of Sultan Abdülaziz, was influential in the occurrence of many events for that period and led to important consequences in the state. This rebellion emerged in the Herzegovina Region of the Bosnia Province of the Ottoman Empire in order to express the discontent of the local population against the Ottoman administration. The causes of the rebellion included economic problems, heavy tax obligations, injustices and oppression among the people. In a short period of time, the rebellion became a threat to the Balkans with the support of the Western States. In order to prevent the intervention of the European States in this rebellion, the Ottoman Empire first wanted to warn the rebels. For this purpose, counselors were sent to the region to appease the rebels, but this situation caused the rebellion to grow even more. As the rebellion spread to large areas, Bâb-ı Âli sent forces against the rebels and as a result of the events that developed, the rebellion turned into a Balkan crisis that was difficult to resolve in a short time. This study aims to explain the causes and consequences of the Herzegovina Rebellion, which occurred in 1875 and spread over a large area, and its effects on the domestic and its effects on the domestic and foreign policies of the Ottoman Empire. In the study, mostly works of literature and archival documents were utilized.

Keywords | Ottoman Empire, Sultan Abdulaziz, Balkans, Herzegovina, Rebellion

* Bu çalışma, 15 Mayıs 2025 tarihinde Erzurum Teknik Üniversitesi tarafından düzenlenen II. Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** This study is an expanded and revised version of the paper that was orally presented at the 2nd Graduate Student Symposium in Social Sciences, organized by Erzurum Technical University on May 15, 2025.

Öznur ATALAN

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

oznuratalan1@gmail.com

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu,
TürkiyeInstitute of Social Sciences, Ordu University, Ordu,
Türkiye**Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval**

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Atıf

Atalan, Ö. (2025). Sultan Abdülaziz Dönemi Ayrılıkçı İsyanlarından Biri: 1875 Hersek İsyanı. *Histosophia*, 2, 69-81.

Citation

Atalan, Ö. (2025). One of the Separatist Revolts of the Sultan Abdulaziz Period: 1875 Herzegovina Rebellion. *Histosophia*, 2, 69-81.

Giriş

Hersek, 1463 yılında Osmanlı Devleti tarafından Bosna'nın fethedilmesiyle birlikte, Osmanlı'nın Balkanlarda stratejik üstünlük kurmasında rol oynamış ve Osmanlı Devleti için önemli bir bölge hâline gelmiştir. Bölge, 1878 yılına kadar aralıksız Osmanlı idaresi tarafından yönetilmiştir. Hersek'te yaşayan Müslüman halkın devlete duyduğu sadakat buranın Osmanlı Devleti tarafından ehemmiyet verilen bölge olmasını sağlamıştır (Çakmak, 1996, s. 20). Osmanlı Devleti'nin bölgeye önem vermesinin diğer bir nedeni ise bölgenin Avrupa'ya yakın olan kısımlarında Avrupa ile ticari ilişkilerin gelişmesi ve bölgenin refah seviyesinin artmasıdır. Fakat bölgedeki feodal unsurlar, gelişen bu refah seviyesinin halka ulaşmasının önüne geçmişlerdir. Bu nedenle feodal unsurlar, temelde bölgedeki sorunların ortaya çıkmasının esas kaynağı olmuş, halkı ekonomik bakımından yoksul bırakan faaliyetler içerisine girmişlerdir. Bunlara ek olarak devletin bölgede vergi toplaması sırasında uyguladığı yanlış uygulamalar neticesinde ortaya çıkan suiistimaller de halkı zor durumda bırakmıştır. Neticede yaşanan tüm gelişmeler, bölgede yaşayan halkın yönetimden hoşnutsuzluğuna ve sonrasında da Osmanlı Devleti'ne isyan etmesine neden olmuştur (Gümüş & Yüksel, 2020, s. 32).

Hersek'te meydana gelen isyan, Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ni derinden etkileyen bu isyana dair farklı konuları içeren bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak isyanın ortaya çıkışı ve sonucu üzerinde durulmuştur. Yapılan bu çalışma ile Hersek İsyanı'nın ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti'nin isyana dair tutumu ve isyan sonrasında Osmanlı Devleti'nde bir biri ardına gerçekleşen önemli olaylarda isyanın etkisi anlatılmaya çalışılmıştır. Keza 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan pek çok olayda isyanın etkisinin olduğu muhakkaktır. Bu nedenle yapılan çalışma 1875 yılında meydana gelen ve oldukça büyük bir alana yayılım gösteren Hersek İsyanı'nın ortaya çıkışını, sonuçlarını ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyaset üzerindeki etkisini anlatmaya çalışılmıştır. Çalışmada umumiyetle veri toplama yöntemi kullanılmış olup, toplanan veriler kaynaklar eşliğinde değerlendirmeden geçirildikten sonra analiz edilerek çalışmaya eklenmiştir.

Sultan Abdülaziz Dönemi'ne Genel Bir Bakış

Sultan Abdülaziz, abisi Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine 25 Haziran 1861'de 31 yaşında iken Osmanlı tahtına çıkmıştır. Sultanın tahta çıkışı üzerine gece 00.00'da Osmanlı donanması İstanbul Boğazı'ndan resmigeçit töreni yapmıştır. Donanmanın geçişi esnasında tellallar İstanbul sokaklarında dolaşarak şu naraları atmışlardır: *Sultan Mahmut Han'ın oğlu, padişahımız Sultan Abdülmecid Han öldü. Ruhu şad olsun. Halefi Sultan Mahmut Han'ın oğlu, Sultan Abdülaziz Han'dır. Tanrı onun saltanatını korusun* (Karaer, 2005, s. 34).

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı halkın coşkulu alkışları ve memnuniyet ile karşılanmış, sultan top atışı ve askeri marşlar eşliğinde tahtına oturmuştur (Karaer, 2005, s. 314). Sultan Abdülaziz, tahta oturduktan sonra sürekli olarak devlet işleri ile ilgilenmiştir. Sultan, yönetimden olumlu sonuçlar elde etmek amacıyla Bâb-ı Âli'deki memurları ödüllendirmiş, şeyhülislamlık makamındaki ulemalara iltifatta bulunmuş, kışlaları dolaşarak askerleri teftiş etmiştir. Böylelikle sultan, devlet müesseselerinin çalışmalarını hızlandırmak ve devleti iktisadi ve fiili olarak kalkındırmak istemiştir. Özellikle sultan, demir yolları yatırımları yaparak ülke ekonomisini kalkındırma çabası içerisine girmiştir (Engin, 2007, s. 40).

Bu dönemde Sultan Abdülaziz, dünya siyasetinin değiştiğinin farkındaydı. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı olduğunu ve bu durumun önlenmesi için de muhakkak suretle kuvvetli ordu ve donanmanın vücuda getirilmesinin önemliliğine inanmıştır (Aksun, 2016, s. 20). Yine bu dönemde dünyada gerçekleşen teknolojik gelişmelere bağlı olarak yelkenli gemilerin yerini buharlı ve zırhlı savaş gemileri almaya başlamıştı. Kırım Savaşı'nın etkisi, Sinop Baskını'nın travmalarından ötürü Sultan Abdülaziz'de bu gelişmelerin farkında olarak donanmanın geliştirilmesine önem vermiştir. Sultanın donanmayı Batılı devletlerin donanmaları ile eşit seviyeye getirmek için yaptığı girişimler Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* adlı eserinde anlatılmıştır. Cevdet Paşa, hükümdarın yapmak istediği konular arasında özellikle donanma inşasının yer aldığını fakat devlet hazinesinin donanma inşa etmek için yetersiz olduğunu, borç ile donanmanın yapılmasının da mümkün olmadığını belirterek,

vükelânın bu hususta hükümdara uyarıda bulunduğunu, fakat hükümdarın vükelâyı dikkate almadığını ifade etmiştir (Cevdet Paşa, 1991, s. 257). Bütün bu gelişmeler ile birlikte bu dönemde sultanın devlette yaptığı yenilikçi gelişmelerin yanı sıra devlet, Balkanlardaki topraklarında şiddetli bir biçimde yükselen ayrılıkçı isyan hareketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Sırbistan, Karadağ, Girit, Bulgaristan gibi Osmanlı hâkimiyetinde olan Balkanlarda isyanlar meydana gelmiştir. Ortaya çıkan isyanların hemen hepsi Avrupa devletlerince siyasî anlamda destek bulmuştur (Köksal, 2003, s. 119). Balkanlarda oluşan iç gerginlikler karşısında sultan önlemler almaya çalışmış, bunun ilk adımı olarak ta Avrupa Seyahat'ine iştirak etmiştir (Atalan, 2025, s. 30). Sultanın bizzat katılımı ile gerçekleşen Avrupa Seyahati Osmanlı Devleti'nde olumlu şekilde neticelense de Batılı devletler Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı topraklarında yaşayan farklı ırklara dayanan Osmanlı vatandaşlarını bulundukları bölgelerde devlete karşı isyan etmeleri için desteğe devam etmişlerdir. Bahsi geçen isyanlardan birisi de Osmanlı toprağı olan Hersek'te 1875 yılında gerçekleşen Hersek İsyanı'dır. Bu isyan, ortaya çıkışı, büyümesi ve sonuçları bakımından Osmanlı Devleti'nde ciddi sonuçlara neden olana bir isyandır. Bu nedenle bu isyanın tüm yönleri ile ele alınıp çalışılması çok mühim olmaktadır.

Hersek'teki Durum

Hersek'te yaşayan halk, 1.250.000 kişi civarında olup bunun yarım milyonunu Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Bölgenin bir taraftan Sırbistan ve Karadağ ile komşuluğu bulunmakta, bir taraftan da Avusturya'nın Slavlar ile meskûn olan bölgesi Dalmaçya, Hırvatistan ve Slovenya ile sınırlandırılmış durumdaydı. Bu nedenle bölgenin bulunduğu saha, Panslavizm Politikası¹ için uygun bir yer konumunda idi. (Sertoğlu, 2011, s. 3178).

Bölgede Osmanlı Devleti'nin kuvvetleri bulunmaktadır. Askerî kuvvetler, şehrin muhtelif bölgelerine yerleştirilmiştir. İsyan çıkmadan önce Mostar, Bileke, Nevesin, Trebin, Piva, Duga ve Dalmaçya sınırında birer tabur, Nikşik'te de iki tabur olmak üzere toplam dokuz tabur Nizamiye kuvveti bulunmaktaydı. Süvari Alayı ise Saraybosna'da konumlandırılmıştı (Kara, 1988, s. 76).

İsyanı Başlatan Olay

Hersek Sancağı'nın Nevesin Kazası'na bağlı bölgelerde Hristiyan ahaliden yüz atmış kişi, kurak geçen bir yılın ardından ürünlerin verimsizliği, Ağnam Vergisi'nin ödenmesinin getirdiği zorluklar ve mültezimlerin kendilerine uyguladıkları zulümler yüzünden Karadağ Prensi Nikola'ya sığınarak Osmanlı yönetimini şikâyet etmişlerdir. Nikola kendisine sığınan Hersek halkına; *Bu söylediklerinizi Rusya'nın İstanbul elçisine yazarım ve şikâyet ettiğiniz haksızlıkların araştırılması için Osmanlı Devleti tarafından hususi memur gönderilmesini sağlatırım*, demiş ancak şikâyetten bulunanlar, *Karadağ'a sığınmamızdan ötürü Osmanlı Devleti bizi cezalandırır*, diyerek köylerine dönmekte tereddüt etmişlerdir (Mahmud Celaleddin, 1983, s. 51). Prens Nikola, hem Bâb-ı Âli'yi gücendirmemek hem de ülkesine sığınan Hersek halkını besleme yükümlülüğünden kurtulmak için merkezde bulunan Rus elçisi Kont İgnatief'e ülkesine sığınan yüz atmış kişinin kazalarına dönmeleri için Osmanlı hükümeti ile kendi arasında aracılık yapmasını istemiştir (Çakmak, 2003, s. 246). Nikola, İgnatief'e; *bunların uzun müddet geçim ve bakımlarına Karadağ Hükümeti'nin gücü yetmez. Osmanlı Devletince teminat gösterilerek bir an önce memleketlerine dönmelerini sağlayacak yolları bulunuz*, şeklinde bir talepte bulunmuştur (Mahmud Celaleddin, 1983, s. 51). Sadrazam Ahmed Esad Paşa, Elçi İgnatief'in aracılığı sayesinde Karadağ'a sığınan halkın Nevesin'e dönmelerini kabul etmiş ve Bosna Valisi Derviş Paşa'yı da Nevesin halkının ileri sürdüğü şikâyetleri incelemesi için görevlendirmiştir. Böylelikle İgnatief, kısa sürede Karadağ'a sığınan Nevesin halkının Osmanlı Devleti'ne iadesini sağlamıştır. Ülkelerine dönen sığınmacılar, döndükten sonra kahraman gibi karşılanmışlardır (Çakmak, 2003, s. 246). Herhangi bir ceza almadan Hersek'e dönen sığınmacılar, bu durumu bir yönetim zafiyeti olarak değerlendirmişler, Nevesin'de kahraman gibi

¹Panslavizm, Slav kardeşliği tüm Slavları tek bir bayrak altında toplama görüşüdür. Bu görüş, Rus İmparatorluğu'nun gücü oranında azalmış ya da artmıştır. Rus İmparatorluğu, tek bağımsız Slav devleti olarak diğer Slav devletlerini kendi çatısı altında toplamak istemiştir (Gölen, 2009, s. 1873).

karşılanmalarının verdiği cesaretle, halkı isyana teşvik etmişlerdir. Asiler, Temmuz 1875'te Nevesin Kaza Müdürü'nü kaçırmaya zorlamış ve kendilerine engel olmaya çalışan güvenlik güçlerini öldürmüşlerdir. Daha sonra da Müslümanların yaşadığı mahallerde yolları keserek, Osmanlı askerlerini ve Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır. Hatta asilerin gözü öylesine dönmüş olacak ki isyana katılmak istemeyen Hristiyan halkın evlerini yakarak, halkı isyana zorlamışlardır (Turan, 2018, s. 629).

1875 yılında patlak veren bu isyan, dönemin gazetelerinde detaylı bir şekilde yer alarak halka sunulmuştur. Basiret ve Sabah gazeteleri Hersek İsyanı'ndan sıklıkla bahseden gazeteler olmuştur. Vakit Gazetesi de Fransa ve İngiltere'de Hersek İsyanı'na dair yapılan haberleri yakinen takip etmiştir (Yerlikaya, 1996, s.99). Özellikle Basiret Gazetesi, isyanın nasıl çıktığı ve devletin isyana karşı olan tutumu hususunda haber yapmıştır. Basiret Gazetesi'nde yer alan haber şu şekildedir:

Mostar civârında Nevesin ahâlisinden takriben yüz altmış kişi iki hafta mukaddem 'aşar vesâ'ir vezâ'îf-i tabiyetinden olan tekâlif-i miriyeden kurtulmak ze'âmıyyla Karadağ'a gidib Karadağlılardan taleb-i ma'zûrât etmeleri üzerine Karadağ hükûmeti, hükûmet-i mahalliyeğe ihtâr keyfiyetiyle berâber eşhâs-ı merkûme dahi uygunsuzluk etmeksizin meskenlerine 'avdet ettikleri takdirde haklarında bir güne mu'âmele-i şedîde vuku' bulmayacağını beyân etmiş ve bunun üzerine eşhâs-ı merkûme meskenlerine avdet eyleyib derhâl orada bulunan zaptiyeği ihrâc ve ahali-i mücâvereyi dahi kendileriyle iştirâke teşvîk edib bir de yolcu katarını urub ahali-i İslâm'dan birkaç yolcuyu 'idam etmişler. Bu misülli hareketin cezâsız bırakılması câ'iz olmadığından Babiâli evvel emirde ahâli-i mezbûrenin esbâb-ı şikâyetini tahkîk etmek üzere Bosna'da bulunan hudûd memurlarına emir vermiş ve me'mûrîn-i mumâileyhim tarafından vuku' bulan nesâyih-i kârger te'sîr olamamasına mebnî bu kere Bosna Valisi ve fırka-i askeriyesi kumandanı Devletlû Paşa hazretlerine mikdâr-ı kâfi asâkir-i nizâmiye sevkiyle erbâb-ı fesâdın te'dîb ve asâyişin idâmesine emir verilmiş olmakla yakında netice-i hasenesi zuhûr edeceği bâlâda tâfsil olunduğu üzere vak'a-i mezkûre vergiden kurtulmak niyet-i fasîdesine mebtênî olarak politikaya t'aliki olmadığı bedîhîdir (Gümüş & Yüksel, 2020, s. 33).

Basiret Gazetesi'nde isyanın ortaya çıkışı, isyancıların Karadağ'a sığınması ve isyancıları ortaya attığı iddiaları araştırmak amacıyla Bosna Valisi Derviş Paşa'nın emri dâhilinde bir miktar askeri birlik gönderileceği belirtilmiştir

Hersek'te başlayan isyanı Bosna Gazetesi de 26 Temmuz 1875'de haberleştirmiştir. Haber şöyledir:

Hersek sancağına tâbi' Nevesin kazasına muzâf Zoydol ve Belgrad karyeleri ahâli'-i ma'lûmesinden ba'zı fasîda yedi sekiz mâhdan bir ve hükûmete itâ'atden rugerdân ve vâdi'-i gecrevi şekâvet ve şikâkda Puban ve civar karyeler ahali'-i matba'asına envâ' tehdiât icrâsıyla kerhen kendülerine münâba'atla tebsî' da'ire'-i şekâvetkârîye şitâyân oldukları iş'ârât mahalliyeğden müstebân olduğuna ve muktezây-ı şân ve merhamet hazret-i pâdişâhiden olduğu üzere ile haklarında icray-ı va'az ve nasihat olunarak terk-i silâh ittirilmesi esbâb hekimânesine i'tinâ kılınması cânib-i alî vilâyet penâhiden livây-ı mezkûr mutasarrıflığıyla kumandanlığına bi'l-defe'at olunan iş'ârât üzere mutasarrıf ve kumandan müşâr ve muma ileyhimâ ma'arifetleriyle o yolda ittirilen tebligatın ve merkez vilâyetden mahsûsen i'zâm olunan meclis-i idare'-i vilâyet a'zâsından ref'etlû Haydar bey ve ref'etlû Petrâki efendi vasıtalarıyla idilen vasâyâtın ve Bâb-ı Ali'den bi'listizân şerefvâki' olan emrû irâde'-i hazret-i sadaret penâhi ile mahal-i mezkûre i'zâm kılınan Karadağ hatt-ı hudûd komisyonu me'mûru üçüncü orduy-ı hümayûnu erkân-ı harbiye re'isi mirliva sa'adetlû Hasan Edib paşa ve sa'adetlû Kastan efendi ma'arifetleriyle ittirilmiş olan nesâyihin kat'iyen te'sîri olamadığından başka gün yekûn harekât serkeşânelerini artırub ve adetâ ilm ü efrâz ya'ni ve isyan iderek Nevesin ile Mostar arasında ki tariki kesüb orada tesadüf ittikleri kâravânı otuz beş ve elli yük kahve ve şeker ve pirinc ma' hayvanat alub karyelerine götürmüş ve yedi nefer İslam kirâciyî a'dâm ve başlarını dahi kat' itmiş ve o civarda bulunan zabtiye seyyâr kolunun üzerine dahi bi'l-hücum tüfenk indahtına mübâşeretle bir pandur tefrîni şehid eyledikleri ve bî muhâben Nevesin kasabasının yanı başına gelerek ahâlinin hayvanatını sürüb götürmeğe mansıd oldukları me'mûrîn muma ileyhim tarafından müşâhede olunması üzerine orada bulunan kumandan mirliva sa'adetlû Selim Paşa tarafından hareket-i askeriye nümâyîşi gösterilmesinin te'sîrâtıyla hayvanat merkûme bırakdirmış ve eşkıyay-ı merkûme gerüye çektilmiştir (Çoban, 2022, s.56).

Gazetede yer alan bilgilere göre isyanı çıkaran kişilerin sayıları ve isyandaki girişimleri göz önüne alındığında bu kişilerin Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Mostar civarında bulunan Nevesin'den gelen kimselerin olduğu ve bu bölgede devlete karşı gelen kişiler tarafından isyanın gerçekleştirildiği

belirtilmektedir.

Bu gazetelerin dışında Avrupa’da Hersek İsyanı’na destek veren gazetelerde bulunmaktadır. Bu gazeteler, haber telgraflarında yer alan malumatları neşretmişlerdir. Özellikle İtalya’da bulunan bazı gazeteler telgraf haberlerini neşrederek, isyan lehinde yayın yapmakta iken bazı Katolik gazeteler ve Papa isyan aleyhinde tavır takınmışlardır (BOA, HR. SYS, No:212/8, M.27.08.1875).²

İsyanın Başlaması

Tarihçi Nicolae Jorga, isyanın başlama tarihini 31 Temmuz, İsmail Hami Danişmend kan akıtılıp ölümlerin başladığı tarihi 5 Haziran, karşılıklı saldırıların başladığı tarihi 23 Temmuz olarak vermiştir. Ali Fitrî ise isyanın başlangıç tarihinin 2 Haziran olduğunu söylemiştir (Çoban, 2022, ss. 59-60). İsyan başladıktan sonra Bosna Valisi Derviş Paşa, ayaklanma girişimine hemen müdahale etmemiş ve Bâb-ı Âli’nin isyan karşındaki emrini beklemiştir. Meclis-i Vükelâ da yapılan müzakerelerde de isyanın ciddiye alınmaması üzerine Sadrazam Ahmed Esad Paşa da Hersek’te ki isyana önem vermemiş, Esad Paşa, Karadağ ve Rusya’nın isyanda etkili olmasının önüne geçmek amacıyla asilerin üzerine askeri güç yerine nasihat heyetinin gönderilmesini Vali Derviş Paşa’ya iletmiştir. İsyancılar ile anlaşmak üzere Haydar Bey ve Petrarci Efendi adlı kişiler bölgeye gönderilmiş fakat bu kişiler asiler ile uzlaşamayacağını belirtmişlerdir. Derviş Paşa da isyancıların üzerine asker gönderilmesini hatta Karadağ sınırına da Türk komiserinin yerleştirilmesini istemiştir. Sınra komiser olarak Konstant Efendi ve Hasan Paşa görevlendirilmiştir. Görevlendirilen Konstant Efendi ve Hasan Paşa, Nevesin’e ulaşıncasiler silahlarını bırakması koşuluyla taleplerinin dinleneceğini ve şikâyetlerinin de inceleneceğini belirtmişlerdir. Asiler, silahlarını bırakmak için öncelikle isteklerinin kabul edilmesini şart olarak koşmuşlardır. Elbette Bâb-ı Âli’nin bu isteği kabul etmesi mümkün değildi. Asilerin bu şekilde dik bir tavırdan yana olmasında kendilerine karşı her hangi bir kuvvet kullanılmaması ile Rusya ve Avusturya gibi devletlerin yaptığı hamilikten duydukları güvencenin etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle asiler, *Devlet bizi vuramayacak*, parolasını beyannamelerine ekleyerek isyan sahalarını genişletmişler, Osmanlı Devleti de asiler ile yapılan görüşmeleri kesmiştir (Karal, 2003, s. 37). Gelişen bu olaylardan sonra Osmanlı Devleti ortaya yolu bulmak için 5 Ağustos 1875’te genel af ilan etmiş ve tüm Osmanlı vatandaşlarının devlete itaat etmesini belirten resmî imparatorluk bildirgesi yayınlanmıştır. Fakat az önce ifade edildiği üzere hiçbir şekilde Osmanlı Devleti’nin emirlerine itaat etmeyen asiler, gün geçtikçe sahalarını daha fazla genişletmişlerdir (Özkan, 2024, s. 150). Böylelikle Osmanlı Devleti tarafından yapılan girişimlere rağmen isyan, kısa sürede büyüyerek 1876 yılında Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan’ı da kapsayan büyük bir olay hâline gelmiştir (Turan, 2018, s. 629). Bunun üzerine Bâb-ı Âli isyanı bastırmak için hareket geçip otuz tugay piyade ile dört bölük süvari toplamıştır. Asilerin sayısı ise yaklaşık on bin kadar idi. Türk güçleri şehir ve yolların muhafazası için görev yaptığı dağlık arazilerde gerilla tarzı savaşı asileri bertaraf etmekte güçlük çekmiştir (Karal, 2003, s. 37). İspanya’nın İstanbul’da bulunan elçisi Conte, isyanın başlar başlamaz Devlet-i Aliye’nin isyanı sindirecek miktarda askeri bölgeye gönderdiğini söylemiştir (Turan, 2018, ss. 637-638). Fakat İspanyol elçinin söylemlerinin aksine çoğu kaynakta Hersek bölgesinde yeterli askerin gönderilmediği yazılmaktadır (Çoban, 2022, s. 60). Bu bilgi doğru olacak ki Osmanlı daha sonra bu kuvvetlere ek olarak 4.200 kişilik bir kuvveti Derviş Paşa komutasında bölgeye göndermek durumunda kalmıştır. Derviş Paşa, gelen kuvvetleri ikiye ayırmış ve kuvvetlerin bir kolunu 20 Ağustos 1875’te Nikşiç’e göndererek kalenin erzak ihtiyacını gidermiştir. Ancak Derviş Paşa dönüşte bölgeyi asilerden temizlemek isterken dağlararak İstolçe’ye çekilmiştir. Askerî birliğin ikinci kolu da Trebin kuşatmasını kaldırarak kaleye girmiştir. Fakat asiler kuşatmayı geçerek kaçmışlardır. Bu esnada Derviş Paşa, isyanı bastırmada başarısız olmasından ötürü Bâb-ı Âli’ye çağırılmış ve yerine Bosna valisi olarak Ahmed Hamdi Paşa tayin edilmiştir. Valinin değiştirilmesi sırasında Asi Komutanı Peko Pavloviç, Osmanlı müfrezelerinden birisini yenmiş, sağ kalan askerler zorlukla Grab Kalesi’ne sığınmışlardır. Askerî müfrezenin yenilgisi üzerine Ahmed Hamdi Paşa görevden alınmış ve yerine Rauf Paşa getirilmiştir. Rauf Paşa, ilk iş olarak ordunun eksiklerini gidermek amacıyla gönüllü askerleri orduya almıştır. Daha sonra

2 Birtakım havadis telgrafların gazeteler ile neşri bizce mazar olmakla olduğuna bazı fedakârlıklar ihbarıyla bazı gazetelerin ele alınması...

paşa, 14 Aralık 1875'te Nikşiç'e erzak yardımı için gitmiş ve asiler ile büyük mücadeleler vererek Nikşiç'e ulaşmıştır. Rauf Paşa'nın hastalanması ile de askerî birliklerin başına Ahmed Muhtar Paşa getirilmiştir. Ahmed Paşa, orduya çeki düzen vermeye çalışmış bu bağlamda askeri kuvvetleri Trebin ve Mostar'da toplamıştır. Asiler, askerî birliklerin belirli bir bölgede toplanmasını fırsat bilerek, Osmanlı kuvvetlerinden birisini bozguna uğratmıştır (Fitrî, 2021, s. 17).

İsyanın Sonlanması İçin Yapılan Girişimler ve İsyanın Sonuçları

İsyan ile birlikte, Sadrazam Esad Paşa'nın yönetimdeki aczi ortaya çıkmış, Serasker Ali Saib Paşa'nın askerî harekât hususundaki yetersizliği anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti, alınan bütün tedbirlerine rağmen isyanın şiddetlenmesini ve daha da ciddi bir hâl almasının önüne geçememiştir. Bölgeye önce nasihat heyetleri sonra askerî harekâtlar gönderilmiş fakat atılan adımlardan kesin bir sonuç elde edilememesi ile ek tedbirlere başvurulmuştur. Bahsi geçen tedbirler de meselenin çözülmesi bir tarafa isyanın daha fazla karışık bir hâl almasına sonrasında da devlet otoritesinin kaybedilmesine neden olmuştur (Aydın, 2002, s. 32). Durumun farkına varan Sultan Abdülaziz, bir an önce isyanın teskin edilmesini istemekteydi. O esnada eski Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Adana valisi iken valilikten bağışlanmış olarak İstanbul'a geldiği zaman, devlet yönetiminde yeniden yer almak için türlü çabalar göstermiştir. Nedim Paşa, Esad Paşa'nın Hersek İsyanı'nda başarısız olmasından da faydalanarak, *Hersek meselesi bir haftada hallolacak ıstır. Bâb-ı Âli bunu büyütüyor*, diyerek isyanı kısa sürede çözüme kavuşturacağını bir şekilde sultana duyurmaya çalışmıştır. Bu söylemi duyan Sultan Abdülaziz, söylenilen söz üzerine Mahmud Nedim Paşa'nın önceki sadaretindeki olumsuz sonuçlarını unutarak, biran önce Hersek İsyanı'nın teskin edilmesi için Nedim Paşa'nın konuya dair taahhütlerine kanmış ve ayaklanmaya müdahalede geciken Sadrazam Ahmed Esad Paşa'yı sadareten azlederek yerine Mahmud Nedim Paşa'yı 26 Ağustos 1875'te ikinci kez sadrazam olarak tayin etmiştir (Mahmud Celaleddin, 1983: 59; BOA, HSD. AFT, No: 3/60, M.12.05.1876). Mahmud Nedim Paşa'nın bir bakıma sadarete tayin edilmesinde söylemlerinin etkisi kadar Rus elçisi İgnatief'in³ de etkisinin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Öyle ki bu dönemde sadrazamın Rusya'ya yaklaşımları daha da artmış, bu duruma elçilik müsteşârı Nelidov'da değinmiştir. Nelidov; düşmanlarının görüşlerini dinlemektense onların önerilerine uymaya meyilli olan bir sadrazam ve Batı düşmanlığı güden hükümdarın yönetimde bulunduğu Osmanlı Devleti'nde İgnatief'in oldukça etkili olduğunu belirtmiştir. Nelidov'un bu sözleri sadrazamın Rusya cihetinde bir politika güttüğünü ortaya koymaktadır. Böylece sadrazamı kendi taraflarına çeken elçi, isyanda inisiyatifin Osmanlı lehine geçmesinin önlemek için Balkan asilerine sert davranılmamasını sadrazamdan talep etmiştir. Nedim Paşa da elçinin isteği doğrultusunda hareket ederek asilere şefkatli ve yumuşak davranılmasını emretmiş, bölgede başarılı memurları da İgnatief'in talebi üzerine başka görevlere nakletmiştir. Böylelikle Elçi İgnatief'in istekleri doğrultusunda hareket eden Nedim Paşa isyanın son bulacağına inanmış (Karasu, 2019, s. 141), isyan için gerekli önlemler almamış neticede paşa hiç ummadığı bir durum ile karşılaşmış, bir türlü dinmeyen isyan onun sadaretini bir hayli meşgul etmiştir (Ahmet Lütfi Efendi, 1993, s. 52).

Osmanlı Hükümeti, isyanın ilerlemesi üzerine isyan hakkında yabancı devletlerden ve Balkan vilayetlerinin muhtelif noktalarından gönderilen raporları dikkate alarak, yabancı devlet kabinelerine özellikle de Viyana Hükümeti'ne müracaat etmiş, isyancılara dışarıdan yardım yapılmasının önlenmesi ve bu konuda Sırbistan ile Karadağ'ın barışçıl bir tutum içerisinde olmasını istemiştir. Bu esnada Avusturya, Almanya ve Rusya arasında Bâb-ı Âli'nin yönetiminde değişiklikler yapmasına

³ Rusya'nın Balkanlarda aktif siyasetini yapıp Balkanlarda yaşayan etnik ulusları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtan elçi İgnatief'dir. İgnatief 1864'te İstanbul'a elçi tayin edildikten sonra Panslavizm Politikası hız kazanmıştır. Balkanlarda meydana gelen tüm isyanlarda İgnatief etkili olmuştur. İgnatief'in amacı Bulgarlar, Sırlar ve Karadağlıları Osmanlı'dan kopararak muhtariyet kazanmalarını sağlamak ya da bu toprakların Rus egemenliği altında varlığını sürdürmelerine yardım etmektir (Kurat, 1990, s. 267); Bu hadiselerden en şiddetlilerinden birisi de 1875 Hersek İsyanı olmuştur. Öyle ki Genel Kurmay Atese Başkanlığı Arşivi'nden temin ettiğimiz bir evrakta Hersek'te meydana gelen isyanın ortaya çıkmasında Panslavizm fikrinin etkili olduğu ibaresi yer almaktadır. Evrakta geçen ifade şu şekildedir; *Hersek ve Bosna ihtilaâtı Panslavizm fikrinin tevellüd ettiği bir eser himem olup merkez ve mebn-i memalik-i ecnebiyye...* (ATESE Arşiv, Kurum:110-9-1-2, No: 03.0.99, Belge:1.1.1875).

dair bir anlaşma imzalanmıştır. Yukarıda bahsedilen devletler, bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek fikirlerinde olmadıklarını, esas amaçlarının asileri itaat ettirmek ve Sırp ve Karadağ'ın olayda tarafsız kalmalarını sağlamak olduklarını ifade ederek, bu hususta Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan halkın iyi muamele ile yönetilmesi için manevi baskı yaptıklarını belirtmişlerdir (Philippe, 2017, s. 30). Bu durum 30 Temmuz 1876'da Pester Lloyd Gazetesi'nde makale olarak yer almıştır. Makalede; Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'te bulunan Hristiyanlar için ıslahat yapılması talebinde bulunulması gerektiği, ancak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasının son derece önemli olduğu, Avusturya'nın bir Slav Ülkesi'ni ilhakının Macarlarca birçok sorun ve düşmanlığı beraberinde getireceği, Sırp'ların Bosna'yı zapt etmedikçe işgal ve ilhaka gerek olmadığına değerlendirilmesi yapılmıştır (Oruç, 2008, s. 892).

Osmanlı Devleti, kendi iç sorunu olan Hersek İsyanı'nda Rusya, Avusturya, Sırbistan ve Karadağ'ın faydalanmalarının önüne geçmek için İngiltere'nin tavsiyesi ile üç ferman yayımlamıştır. Fermanların ilki 20 Eylül 1875 tarihinde ilan edilmiştir. Bu fermanla, özel bir Adliye Nezareti'nin kurulacağı, halkın her kesiminden kişilerin genel ve özel haklarının sağlanacağı, vergi toplayanların hareketlerine dikkat edileceği ve vergi toplamada dürüst olmayanların cezalandırılacağı ilan edilmiştir. İkinci ferman, 2 Ekim'de yürürlüğe giren Adalet Fermanı'dır. Bu fermanla Hristiyanlara vergi indirimi, inanç özgürlüğü ve kanun önünde eşit olma hakkı tanınmıştır (Turan, 2018, s. 633). Üçüncü ferman ise yine Adalet Fermanı adı ile 12 Aralık'ta ilan edilmiş ikinci fermanın daha kapsamlı halidir. Bu fermanla da Sultan Abdülaziz, mültezimlerin Hristiyan ahaliye vergilerden dolayı uyguladığı adaletsizliği ortadan kaldırmasına dair hükümlere yer verilmiştir. Fermanla vergiler hakkında yer alan hüküm şöyledir: *Vergiler varlıkları ölçüsünde hak ve adalete uygun olacaktır. Şayet vergiler devlet giderlerini karşılamayacak durumda ise memleketin imar ve kalkınmasına yarayacak imkânların teminine yarayacak tedbirle gelir kaynaklarının çoğaltılması çareleri araştırılacaktır* (Saraç & Eroğlu, 2021, s. 97).

Fermandaki hükümden anlaşılacağı üzere vergilemede öne çıkan ilke, Adalet İlkesi'dir. Bu nedenle ilke fermanın adıyla son derece uyumluluk içermektedir. Hükümde vergi toplanması sırasında oluşması muhtemel eksiliğe dikkat çekilmekle birlikte vergilemede Yeterlilik İlkesi'ne de gönderme yapılmaktadır (Saraç & Eroğlu, 2021, s. 96). Ayrıca fermanla vergilendirmeye dair bir maddenin yer alması ile de bölgede yaşayan halkın bu hususta her hangi bir haksızlığa maruz kalmayacağı belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti, Rusya ve diğer Avrupalı Devletlerin kendi iç meselelerine müdahale etmelerinin önüne geçmek için her ne kadar da fermanlar yayınlamış dahi olsa isyancılar, Rusya, Sırbistan ve Karadağ tarafından başından beri destekleniyordu (Küçük, 1998, s. 180). Sırbistan ve Karadağ'daki Panslavistlerin Hersek İsyanı'na başlangıcından itibaren destek vermeleri Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde oluşan zafiyetten faydalanma politikası neticesinde ortaya çıkmıştır. Rusya'nın kışkırtmaları ve asilere gönderdiği yardımlar, Karadağ Prensi Nikola'yı Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmaya sevk ederken, Sırbistan Prensi Milan, ülkesinin bir savaşa hazır olmadığını ve savaşa girmeleri ile birlikte ülkesinin felakete sürükleneceğini düşünerek savaşa dâhil olmaktan kaçınmıştır. Bu nedenle, Sırbistan'da savaş yanlısı olan hükümet görevden alınmıştır. Fakat görevden alınan hükümet kısa süre sonra kamuoyunda oluşan tepkiler üzerine tekrardan göreve getirilmiştir (Turan, 2018, s. 635). Avusturya da Rusya Devleti'nin takip ettiği politikanın paralelinde kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmekte idi. Avusturya Dışişleri Bakanı Andrassy'nın bu hususta sarf ettiği sözler, Avusturya'nın Balkan Politikası ardında yatan gerçeği net bir şekilde ortaya koymuştur. Andrassy, konuya dair şunları ifade etmiştir: *Osmanlı Avusturya-Macaristan için ilahi bir fayda sağlamaktadır. Eğer Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ'ın eline geçerse veya orada yeni bir devlette kurulur ve biz bunu önleyemezsek o zaman bizim yıkılmamız kaçınılmazdır ve Hasta Adam rolünü bu kez biz üzerimize alırız* (Öke & Şahin, 1992, s. 13). Andrassy, açıkça belirttiği hedef üzerinde faaliyetlerde bulunarak, bölgenin Sırbistan ve Karadağ eline geçmemesi için diplomatik çözüm içerisinde bulunmuştur. Böylelikle kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Avusturya, bölgedeki sorunların çözülmesi için diplomatik çözüm olarak 30 Aralık 1875'te Dışişleri Bakanı Andrassy'nın hazırladığı ve beş büyük devletin onayladığı *Andrassy Notası'nı* yürürlüğe koymuştur (Yıldızeli, 2023, s. 11). Andrassy Notası'nda yer alan maddeler şu şekildedir:

- “1. Hristiyanlar için tam ve mutlak bir din ve ibadet serbestisi sağlanması.
2. Aşar vergisinde iltizam usulünün kaldırılması.
3. Çiftçilerin tasarruf haklarını tam olarak temin edecek bir kadastro ıslahatı yapılması.
4. Islahatları denetlemek için eşit sayıda Hristiyan ve Müslüman’dan oluşan bir vilayet meclisi oluşturulması.
5. Vergi gelirlerinin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması” (Turan, 2018, s. 11).

Notanın yayınlandığı akşam ve ertesi gün meclis-i vükelâ toplanmış, yapılan uzun görüşmelerden sonra *vergi gelirlerinin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması* maddesinde küçük bir değişiklik yapılarak layihanın kabul edilmesi, asilerin cezalandırılması ve af dileyenlere genel bir af uygulanmasına karar verilmiştir. Böylelikle layihada yapılan bir değişiklik ile Andrassy Notası kabul edilmiştir (Aksun, 1994, s. 105). İngiltere Başbakanı Disraeli, Andrassy Notası’nı Osmanlı Devleti’nin iç işlerine herhangi bir müdahale hakkını reddeden Paris Anlaşması’nın genel hükümlerine aykırı olarak görmüş ve tehlikeli bir ihlal olarak nitelendirmiştir (Yıldızeli, 2023, s. 12). Bâb-ı Âli, tek olarak ya da toplu nota şeklinde iki vilayetle alakalı reform programının benimsenmesini protesto etmiş, yerinde bir karar ile Britanya hükümetine böyle bir notanın kabulünün Osmanlı topraklarında yaşayan tüm vatandaşlar için ölümcül sonuçlar doğuracağını ve böyle bir adımın sultanın hükümdarlığını tehlikeye sokacağını belirterek, yabancıların ülkenin meselesi olan bir sorunda müdahalelerinden duyduğu hoşnutsuzluğu belirtmiştir (Davison, 2005, s. 326). Yapılan tüm itirazlara rağmen Bâb-ı Âli beşinci madde dışındaki diğer maddeleri kabul etmiş (Tuncer, 2009, s. 126), dış müdahalelerin önüne geçmek amacıyla küçük kayıtlar dâhilinde önerilen planı kabul etmek zorunda kalmıştır. Fakat Bosna Hersek’te yaşayan Hristiyanlar, reformların uygulanmasında Bâb-ı Âli’ye güvenmediklerini, reformların büyük devletlerin destekleri ve gözetiminde yapılmadıkça gerçekleşmeyeceğini öne sürerek, 28 Şubat 1876’da ayaklanmayı sürdürme kararı almışlardır. Asiler, *Kanımız intikam istiyor, Ya şimdi ya da asla!* naraları atarak, isyan hususunda kararlılıklarını devam ettirmişlerdir (Aydın, 2005, s. 919). Böylece notanın kabulü ile istenilen neticeye ulaşılamamış, asiler isyanlarını sürdürmüşler hatta Nakşik kalesini muhasara etmişlerdir. İsyanın devam etmesi üzerine Bosna’da bulunan bir yabancı, asileri sayıları ve saldırı yöntemleri hakkında bilgi vermiştir. Yabancı, asilerin dört bininin yerli, on altı bininin Karadağlı, beş bininin ise Sırp eşkıya olduğunu belirtmiş bu kişilerin cesurca savaşmayarak Osmanlı askerinin üzerlerine gitmesiyle Sırp ve Karadağ sınırına kaçtıklarını söylemiştir (Özkan, 2024, ss. 161-162). Öyle ki Ahmet Muhtar Paşa, emrindeki Osmanlı kuvvetleri asileri cezalandırma hareketine girişmiş, asilerin kaçmaları ile Nakşik Muhasaradan kurtarılmıştır. Ayrıca Karadağ’ın asilere destek olmalarına engel olmak için İşkodra’ya asker yığılmıştır. Bu esnada Sultan Abdülaziz, her ne fedakârlık edilirse edilsin Hersek sorununu ortadan kaldırılmasını istemiş, bu nedenle Bosna’da yirmi, Hersek’te kırk iki, İşkodra’da on bir, Yenipazar-Niş-Vidin taraflarına yetmiş tabur asker göndermiştir (Aksun, 1994, s. 105).

Osmanlı Devleti’nin isyanın gidişatını durdurmak amacıyla biri sayılan Andrassy Notası’nın işlevsizliği kısa sürede ortaya çıkınca Sadrazam Nedim Paşa, halkın gözünde başarısız kabul edilmiş, paşaya karşı kamuoyunda tepkiler oluşmuştur. Hatta Nedim Paşa, Osmanlı halkının daha fazla tepki göstermesinden endişe duyarak, kabul edilen notanın metnini basına vermemiş, nota ile ilgili de yapılan tüm haberlere sansür uygulamıştır (Davison, 2005, s. 326) Bu notadan sonra 12 Mayıs 1876 tarihinde Avusturya, Rusya ve Almanya Berlin’de *Berlin Memorandumu* adı verilen bir nota daha hazırlamışlar fakat İngiltere’nin muhalefet etmesi ile bu notada uygulanamamıştır (Aydın, 2005, s. 919).

İsyan, Sultan Abdülaziz döneminde sonuçlanmamış, Sultan Abdülhamid’in 31 Ağustos 1876 yılında tahta çıktığı zaman da devam etmiştir. Sultan Abdülhamid tahta çıkınca ilk iş olarak hem amcası Sultan Abdülaziz Dönemi’nde çıkan Hersek ve Bulgar İsyanları’nı hem de abisi V. Murad Dönemi’nde Sırbistan ve Karadağ ile yapılan savaşlar sonucunda Balkan topraklarında meydana gelen harabiyeti ortadan kaldırmak amacıyla Balkanlardaki isyanları destekleyen Rusya ile Şark Meselesi’ni halletmek istemiştir. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid, Balkanlarda ortaya çıkan buhranı çözüme kavuşturmak ve Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki eyaletlerinde yönetimleri

düzenlemek amacıyla Batılı devletlerin öncülüğünde 23 Aralık 1876'da düzenlenen Tersane Konferansı diğer ismi ile İstanbul Konferansı'na iştirak etmiştir (Ceylan, 2016, ss. 2-3). Konferansta İngiltere'yi Lord Salisbury, Rusya'yı İgnatief, Osmanlı Devleti'ni ise Safvet Paşa temsil etmiştir. İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarını tartışmak üzere dış ülkelerin katılımı ile yapılan bu toplantı, Osmanlı'ya yapılan dış müdahaleyi göstermesi açısından bir hayli önemlidir (Tanör, 2004, s. 128). Konferans öncesinde yabancı devlet temsilcilerinin Osmanlı Devleti'ne dair aldıkları kararlar genellikle Rus ve İngiliz önerilerine dayanmıştır. Bu nedenle yapılan konferans, İngilizler ve Rusların yaptıkları tekliflerin uzlaştırılması olarak şekillenmişti. Bu bakımdan konferansın önde gelenleri Salisbury ve İgnatief idi. Tersane Konferansı'nda Hersek ile alakalı alınan kararda; Bosna ve Hersek'teki iki vilayetin birleştirilmesi, birleştirilen vilayetin tek vali tarafından yönetilmesi ve valinin Bâb-ı Âli tarafından tayin edilip, batılı devletlerin onanmasıyla göreve gelmesi ayrıca vilayete geniş bir özerklik tanınması kararı alınmıştır. Alınan kararda açıkça belirtildiği üzere Bosna Hersek için yeni bir idarenin oluşturulması sağlanmıştır. Avrupalı Devletler Osmanlı Devleti'nin yönettiği topraklar üzerinde bu şekilde çalışırken, Bâb-ı Âli'de yapılan müdahalelerin önüne geçmek, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı güttüğü düşmanlığı bırakması ve devletin belini büken dış borçlara karşı devletin ekonomik ve kültürel alanlarda ilerleyebilmesi için anayasal yönetim şekline geçilmesi için Kanun-ı Esâsî metnini hazırlamışlardır. Toplantı devam ettiği sırada Meşrutiyetin İlanı atılan topraklar ile delegelere duyurulmuştur. Neticede konferansın yapıldığı aynı gün Osmanlı Devleti Meşrutiyeti ilan etmiştir (Ahmetaj, 2011, ss. 49-51). Fakat Meşrutiyetin İlanı Avrupalı Devletlerin Osmanlı topraklarındaki aldığı kararları etkilememiş nitekim konferansta Sırbistan ve Karadağ için bağımsızlık, Bulgaristan ve Bosna Hersek için de özerklik kararı alınmıştır (Ceylan, 2016, s. 3).

Görüldüğü üzere Hersek İsyanı neticesinde Osmanlı Devleti'nde ardı kesilmeyen bir süreç başlamıştır. Özellikle Tersane Konferansı'nın düzenlenmesi ve akabinde aynı gün Meşrutiyet'in ilan edilmesi Hersek İsyanı neticesinde gerçekleşen önemli olaylardır. Hersek İsyanı neticesinde gerçekleşen bir diğer önemli olay ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın meydana gelmesidir. Savaş, Hersek'te meydana gelen isyan neticesinde Osmanlı Devleti'nin Sırları yenmesi ve Rusya'nın Tersane Konferansı'nda istediğini alamaması, Karadeniz ve Boğazları ele geçirmek üzere harekete geçmesi ile başlamıştır. Rusya, bu savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalı Devletlerin desteğini almak istemiştir. Avusturya ve Rusya arasında yapılan görüşmeler neticesinde iki taraf birbirine destek vermiştir. İki ülke arasında yapılan anlaşmada, Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması durumunda Avusturya'nın tarafsız kalması buna karşı Avusturya'nın seçtiği her hangi bir tarihte Bosna Hersek'i işgal etmesine müdahale edilmemesi, Rusya'nın Balkanlarda Avusturya'nın güvenliği ve çıkarı için büyük bir Slav devleti kurulmamasına dair kararlar almıştır. Rusya ve Avusturya arasında yapılan bu anlaşma İngiltere'yi rahatsız etmiştir. İngiltere, anlaşma ile kendi çıkarlarının etkileneceğini düşünerek Tersane Konferansı'na katılan delegeler ile yeni bir diplomasi başlatmış ve delegeler ile 31 Mart 1877'de Londra Protokolü imzalanmıştır. Bu protokole göre Osmanlı Devleti, gayrimüslimler için söz verdiği reformları yerine getirecekti. Buna karşın protokolü imzalayan devletler, Osmanlı Devleti tarafından Bosna Hersek ve Bulgaristan'da yapılacak reformların İstanbul'daki elçiler aracılığı ile denetleyeceklerini belirtmişlerdir. İngiltere Başkanı Salisbury, protokol kararların Bâb-ı Âli tarafından reddi halinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açabileceğini ve bu savaşta Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyeceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti, daha önce kabul etmediği şartların tekrar bu protokol aracılığı ile önlerine getirilmesi karşısında kararlılığını savunarak, protokol kararlarının devletin egemenliği anlayışına aykırı bulunduğunu açıklamış, Avrupalı Devletlerin kendisine dayatmak istediği önerileri kabul etmediğini bildirmiştir (Türkgeledi, 1987, s. 21-23). Böylelikle Tersane ve Londra Protokolü'nden bir sonuç alamayan Rusya, Balkanlar'daki Slavlar'ın haklarını koruma bahanesiyle Romanya topraklarını işgal etmiştir. Daha sonra Rus ordusu, doğuda Kars, Ardahan, Erzurum'u ele geçirmiştir. Rusların Çatalca önlerine gelmesi ile Osmanlı Devleti, İstanbul'un Rus hâkimiyetine geçmesinden endişelenerek ateşkes ilan etmiştir. İngiltere kraliçesinin aracılığı ile Rusya ve Osmanlı arasında 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanmıştır (Armaoğlu, 1973, s. 85). İki devlet arasında anlaşma yapılmışsa da Ruslar ilerleyişlerine devam etmiştir. Ruslar, Mart 1878'de İstanbul'un hemen yanında Ayastefonas'a ulaşmışlardır. Neticede 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ayastefonos

Anlaşması yapılmış (Tarakçı, 2010: 29), Hariciye Nazırı Savfet Paşa, Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kaybı ile neticelenen bu anlaşmayı gözyaşları içerisinde imzalamıştır (Türel, 2010, s. 101). Anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin toprakları kuzeyde Tuna Nehri, doğuda Karadeniz, güneyde Ege Denizi ve batıda Arnavutluk'a kadar sınırlandırılmış, Batı Trakya ve Selanik vilayetlerinin bir bölümünde özerk bir Bulgar Prenslığı kurulmuştur (Öztürk, 2018, s. 678).

Balkanlarda Osmanlı Devleti'ni çıkararak buranın siyasi haritası yeniden şekillendiren Ayastefonos Anlaşması'nın siyasi, sosyal ve ekonomik şartları Sultan II. Abdülhamid'i İngiltere, Almanya ve Rusya arasında bir denge politikası uygulamaya itmiştir. İmzalanan anlaşmada İngiltere ve Avusturya kendi çıkarları göz ardı edildiği için anlaşmaya tepki göstermişlerdir. Akdeniz ve Balkanlarda konumunu güçlendirmek isteyen İngiltere, Ayastefonos Anlaşması'nda gizli maddelerin olmasından şüphelenerek, anlaşmanın tüm yönleri ile uluslararası bir toplantıda incelenmesini ve Avrupa'yı ilgilendiren maddelerin değiştirilmesini istemiş ve bu anlaşmanın düzenlenmesi için Rusya'ya baskı yapmıştır (Baykal, 1988, s. 199). İngiltere'nin baskıları sonuç vermiş ve anlaşma geçersiz sayılmıştır. Anlaşmanın geçersiz olması üzerine Berlin Kongresi toplanmıştır. Kongre ile İngiltere isteklerini yerine getirmiş, Avusturya-Macaristan da Rusya ve Osmanlı Devleti'ne isteklerini kabul ettirerek Bosna Hersek'i işgal etmiştir. Kongredeki çalışmalar yapılan yirmi toplantının ardından bir ay sonra tamamlanmıştır. Bu bir aylık sürede atmış dört maddeden oluşan Berlin Anlaşması 13 Temmuz 1878'de imzalanmıştır. Bu anlaşma, Ayastefonos Anlaşması'nın yerine yürürlüğe girmiştir (Ahmetaj, 2011, s. 71). Berlin Anlaşması ile Bosna-Hersek Osmanlı devleti sınırlarında kalmış fakat yönetimi Avusturya'ya verilmiştir. Daha sonra aynı yıl içerisinde Avusturya bölgeyi işgali etmiş ve bölgenin yönetimi tamamıyla Avusturya tarafından ele geçirilmiştir (Uçorol, 2013, s. 426). Neticede gelişen olaylar ile birlikte 1875 Hersek İsyanı ile başlayan süreç, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlık getirmiş, Bulgarların bağımsızlık elde etmeleri uygulamaya konulmuştur. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin 1863 yılından itibaren kaybetmemek için her türlü sıkıntı ile uğraştığı Hersek, Avusturya'nın işgaline uğramıştır. 1878 Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti Balkanlar'da Arnavutluk, Makedonya ve Batı Trakya'da dar bir kara parçasına hapsedilmiştir (Fıtrî, 2021, s. 18).

İsyan Hakkında Bazı Tarihçilerin Değerlendirmeleri

Osmanlı Devletini oldukça derinden etkileyen bu isyan ile ilgili olarak Ali Fıtrî, *91-92 Hersek Seferi* adlı eserinde isyana dair mütalaalarda bulunmuştur. Fıtrî, Osmanlı Devleti'nin Hersek İsyanı'na dair hatalarını şu şekilde değerlendirmiştir:

- “1. İsyan ilk çıktığında şiddet yerine daha yumuşak şekilde müdahale edilmeliydi. Fakat devlet asilere karşı şiddet uygulamayı tercih etmiştir.
2. Hükümet problemi şiddetle savaşmak yerine görüşmeler yolu ile çözmeliydi.
3. Yabancı devletlerin asilere yaptığı yardımın bir kısmı halka yapılsaydı halkın gönlü kazanılabilir böylelikle Avrupa'nın yardım ve propagandası önlenebilirdi.
4. Asilerin üzerine gönderilen birliklerin ilk müdahalede alacağı zafer asilerin birbirlerine düşmesini sağlayabilirdi.
5. Komutanların askeri birlikleri ikiye ayırması yerine tek parça halinde olup asilere saldırmak mutlak zaferi getirebilirdi.
6. Askeri birlikler pek çok açıdan tedbirsiz hareket ederek, asilerin başarı kazanmasını sağlamıştır.
7. Osmanlı ordusu eksiklerini tamamladıktan sonra mutlak surette Karadağ, Kotor ve Ragusa'dan aldıkları yardımların önüne geçmesi gerekirdi.
8. İsyanın büyümesinde en etkili olan sebeplerden birisi de Rus Elçisi İgnatiyef'in telkinleri sonucunda Bâb-ı Âli'nin isyanı hafife alması ve bölgeye yeterli kuvvet göndermemesidir.”

Ali Fıtrî ayrıca eserinde isyancıların da bazı temel hatalarının olduğunu belirtmiştir. Fıtrî'ye göre asilerin hataları ise şöyledir:

1. Zayıf kuvvetlere saldırmak, güçlü kuvvetler karşısında hemen kaçmak.
2. Peko Pavloviç'i isyanın sonlarına doğru değil hemen başında komutan olarak seçmek.
3. İsyanı tek elden olacak şekilde değil harp meclisleri ile idare etmek (Fıtrî, 2021, s. 19).

Ali Fitrî'nin Hersek İsyanı hususunda yapmış olduğu değerlendirmelere baktığımızda Fitrî'nin isyanın yayılması ve başarılı olmasına dair söyledikleri maddelerden yalnızca ilk madde hariç diğer maddelerin doğru olduğu muhtelif kaynaklarda da belirtilmektedir. Fakat Fitrî'nin ilk maddede üzerinde durduğu husus çoğu kaynakta yer alan bilgiler ile çelişmektedir. Nitekim özellikle o dönemi anlatan kaynaklarda isyanın genişlemesi ve yayılmasında esas etkenin isyanın ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'nin isyan karşısında oldukça yumuşak davranması ve isyanda kan kaybedilmesinin önüne geçmek amacıyla askeri birlikler yerine isyanın teskin edilmesi için Nasihat Heyeti'nin bölgeye gönderilmesinin etkili olduğu belirtilmektedir. Özellikle dönemin sadrazamı Ahmed Esad Paşa'nın Nasihat Heyeti'ni bölgeye göndermesindeki başat amacı az öncede belirtildiği üzere hem isyanda kan kaybedilmesinin önüne geçmek hem de Avrupa Devletleri'nin iç işlerine müdahale etmelerinin engellemek yer almaktaydı.

Ali Fitrî'nin dışında Roderic Davison, Hersek İsyanı ile ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nin isyanın başında çok etkin olmadığını, isyanın henüz daha başında iken devletin isyan hususunda kararlı davranmaması ve Avrupa Devletlerinin konsolosları ile isyana çözüm bulmaları neticesinde olayların akışının çok farklı bir şekilde seyir aldığını ifade etmiştir (Davison, 2005, s. 325). Mithad Sertoğlu da Hersek Olaylarında hem Sadrazam Ahmed Esad Paşa'nın hem de Serasker Ali Salip Paşa gibi devlet adamlarının bu tarz mühim zamanlarda devlete katkısı bulunacak ve işe yarayacak devlet adamları olmadıklarının anlaşıldığını söylemiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3180).

Sonuç

Osmanlı Devleti, hâkim olduğu bölgelerin stratejik önemi itibarıyla Batılı devletlerce çıkar çatışmasının yaşandığı bir konumda idi. İmparatorluğun geneline baktığımızda devlet bünyesinde çokça etnik ve dinî unsurların bir arada yaşadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, farklı ırk ve dini inanca sahip unsurları bir arada tutmak ve bu unsurlar arasında her hangi bir isyan oluşmasını engellemek için pek çok önlem almıştır. Fakat devlette gerilemenin yaşandığı 19. yüzyılda sahip olduğu topraklar üzerinde ardı ardına isyan ve şiddet vakaları sıklıkla meydana gelmeye başlamıştır. Bu yüzyılda mevcut siyasi, askerî ve ekonomik koşullar devleti dış müdahaleler karşısında önlem almaya karşı çaresiz bırakmıştır. Osmanlı içerisinde meydana gelen isyan olaylarının kendileri için bir fırsat olduğunu düşünen Batılı Devletler, bu isyan olaylarını çok yakından takip etmiş ve isyancılara bazı noktalarda gerek erzak temini gerekse silah ulaştırılması gibi faaliyetlerle destek vermişlerdir. İsyancılara destek vermelerinin yanı sıra bu devletler, Osmanlı'nın bölgedeki olayları engelleyecek türde tedbirler alması gerektiğini öne sürerek Osmanlı Devleti'ni yıpratma girişiminde bulunmuşlardır. Osmanlı ise isyan bölgesinde yapacağı her hangi bir yaptırım ile bu devletlerin isyancılardan yana tavır alarak kendisini daha da zor durumda bırakacağını farkında idi. Özellikle 19. yüzyılda sıklıkla ortaya çıkan etnik unsurlardan kaynaklı isyanlarda isyancılar Batılı devletler tarafından destek almıştır.

Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığı esnasında meydana gelen Hersek İsyanı da batılı devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edip Osmanlı topraklarını ele geçirmek için fırsat kolladığı bir isyan olmuştur. İsyan görünüşte Hristiyan halkın vergi toplama hususunda kendilerine yapılan haksızlıktan ötürü meydana gelmişse de kısa sürede büyük bir isyana dönüşerek ayrılıkçı bir mahiyet kazanmıştır. İsyan sürecinde Osmanlı'nın en üst yönetim makamı olan Sadaret ile Bosna Valisi arasında anlaşmazlıkların çıkması, isyanın bastırılmasının gecikmesine ve daha büyük alana sirayet etmesine neden olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde sıklıkla görülen yönetici çıkarlarının devlet menfaatinin önüne geçmesi burada da devreye girmiş, bu tavır sonucunda isyan, Osmanlı Devleti'ni maddi ve manevi açıdan ciddi zarar vermiştir. Bunun yanı sıra devletin isyanın daha başlangıcında kuvvetle isyanı bastırmak yerine kamuoyunu endişelendirmemek ve kan dökülmesinin önüne geçmek amacıyla bölgeye nasihatçi heyeti göndermesi de isyanın büyümesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, oldukça büyük alana yayılan bu isyanı önlemek için bir taraftan Avusturya Devleti'ne başvurmuş, diğer taraftan da Batılı Devletlerden Karadağ ve Sırpıların asilere yaptıkları yardımları durdurmaları hususunda yardım talep etmiştir. Fakat Osmanlı'nın yaşadığı iç meseleleri yakından takip eden Rusya, Slav Politikası'nı şekillendirmek için isyandan taraf tavır takınmıştır. Öte yandan

Avusturya- Macaristan bölgede hak iddia ettiği için isyana destek veren bir diğer devlet olmuştur. Hem Osmanlı Devleti'nin Batılı Devletlere başvuruda bulunması hem de Osmanlı'nın toprak parçalarında emelleri olan devletlerin tutumları ile isyan uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Özellikle isyanı kendileri için bir fırsat bilen batılı devletler, birer birer Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun için ilk olarak Tersane Konferansını düzenlemişlerdir. Bu konferansta Batılı devletlerin kendi topraklarında elde etmek istediği söz hakkını önlemek amacıyla Osmanlı Devleti Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Fakat Meşrutiyet'in İlanı bu devletlerin kararlarını etkilememiş, konferansta Osmanlı aleyhinde kararlar alınmıştır. Konferanstan istediği sonucu alamayan Rusya Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Tarihe doksan üç harbi adı ile kaydedilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Osmanlı'nın doğudaki toprakları olan Kars, Ardahan ve Erzurum'u işgal etmiştir. Rusların İstanbul'u işgal etmesinden endişe eden Osmanlı bu savaşı sonlandırma için ateşkes teklifinde bulunmuş ve İngiltere Kraliçesi'nin aracılık etmesi ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Ayastefonos Anlaşması imzalanmıştır. Fakat bu anlaşmanın maddeleri İngiltere'yi bir hayli rahatsız etmiş, İngiltere uluslararası bir protokol tarafından anlaşmanın maddelerinin tekrardan incelenmesini istemiştir. Berlin Kongresi tarafından anlaşma geçersiz sayılmış delegelerin katılımı ile bir ay sonrasında atmış dört maddelik Berlin Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma neticesinde Osmanlı Devleti, başından beri istemediği bir durum ile karşılaşmış, siyasi anlaşmazlıklar ve Avrupalı Devletlerin tepkisini çekmemek için önlem almada geciktiği bu isyan, sonuçları itibarıyla Osmanlı Devlet için çok can yakıcı olaylara sahne olmuştur. İsyan sonucunda Osmanlı, kendi toprakları hakkında alınan kararlara müdahale edemez olmuş, isyan Avrupalı Devletlerin Osmanlı topraklarında hak iddia edip çekişmelerin başlamasına sonrasında da Osmanlı topraklarının bir bir kaybedilmesine zemin hazırlamıştır.

Kaynaklar

- Ahmetaj, M. (2011). Berlin Kongresi ve sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar üzerindeki etkileri. [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Bursa.
- Aksun, Z. N. (1994). *Osmanlı Tarihi*, C.4. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksun, Z. N. (2016). *Darbe kurbanı Abdülaziz Han (Artçı darbeler ve Yıldız Muhakemesi)*, Yay. Haz. Erol Kılınç, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Armaoğlu, F. (1973). *Siyasi Tarih (1789-1914)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Atalan, Ö. (2025). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati. *Histosophia*. 1, 28-38. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15747109>.
- Aydın, M. (2002). Osmanlı İngiliz ilişkilerinde Balkanların yeri (Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar 1875-1876). [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Ankara.
- Aydın, M. (2005). Bosna Hersek ayaklanması (1875)'nda Panslavizm'in etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü. *Belleten*, 69(256), 913-936. <https://doi.org/10.37879/belleten.2005.913>.
- Çakmak, Z. (1996). 1875 Hersek İsyanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgali. [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Elazığ.
- Çakmak, Z. (2003). 1875 Hersek İsyanı. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 241-254.
- Celaleddin, M. (1983). *Mir 'at-ı Hakikât*, Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul: Bereket Yayınevi.
- Ceylan, S. (2016). *Son İmparator Abdülhamid hakkında bilinmeyenler*. İstanbul: Marine Publishing.
- Çoban, S. (2022). Bosna Gazetesi'ne göre 1875 Hersek İsyanı. [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ankara.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Efendi, A. L. (1993). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C.XV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Engelhart, E. P. (2017). *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin tarihi ıslahatı 1826'dan 1882'ye)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Engin, V. (2007). *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Fitri, A. (2021). 91-92 Hersek Seferi 92-92 Osmanlı-Karadağ Seferi ve hâl-i hâzır dâr'ül harekâtı (1875 Hersek ve 1876 Karadağ Savaşları), Haz. Zafer Gölen, Lvre de Lyon.

- Genel Kurmay Başkanlığı Arşiv, ATESE, Kurum:110-9-1-2, No: 03.0.99, Belge:1.1.1875.
- Gölen, Z. (2009). 1857-1859 Bosna Hersek İsyanı. *Belleten*, 73(267-465), 465-522. <https://doi.org/10.37879/belleten.2009.465>
- Gümüş, M. & Yüksel, R. (2020). Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci ve basının yaklaşımı:1875 Hersek İsyanı Örneği. *İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 31-46. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.734578>.
- Karaer, N. (2005). Abdülaziz. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 313-326. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000200.
- Karal, Z. K. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C.5: Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, Z. K. (2003). *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, C.7. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karasu, D. (2019). Mahmud Nedim Paşa (1818-1883). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü]. Erzurum.
- Köksal, O. (2003). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati dönüşü münasebetiyle yapılan kutlamalar ve bir manzum tarihçe. *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 117-136.
- Küçük, C. (1998). Abdülaziz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.1, 179-185). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurat, A. K. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öke, K. & Şahin, İ. (1992). *Bosna Hersek*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Oruç, H. (2008). Perspectives on Ottoman studies, Inside E. Causevic & N. Moacanin & V. Kursar (Eds.), *Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb*, 245-263.
- Özkan, A. (2024). 1875 Hersek İsyanı ve Sırbistan görünümü. *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 2(4), 144-163. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14565126>.
- Öztürk, M. (2018). Ayastefonos ve Berlin anlaşmaları arası sürecin Çarlık Rusya arasından değerlendirilmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 676-87. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.510192>.
- Paşa, A. C. (1991). *Tezâkir*, C.3, Haz. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saraç, Ö. & Eroğlu, A. (2021). *Vergileme ilkelerinin anatomisi: tarihsel kökenler ve ülke anayasaları üzerine değerlendirmeler*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufasssal Osmanlı Tarihi (resimli- haritalı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tanör, B. (2004). *Osmanlı Türk Anayasal gelişmeleri 1789-1980*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tarakçı, M. (2020). *Kıbrıs Barış Harekâtı*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Tuncer, H. (2009). *Osmanlı Devleti ve büyük güçler 1815-1878*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, T. (2018). İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı. *Belleten*, 82(294), 627-673. <https://doi.org/10.37879/belleten.2018.627>.
- Türel, O. (2020). *Geç Barbarlık Çağı: Dünya ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Mesâil-i Mühime-i Siyasiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C.2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA); Hariciye Nezaretî Siyasî Kısım Evrakı, BOA, HR. SYS, No:212/8, M.27.08.1875; HR. SYS, No: 212-10, M.03.09.1875; Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, BOA, HSD.AFT, No: 3/60, M.12.05.1876.
- Uçarol, R. (2013). *Siyasi Tarih (1789-2014)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Yerlikaya, İ. (1996). *II. Abdülhamid Dönemi'nde Basın (Yarı Resmi Vakit Gazetesi 1875-1884)*. Kırıkkale: Kişisel Yayın.
- Yıldızeli, B. (2023). Y. T. Serter (Ed.) *1878 Berlin Konferansı ve Anlaşması'nın büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ndeki azınlık politikaları ışığında değerlendirilmesi* içinde Geçmişten Günümüze Azınlıklar ve Etnik Gruplar –Kimlik-Etnisite- Kültür. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.